

१२३५

म. ग्र. सं. ठाणे

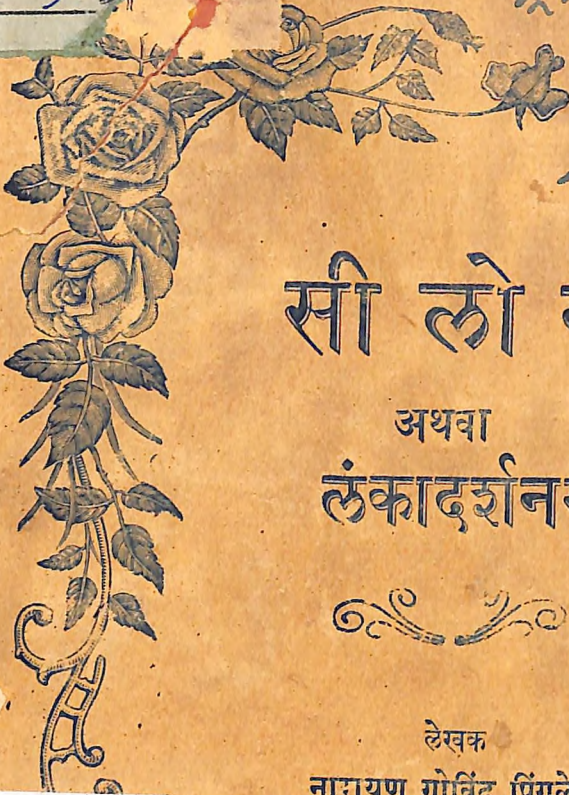
विषय श्री. प्रवास

सं. नं. १०२

१०२

१०२
श्री. प्रवास १२३
२१२३६

गोविंद नं.
५६३५

सी लो न

अथवा

लंकादर्शनम्

लेखक

नारायण गोविंद पिंगळे,

बी. ए.

पंचवटी-नासिक.

REFBK-0005415

किंमत १२ आणे.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
सं. ७०२

सीलोन अथवा लंकादर्शनम्

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
नोंद नं. १
डा. जे

लेखकः—

नारायण गोविंद पिंगळे, बी. ए.

प्रकाशकः—

देवराम सयाजी बाघ
नासिक.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय डा. जे
दा. क्र. ५४०४
५

REFBK-0005415

रामभाऊ गणू देवकर

सुदर्शन इ. प्रिंटिंग अँड लिथो वर्क्स, नासिक.

सन १९३९

प्रकाशकाची विज्ञप्ति

सीलोनमधून जून १९३३ मध्ये परत आल्यावर सुमारे दोन महिन्यांच्या आंतच माझे मित्र श्रीयुत नारायण गोविंद पिंगळे यांनी प्रस्तुत पुस्तक लिहून दिले. परन्तु अनेक कारणामुळे छपाईचे काम फारच दिरंगाईवर पडले. पुस्तकाचे छपाईचे काम चालले असतांना पूर्वे जितकी काळजीने तपासावयास पाहिजे होती तितकी न तपासली गेल्यामुळे अशुद्धे बरीच राहिली आहेत याबद्दल मला अत्यंत वाईट वाटते. मराठी वाचकवर्ग सूत्रपणाने मुद्रणदोषाबद्दल क्षमा करील अशी आशा आहे.

सिंहलद्वीपांत प्रेक्षणीय स्थले पुष्कळच आहेत व त्या सर्वांचे वर्णन दिले असते तर पुस्तक फारच मोठे झाले असते. व्यापारी दृष्टीने सीलोनचे फारच मोठे महत्व आहे ही गोष्ट विशेषतः लक्षांत यावी याच हेतूने प्रस्तुत पुस्तक लिहिले आहे.

कॅडी येथील सिंहली राजांचे सिंहासन परत मिळावे ह्याणून सिंहली लोकांनी चळवळ चालविली होती तिला यश येऊन सुमारे दोन महिन्यापूर्वी ते सिंहासन लंडनहून कोलंबो येथे आणून ठेवण्यांत आले व मुंबई येथील एका विख्यात प्रयोग शाळेत रासायनिक पध्दतीने चहा तयार करण्यांत आला अशा दोन महत्वाच्या गोष्टी नुकत्याच घडल्या.

प्रस्तुत पुस्तक वाचकांस पसंत पडल्यास दक्षिण हिंदुस्थान व हैसोर येथील सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व शैक्षणिक माहिती देणारी पुस्तके प्रासिध्द करण्याचा आमचा विचार आहे.

प्रकाशक

देवराम सयाजी वाघ

बिल्डिंग कान्ट्राक्टर, नासिक.

प्रस्तावना.

डेकन कालेजांतील सुप्रसिद्ध संस्कृताध्यापक प्रो. एस्. के. वेलवलकर यांच्या सूचनेवरून मी स. १९११ मध्ये पालीभाषेचा अभ्यास करू लागलों. पुढे १९१२ साली प्रो. धर्मानन्द कोसांबी हे अमेरिकेंतून परत येऊन पुण्यास राहिले. तेव्हां एक दिवस त्यांचेकडे जाऊन त्यांस पाली शिकविण्याबद्दल मी विनंति केली. प्रो. धर्मानंदानीं माझी विनंति अत्यंत आनंदाने मान्य करून शिकविण्यास सुरवात केली. प्रो. धर्मानंद दररोज कांहींतरी उपयुक्त माहिती सांगत व आपण नेपाळ, सीलोन, ब्रह्मदेश इत्यादि ठिकाणीं कसा प्रवास केला याचें अत्यंत रसभरीत वर्णन देत. त्यामुळे आपणही सीलोनला जाऊन ज्ञान संपादन करावे असें माझे मनानें घेतलें; पण त्यावेळीं मी नौकरींत कायमही झालों नव्हतो, त्यामुळे मनांतील विचारांची पूर्तता करणे शक्य नव्हते. सन १९१४ मध्ये सीलोनमधील जाफना प्रांतांत संस्कृत अध्यापकाची जागा मिळविण्याची खटपट केली पण तींत यश आलें नाहीं.

सन १९१४ मध्ये जागतिक युद्ध सुरू झाल्यामुळे महर्गता अत्यंत वाढली व त्यामुळे रजा घेऊन जाणे अशक्यच झालें. पुढे अनेक अडचणीमुळे सीलोनला जाण्याचा व अध्ययनाचा विचारच सोडून द्यावा लागला. सन १९३० मध्ये सीलोनच्या सदीप व्याख्यानाकरितां नोटस् (टिप्पणे) तयार करण्याचें काम शाळाखात्यानें मजकडे दिलें. हीं टिप्पणे तयार करण्याकरितां जे ग्रंथ मला वाचावे लागले त्यामुळे सीलोनमध्ये जाण्याची पुन्हां तीव्र इच्छा झाली. परन्तु २१ वर्षे प्रत्यक्ष नौकरी (Active Service) झाल्याशिवाय रजा घेऊं नये असें मी ठरविले होतें. त्यामुळे सन १९३३ पर्यंत मला आपली इच्छा दाबून ठेवावी लागली. सन १९३३ च्या फेब्रुवारींत मी रजेवर गेलों.

नासिक येथील सुप्रसिद्ध कान्ट्रॅक्टर श्रीयुत देवराव सयाजी वाघ. डि. स्कूलबोर्ड मेंबर, यांनी एकदां सहज विचारलें कीं तुम्ही रजेवर गेल्यावर काय करणार आहांत ? 'मी सीलोनमध्ये जाणार' असें उत्तर देतांच ते ह्मणाले कीं मग मीही तुमचे बरोबर येतो. नासिक डि. स्कूलबोर्ड अँडमिनिस्ट्रॅटिव्ह आफिसरचें मी काम करित असतांना, श्री. वाघ यांची व माझी बरीच ओळख झालेली होती व एकमेकांना परस्परांच्या स्वभावाची पूर्ण माहिती होती. यामुळे आम्ही बरोबर जाण्याचें ठरविले. नंतर आम्ही आपली मित्र-मंडळी गोळा केली व दोन मोटारलारी घेऊन निघालो.

मोटारीस मैलीं ४। आणे भाडें देण्याचें आम्ही ठरविलें. मांडीं, दिवे आचारी व औषधें घेऊन ता. ३० मार्च १९३३ रोजीं नासिक सोडून निघालो. आमच्या मंडळींत ब्राह्मण, मराठे, ख्रिस्त, व मुसलमान अशीं सर्व प्रकारची सुमारे ३८ मंडळी होती. दीड दोन वर्षांच्या मुलापासून तो ७५ वर्षांच्या वृद्धापर्यंत लहानथोर अशा ३८ मंडळीचा समूह घेऊन पुणे, पंढरपूर, विजापूर, बेल्लारी, कुंभकोणम, मद्रास, पांडेचरी, तंजावर, त्रिचनापल्ली व पदुकोटा या मार्गे रामनड येथे गेलो. रामनड येथे मोटारी ठेवून आमच्यापैकीं निमी माणसें रामेश्वरीं जाऊन राहिली व निमी सीलोनमध्ये गेलीं. सीलोनमधून परत आल्यावर सर्वजण रामेश्वरीं एकत्र झालो व तेथून रामनड येथे येऊन पुन्हां आम्ही आपल्या मोटार लारींतून दिंडिगल, कोई-मतूर, उटकमंड, ह्यैसोर, बंगलोर, कोलार, भद्रावती वगैरे पाहून हरिहराहून हुबळीस आलो व तेथून वेळगांव, कोल्हापूर, सातारा या मार्गे पुण्याहून नाशिक येथे परत आलो.

आमच्या सर्व प्रवासास माणशीं शंभर रुपये भाडें व भोजन याकरितां खर्च आला. वाटेंत कोणीही आजारी पडले नाहीं. उन्हाळ्याचे दिवस होते तरी उन्हाचा त्रास झाला नाहीं. एकंदर प्रवास अल्प खर्चांत व सुखकर असाच झाला. कोणत्याही गावीं गेल्यावर काय पहावयाचें हे

आमचे ठरलेले असल्यामुळे निष्कारण वेळ फुकट गेला नाही व त्यामुळे थोड्या वेळांत बरीच प्रसिद्ध स्थळे पाहून झालीं.

आह्मी सीलोनमध्ये फारच थोडे दिवस होतो व दहा पंधरा दिवसांच्या कालांत सीलोनची सर्वांगीण माहिती मिळणे अशक्य आहे. तथापि प्रत्यक्ष स्थलदर्शन व ग्रंथावलोकन यांच्या संयोगाने मराठी वाचकांकरितां सीलोनचे वर्णन लिहावेसे वाटल्यावरून हे लहानसे पुस्तक लिहिलेले आहे.

आधुनिक लेखकांनीं प्रवास वर्णनांत स्वतःबद्दलची पुष्कळशी माहिती दिलेली असते व ठिकठिकाणीं सृष्टिसौन्दर्याची रम्य वणन दिलेलीं असतात. परन्तु माझा समज असा आहे कीं, लेखकाने आपली बारीकसारीक सुखदुःखे वाचकास सांगून त्याचा वेळ घेऊं नये व सृष्टिसौन्दर्याचा आस्वाद डोळ्यानें घ्यावयाचा असल्यामुळे लेखकाने शब्दसृष्टि उत्पन्न करूं नये. माझी स्वतःची समजूत अशी असल्यामुळे “ आमचा सकाळचा चहा कसा झाला होता ” “ सृष्टिदेवीनें हिरवा शालू परिधान केला आहे असें केव्हां केव्हां वाटले ” हे सांगण्याचें शक्य तितकें टाळले आहे.

वाचकांना प्रवासांतील अडचणी कळाव्यात; आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक स्थितिची कल्पना यावी; प्रमुख अशा दर्शनीय स्थळाबद्दल जरूर ती माहिती मिळावी याच मुख्य हेतूनें प्रस्तुत पुस्तक लिहिलेले आहे. गेल्या साठ सत्तर वर्षांत पाश्चात्य लोकांनीं चहा, रबर, तेल, कोळसा, कोयनेल, लोखंड वगैरे पदार्थांची निपज वाढविण्याचा दीर्घ प्रयत्न करून विषुवृत्ताजवळील अत्यंत सुपीक असे प्रदेश आपल्या ताब्यांत ठेवलेले आहेत. विषुवृत्त ही पृथ्वीची मेखला असून जावा, सुमात्रा, सीलोन इत्यादि बेटे हीं त्या मेखलेस लटकलेलीं अमूल्य रत्ने आहेत ही कल्पना मनावर ठसावी; चहा, रबर, सिंकोना वगैरे पदार्थांचा व्यापार किती मोठा आहे, तो व्यापार वाढवून आणि आपल्या ताब्यांत ठेवून पाश्चात्य व्यापाऱ्यांनीं कसा अचाट नफा मिळविला याची कल्पना यावी ह्यांणून बरील पदार्थाबद्दल वर्णन देतांना ५४ ते ९४ पानांत बराच विस्तार केलेला आहे.

यापुढें हिंदी तरुणांना तीव्रतम असा जीवनकलह करावा लागणार आहे आणि या कलहाकरिता त्यांनीं सुसज्ज असावे ह्मणून त्यांना शाळांतून किंवा कॉलेजांतून आज निरनिराळ्या देशांत काय चालले आहे याचे निदान स्थूलज्ञान मिळाले पाहिजे. पण दुर्दैवाने पुण्यासारख्या ठिकाणीं बऱ्याच हायस्कूलमध्ये “ जपानी स्त्री काम करितांना आपले बालक पाठीवर घेते ” हें मनावर विंविण्याकरितां पाठीवर मूल असलेल्या जपानी स्त्रीचें मोठें चित्र भिंतीवर लावलेलें दिसतें व तसेंच निग्रो लोक शोपडींत राहतात हें शिक्ष-विण्याकरितां अगदीं वरच्या वर्गावरील शिक्षक शोपडीचें चित्र फळ्यावर काढण्याचा खटाटोप करितो. खरोखर पाहिलें तर मूल घेऊन काम करावयाचें असेल तर मुलाकरितां मानवी शरीरांत पाठीइतकी सोइस्कर जागाच नाही. हिंदुस्थानांतील कामकरी बायाही मुले पाठीवरच घेतात. तेव्हां अशा प्रकारची चित्रे काढण्यांत आणि पहाण्यांत विद्यार्थ्यांनीं व शिक्षकांनीं आपला वेळ गमावण्याचें कांहीं कारण नाही. हिंदी तरुणांचें लक्ष्य यापुढें तरी उद्योग धंद्याची वाढ कशी होत आहे, इतर देशांत निरनिराळ्या मालाची पैदास कशी करित आहेत याकडे लागले पाहिजे व त्यांनीं आंकडे शास्त्राचा अभ्यास करण्यास शिकले पाहिजे असें मला वाटतें, व म्हणून चहा, काफी, रबर वगैरेबद्दल माहीती देतांना मी आकड्यांचा जरा जास्त उपयोग केला आहे. प्रस्तुत पुस्तक “ हें धड प्रवास वर्णनही नव्हे व धड सीलोनचा भूगोलही नव्हे ” असेंही कांहीं वाचकांस वाटण्याचा संभव आहे हें मला माहित आहे, परन्तु केवळ वर्णनात्मक पुस्तक लिहिणें मला पसंत नसल्यामुळे प्रचलित प्रवासवर्णनात्मक पुस्तकांच्या पद्धतीस सोडून हें पुस्तक लिहिलें आहे.

नारायण गोविंद पिंगळे

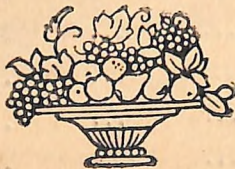
अनुक्रमाणिका

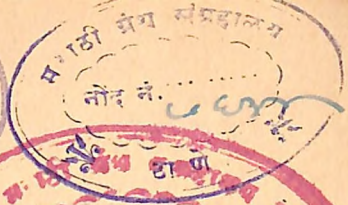
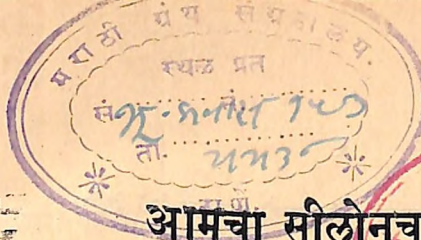
१ आमचा सीलोनचा प्रवास	...	...	६
२ सीलोनमध्ये जाण्याचे नियम	...	...	२४
३ सीलोन	...	...	२५
४ प्रवासाची साधने	...	...	२९
५ रिक्षा व टांगाभाडे	...	...	३१
६ सीलोनी नाणे	...	...	३१
७ लोक	...	...	३२
८ रोडिया	...	...	३४
९ सीलानमधील खेडेगांव	...	...	३४
१० लोकांचे मुख्य धंदे	...	...	३७
११ खनिज संपत्ति	...	...	३८
१२ राज्य व्यवस्था	...	...	३९
१३ इतिहास	...	...	४२
१४ बुद्धधर्म	...	...	४५
१५ रावणाची राजधानी	...	...	४९
१६ सीलोनमधील शेतकी	...	...	५३
१७ नारळ	...	...	५४
१८ चहा	...	...	५६
१९ रबर	...	...	६४
२० सिंकोना	...	...	६८
२१ कोका	...	...	७३
२२ सुपारी	...	...	७३
२३ कॉफी	...	...	७४

(२)

२४	दालचिनी	...	...	...	...	७५
२५	कोको	...	...	...	...	७६
२६	वेलदोडे	...	...	...	...	७७
२७	पायमारा ताड	...	...	...	...	७८
२८	सिट्रोनेला	...	...	...	...	७९
२९	शेतकी	...	...	...	...	७९
३०	हत्ती	...	...	...	...	८१
३१	मोती	...	...	...	...	८४
३२	रत्ने	...	...	...	...	८८
३३	ग्रॅफाइट किंवा प्लॅंबॅगो	...	...	...	...	९३
३४	शिकार	...	...	...	...	९४
३५	मजूरांची स्थिति	...	...	...	...	९५
३६	शिक्षण	...	...	...	...	९८
३७	सिंहलद्वीपांतील प्रासिद्ध शहरे व प्रेक्षणीय स्थळे	...	...	...	...	१०२

आमचा सीलोनचा प्रवास

रामेश्वराचे दर्शनाकरितां हजारो हिंदु दरसाल रामेश्वरास जातात पण तेथून केवळ २२ मैलावर असणाऱ्या या सुंदर बेटांत जाऊन येऊं शकत नाहीत, किंवा जात नाहीत. सीलोन मध्ये हे प्रवासी कां जात नाहीत याची कारणेही निरनिराळी आहेत. कांहींजण केवळ रामेश्वराचे दर्शनास गेलेले असतात ते सीलोनचा विचारही मनांत येऊं देत नाहीत. ज्यांच्या मनांत सीलोनमध्ये जावे असें येते त्यांना विशेष माहिती नसल्यामुळे आपला बेट रहित करावा लागतो.

आह्मी नासिक येथून दक्षिण हिंदुस्थानांत जावयास निघतानांच सीलोनमध्ये जावयाचे ठरविले होते म्हणून तेथे जाण्यास पासपोर्टची जरूरी आहे कीं काय याबद्दलचा तपास कलेक्टरच्या ऑफिसांत जाऊन केला. तेथे पुस्तकें बगैरे चाळून पहातां पासपोर्ट लागत नाहीं असें कळालें म्हणून आम्ही विशेष चिकित्सा न करितां नासिक सोडून निघालो.

पुढे तंजावर येथे गेल्यावर आम्ही सहज एका कुंचे, बुर्णूस वगैरे विकणाराच्या दुकानीं गेलो व मालाचा तपास करूं लागलो. बोलतां बोलतां दुकानदार सीलोनी आहे असें कळालें. त्या दुकानदारानें सीलोनमध्ये जाण्यास परवानगी लागते व ती परवानगी मिळाल्याशिवाय तुम्हांस जातां येणार नाहीं असें सांगितले.

परवानगी मिळविण्याचें दोन मार्ग आहेत. (१) सीलोनमध्ये राहणाऱ्या माणसानें अमुक माणसें माझेकडे येणार आहेत असा अर्ज सीलोन गव्हर्नमेंटकडे करून पास घेऊन आपणाकडे पाठवावयाचे व ते पास आले ह्मणजे जावयाचे. (२) दुसरा मार्ग असा कीं, माणसी ५० रुपये मंडपम् कॅंप येथें अनामत ठेवावयाचे व नंतर परवानगी घेऊन जावयाचे.

इतकी माहीती मिळाल्यावर पुढे आम्ही रामनड येथे गेलो.

रामनड येथे आम्ही सुमारे ७ वाजण्याच्या सुमारास जाऊन पोहोचलो. रस्ता बराच रेटाड होता. रामेश्वर तेथून सुमारे १५ मैलावर होते त्यामुळे मोटारी जातील किंवा नाही याची शंका येऊ लागली. गांवाला लागूनच १ फर्लागावर तळे आहे त्या तळ्याच्या कांठीं बरीच माणसें आह्मास दिसली ह्मणून आम्ही मोटारी थांबवून चौकशी करण्यास सुरवात केली. तेव्हां तेथील एका तरुणानें आह्मांस मोटारी घेऊन जाऊं नका असा सल्ला दिला व आमची उतरण्याची सोय लावून देण्याचें कबूल केले. सीलोनमध्ये जाण्याचें काय नियम आहेत हें त्यांस नकी ठाऊक नव्हते ह्मणून गांवांत जाऊन तेथील वकील, डॉक्टर वगैरे मंडळीकडून माहीती मिळवावी ह्मणून आम्ही गांवांत गेलो. आह्मांस भेटलेला तरुण आमच्या बरोबर आला. गांवांत एका प्रसिद्ध वकीलाकडे जाऊन आम्ही माहीती विचारली. वकीलांनीं दर माणसीं ५० रुपये डिपाझिट देऊन सीलोनमध्ये जाण्याची परवानगी मिळवितां येते असें आह्मांस सांगितलें व शेवटीं मंडपम् येथे जाऊन अगोदर पूर्ण माहीती मिळवा असें सुचविलें; तसेंच रामेश्वरचा रस्ता आतिशय रेटाड असल्यामुळे मोटारी नेतां येणार नाहीत असेंही सांगितले.

इतकी माहीती मिळाल्यावर आम्ही धर्मशाळेत जाऊन उतरलो. आह्मांस भेटलेल्या तरुणानें आमची सोय लावून दिली व आम्ही सीलोनहून परत येईपर्यंत आमचे सामान व मोटारी सांभाळण्याचें कबूल केले. रात्री फराळ आटोपल्यावर आमचे वेत सुरू झाले. आम्ही एकंदर जवळ जवळ ४० जण होतो त्यापैकीं सुमारे २० जणांनां सीलोनमध्ये जावयाचे होते. वीस जणाकरितां डिपाझिट कमीत कमी दोन हजार ठेवण्याची पाळी येणार तेव्हां कसे करावे हा प्रश्न उत्पन्न झाला. आह्मांजवळ त्यावेळीं दोन हजार केवळ डिपाझिट ठेवण्याकरितां शिल्लक नव्हती ह्मणून स्त्रियांच्या अंगावर

असलेल्या दागिन्यांची मोजदाद केली व वेळ पडल्यास दागिने मोडून पैसे भरावेत असा निश्चय केला.

दुसरे दिवशी सकाळी जेवण आटोपून आह्मी आपले सामान व मोटारी आम्हास रामनड येथे भेटलेल्या तरुणाचे स्वाधीन करून सुमारे ११ वाजतां स्टेशनवर गेलो. तेथून सर्व मंडळीस रामेश्वरीं पाठवून मी व श्री. वाघ असे दोघेजण मंडपम् येथे गेलो. तेथे मुख्य ऑफिसरला भेटून आह्मी परवानगीबद्दल व डिपाझिटबद्दल गोष्ट काढली. सुपरिंटेंडेंट फारच सज्जन होते त्यांनी आमच्याशी अगदी मोकळे मनाने बोलून आम्हांस परवानगी देण्याचे कबूल केले व १०० रु. डिपाझिट द्याल कां म्हणून विचारिले. आम्ही शंभरपेक्षां जास्त देऊं शकूं असें म्हणून २५० रु. अनामत ठेवण्याचे कबूल केले व दुसरे दिवशी सकाळीं येण्याचे ठरवून परत रामेश्वरीं दुपारीं चार वाजतां जाऊन पोहोचलो.

मंडपम् येथे सीलोन सरकारचा इमिग्रेशन कॅंप आहे. तेथे उतरून प्रत्येक उतारूस आपला पास दाखवून प्रकृति चांगली असल्याबद्दलचा डॉक्टरचा पास घ्यावा लागतो. येथे क्वारंटाईन आहे. सीलोनमध्ये जाण्या-पूर्वी येथे १० दिवस क्वारंटाईनमध्ये रहावे लागते. ज्या लोकांच्या जवळ सीलोनमधील रहिवाशांकडून आलेले पास असतील त्यांस क्वारंटाईनमध्ये रहावे लागत नाहीं, पण सीलोनमध्ये गेल्यावर दररोज तेथे मेडिकल ऑफिसर समोर हजर रहावे लागते व आपण निरोगी आहों असें बद्दल दाखला घ्यावा लागतो. ही पद्धति ज्यांना सहज ४।६ दिवस सीलोनमध्ये जावयाचे असेल त्यांना तापदायक अशी आहे. या नियमाचे जर उल्लंघन झाले म्हणजे सीलोनमध्ये गेल्यानंतर डॉक्टर पुढे तपासणीस हजर राहिले नाहीं तर एक हजार रुपये पावेतो दंड होतो.

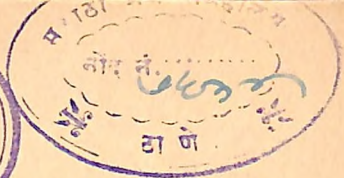
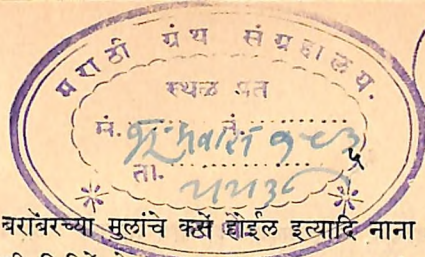
आम्ही सकाळींच (म्हणजे रामेश्वराहून पहाटे निघून) मंडपम् येथे गेलो. तेथे गेल्यावर मुखमार्जनादि विधि आटोपले चहा मिळतो कां नाहीं

हैं आम्ही पाहू लागलो. इतक्या अवधीत १२ कारकून मंडळी आली. एका कारकुनाने आमची नांवे, वय, आम्ही कोणत्या वर्गाने प्रवास करणार इत्यादि माहिती लिहून घेतली. दुसऱ्या कारकुनाने चहा बोलावतो असे सांगून ५ दिडकीस एक कप याप्रमाणे पैसे घेऊन चहा मागविला आम्हांस चहा पाहिजे होता म्हणून किमतीबद्दल आम्ही तक्रार न करितां पैसे दिले.

थोडे वेळाने चहावाला चहा घेऊन आला. त्याचेजवळ चहा देण्याकरितां २।३ च भांडी होती. चहाकरितां पावडर वाईट वापरलेली, दूध अपुरे, साखर पुरेशी घातलेली नाही अशा थाटांत चहा आला. आम्ही २०।२५ कप चहा मागविला होता. तेव्हां वाईट चहा आणल्याबद्दल आणि भांडी पुरेशी नसल्याबद्दल आम्ही रागावलो. 'तुम्ही काय आम्हास कुली समजतां ? आम्ही चहा घेत नाहीं' अशी तक्रार केली. तेव्हां कारकुनाची धांवपळ सुरू झाली तो कंपनीच्या (चहा व जेवण पुराविणे हें काम स्पेन्सर आणि कंपनी या युरोपियन कंपनीकडे आहे) युरोपियन मॅनेजरकडे गेला आणि तक्रार उत्पन्न झाल्याचे सांगू लागला. युरोपियन मॅनेजर आम्ही वसलो होतो तेथे आला मी त्यास चहा अत्यंत वाईट आहे तुम्ही पैसे भरपूर घेतले आहेत तर चांगला चहा देणे तुमचे काम होते असे म्हणालो पण त्या गृहस्थाने मुकाब्याने बोलणे ऐकून मात्र घेतले उत्तर कांहींच दिले नाही. दुसरीकडे चहा मिळणे शक्यच नसल्यामुळे तो थंडा व बेचव चहा मंडळीनीं थोडासा घेतला व बाकीचा वाया गेला. आम्ही त्याचहावाल्यास आणि कारकुनास बोलून बोलून रंजीस आणिले.

नंतर कारकुनाने किती लोकांचे जेवण तयार करूं म्हणून विचारलें. आम्ही त्यास सांगितले कीं, तुम्ही अत्यंत वाईट चहा दिलांत तेव्हां आम्ही येथे जेवणार नाहीं. उपाशीच आम्ही प्रवास करूं असे सांगितले. "जेवणाची यवस्था चांगली करूं. पुढे कोठेही जेवणाची सोय नाही. तुमच्या

वराठीच्या मुलांचे कसे होईल इत्यादि नाना प्रकारच्या गोष्टी बोलून जेवणाची तिकिटें घेण्याबद्दल कारकून आग्रह करूं लागला. आम्ही आपले पहिले बोलणें कायमच ठेविलें. शेवटीं त्यानें दुसऱ्या एका गृहस्थास बोलाविले व आम्हांस जेवणाची तिकिटें घेण्याबद्दल आग्रह पुढें चालूच ठेविला. आम्ही सुमारे २ तासपर्यंत या ह्मणण्याकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. कारकून १५।२० मिनिटांनीं पुन्हां येई. भाजी चांगली करितो. तुम्हाकरितां कच्चा तांदूळ-आपल्या इकडे जसा गिरणीतून सडून येतो तसा—घेतो असेंही सांगितले. कारकून अनेकवार आल्यावर आम्ही १५ जेवणें तयार करण्यास सांगितले. जेवणाचा दर प्रत्येक वेळेस ५ आणेप्रमाणें होता. लहान मुलांसही येंथें ५ आणे आकारण्याची चाल आहे असें दिसतें पण दोन मुलांस ५ आणे आकारण्याचे कबूल केल्यावर मुलांचीही तिकिटेंही आम्ही काढली. कदाचित् मुलांचा ५ आणे आकार घेतला जातो अशी थापही आम्हांस दिली असावी.

सुमारे ८-८॥ वाजतां डाक्टर येऊन तपासणीस सुरवात झाली. तपासणीस देवी आल्यांत कीं नाहीं एवढेंच सामान्यतः तपासीत. मी स्वतः डाक्टरचे जवळ बराच वेळ होती पण कोणी क्षयी आहे कीं काय हें पहाण्याकरितां टीथास्कोपचा त्यानें कधींच उपयोग गेला नाहीं. उपदंशाबद्दलही कांहींच चौकशी होत नाहींसे दिसले. डाक्टरनें चौकशी करून सर्व लोकांस पटांगणांत जाण्यास सांगितले. तेथें सर्व लोकांचें कपडे घेऊन वाफ देण्याकरितां गोळे केले व कपडे निर्जंतुक होण्याकरितां यंत्रांत जाऊन बसले. मंडपम् कॅम्पमध्ये रोगजंतू फक्त कापसाच्या कपड्यांत राहतात. असें मला आढळून आले. कारण डाक्टर लोकांनीं कापसाचे कपडे तेवढे नेले. लोकरीचे व रेशमाचे मात्र आमचे जवळून राहूं दिले. माझ्याजवळ लोकरीचा भला दांडगा केसाळ कोट होता. रोज जंतूंनीं जर त्यांत रहावयाचें मनांत आणिले तर नाना तऱ्हेच्या रोगांचे कोट्यवधि जंतूना सुखानें राहतां येथील असा माझा

कोट होता पण त्याचे नशीब दांडगे, मंडपम्च्या शास्त्रीय ज्ञानाची आंच त्याला लागली नाही; पण कोठें कोणास भेटावयास जावयाचे झाल्यास स्वच्छ पोशाख असावा या हेतूने परिटाकडून स्वच्छ धुवून आणिलेला पांढरा शुभ्रकोट, शर्ट व डोक्याचा रुमाल यांना शास्त्रीय ज्ञानाची इतकी आंच लागली कीं ते पूर्वी कधी धुतले होते की नाही याबद्दल माझी मलाच शंका येऊं लागली.

मुलांच्या करितां कांहीं खाण्याचे पदार्थ आम्ही बरोबर घेतले होते ते खाऊन टाका, बरोबर नेऊं नका, त्यानें तुझ्यास रोग होईल असें एक-जण सांगूं लागला. मला या ज्ञानाचा रागही आला आणि हसूही आले. पहिली गोष्ट अशी कीं नाशिक सोडून आम्ही मुलेवाळे घेऊन निघालो तेव्हां कोणीही वाटेत आजारी पडूं नये प्रवास निर्विघ्न झाला पाहिजे याची आ-ह्माला काळजी विशेष. मंडपम् कॅम्प वाल्यांना आमच्या आरोग्याबद्दल काय काळजी ? दुसरी गोष्ट अशी कीं बोटीवर चढल्यानंतर बरोबर घेतलेले पदार्थ खाले तर आम्ही आजारी पडणार पण कॅम्पमध्ये दोन तीन तास अगोदर खाले तर मात्र आजारी पडणार नाहीं ते खाऊन टाका असा आग्रह. तेव्हां हें विलक्षण तर्कशास्त्र किंवा शास्त्रीय ज्ञानाला लागलेली आग पाहून मला गप्प बसवेना. मी उठून मुख्य डाक्टरकडे गेलो व तेथील तर्कशास्त्र असें उलटे कसे याबद्दल विचारणा केली. डाक्टर जरा सूझ दिसला त्याला माझे ह्मणणें पटले व त्यानें ते पदार्थ बरोबर नेण्यास परवानगी दिली.

नंतर आमची शरीरें निर्जन्तुक व्हावींत झणून स्नानगृहांत आम्हांस सोडण्यांत आले. स्नानगृहें प्रशस्त असून डोक्यावर पाण्याचे फवारे येतील अशी रचना आहे. पाणी थंड होते व थोडे खारट होते मला वाटते तें समुद्राचें पाणी असावे. स्त्रियांच्या केसांतून सीलोनमध्ये जन्तु जाऊं नयेत म्हणून ल्यांना डोक्यावरून केस धुवून स्नान करण्यास सांगितले.

आम्हांस ही सर्व गम्मत आहे असें वाटत होते व काहीं झाले तरी

सीलोनमध्ये गेल्याशिवाय परत फिरावयाचे नाही असे ठरलेलेच होते. मोठ्या माणसाबद्दल कांहींच फिकीर नव्हती, फक्त लहानमुले व स्त्रिया यांना हा कार्यक्रम थोडासा जिर्कारीचा होता. स्नाने झाल्यावर सर्व मंडळी पुन्हां एकत्र आली. डाक्टरांनी सर्वांस उभे राहण्यास सांगितले. नंतर एकजण प्रत्येकाच्या दंडाला देवीची लस लावून गेला. पुढे डाक्टराने येऊन कांहींनां दोन कांहींनां तीन देवी टोचिल्या. या वेळींहीं डाक्टर बरोबर रीतीने म्हणजे पूर्ण शास्त्रांय रीतीने काम करित नव्हते.

देवी काढण्याचा विधी या प्रमाणे आटोपला. ज्यांना नैसर्गिक देवी येऊन गेल्या होत्या त्यांनाच मात्र देवी काढल्या नाहीत. स्त्रियांना टोचण्याकरितां स्त्री डाक्टराण होती. अशा तऱ्हेने हा विधी आटोपल्यावर आमचे कपडे आम्हांस मिळाले ते सर्व ओले झाले होते. वाळविण्यास पुरेशा सोय नव्हती, खाली समुद्राची वारीक रेत असल्यामुळे कपडा थोडा हातांतून सुटला कीं तो रेताने भरे. थोड्याच वेळाने आम्ही आपले सामान सुमान गुंडाळले व मग मी पुन्हां डाक्टरकडे गेलो. डाक्टराला भेटून सांगितले कीं आम्ही ८-४ दिवसां करितां जाणार प्रत्येक दिवशीं शक्यतर दुसऱ्या गावीं जाणार तेव्हां आम्ही सहज चैनी करितां जाणार असल्यामुळे दररोज डाक्टरकडे जाणे आम्हांस त्रास दायक होईल व आमचा वेळही बराच फुकट जात जाईल. आमच्या या म्हणण्याचा विचार करून डाक्टरनें आमच्या पासपोर्ट वर “ परत येताना तालिमनारवर पोर्टसर्जनकडे आपण परत जात आहां असा रिपोर्ट करावा ” असे लिहून दिले. यामुळे आमच्या भागची दररोज डाक्टरकडे जाण्याची दगदग टळाली.

देवी काढण्याबद्दलचे इतके कडक नियमकां असे मी विचारले असतांना डाक्टर म्हणाले कीं लाहोर येथे देवीने प्रळय केला, मुंबईतही पुष्कळ लोक मेले गरीब विचारे सिंहली मरूं नयेत म्हणून हें कडक नियम पाळण्यांत येतात. युरोपियन्स व अँग्लो इंडियन्स ज्यावेळीं सीलोनमध्ये जातात

त्यावेळीं तुम्ही त्यांचें कपडे निर्जंतुक करितां कां? तसेंच त्यांना देवी काढतां कां असे प्रश्न विचारतांच डाक्टरनें कांहींच उत्तर दिले नाहीं. मीही तों प्रश्न धसास न लावतां परत आलों.

त्यावेळीं सुमारे १२ वाजले होते. जेवणाचे बोलावणें आले. आमची व्यवस्था ब्राम्हण स्वैपाक्याकडून केलेली होती. जेवणास केळीची पाने, भात, भाजी, सार, लिंबू, पापड व तूपही बऱ्यापैकीं होते. हाटे-लचे दोन कारकून मुद्दाम तेथें आले. एकजण आमचे सर्व जेवण आटोपें पर्यंत आमच्या व्यवस्थेकरितां उभा होता. युरोपियन सेक्रेटरीही एकदां येऊन गेला. आम्हांस चांगलें जेवण मिळावे म्हणून लोकांनीं आपली पराकाष्ठ्याकेल्याचें दिसले. पण तिकडील तांदुळच बेंचव तथापि भूक लागल्यामुळे जेवण बरे झाले.

जेवण झाल्यानंतर तेथें हजर असलेल्या मद्रासी कारकूनास मी म्हणालो “कांही तुम्ही किती बावळट, या कॅम्पमध्ये तुमच्या मद्रास इलाख्यांतलच मजूर येतात. त्यांची जेवणाची व चहाची सोय ‘स्पेम्सर आणि आणि कंपनी’ ही इंग्लिश कंपनी करते. दिडकीचा चहा पाजून सवाआणा चार्ज करिते, तसेंच २-२॥ आणे किमतीचे जेवणाबद्दल ५ आणे घेऊन पैसे मिळविते हे सर्व तुमच्या डोळ्या देखतच नव्हे तर तुमच्या कडून कारकुनी करवून पैसे मिळविते हे कसे काय आहे? तुम्हां मद्रास्यापैकीं एखाद्यास ही खाणावळसुद्धां चालवितां येऊं नये? इतकेंसुद्धां तुमच्या लोकांत व्यापारी धाडस नाहीं?”

तो गृहस्थ हें शब्द ऐकून थोडा स्तंभित झाला व नंतर म्हणाला. आम्ही मद्रासी गरीब आहों. आमच्या लोकांत इतका उरक नाहीं. पूर्वी येथें फारच त्रास असें तुमच्या प्रांतांतील लोक येथें येतात व तक्रारी करतात म्हणून निदान इतपत तरी व्यवस्था होत असतें.

नंतर त्या गृहस्थास उगाच दोन चार प्रश्न विचारून आह्मी कॅम्पमध्ये परत आलो. कॅम्पमध्येच रेल्वेचे तिकिट ऑफिस आहे तेथे तिकिट काढल्यावर आह्मी सर्वजण स्टेशनवर आलो. सकाळपासून एका तऱ्हेच्या हडेलहप्पीमध्ये घेऊ गेला, ऊनही पुष्कळ पडले होते, इकडून तिकडे खेपाही बऱ्याच घालाव्या लागल्या यामुळे बहुतेक मंडळी दमली होती.

कॅम्पासून स्टेशन १।२ फर्लांग आहे तेथे आह्मी सुमारे ३॥ वाजतां जाऊन पोहोचलो. लागलीच थोड्या वेळाने गाडी आली. तीत बसून आह्मी धनुष्यकोडीस निघालो. धनुष्यकोडी स्टेशन सुमारे ८ मैल आहे तेथे गेल्यावर गाडी अगदी धक्यापर्यंत गेली. बोट तयारच होती. तीत जाऊन बसलो. सायंकाळची वेळ होती तरी मनस्वी उकडत होते. बोट चालू होण्यास सुमारे तास दीड तास लागला. नंतर बोट सुटली आणि मग थोडे शांत वारे येऊ लागले. बोट २ तास चालल्यावर तालिमनार बंदरांत आली. धनुष्यकोडी आणि तालिमनार ही दोन्ही बंदरे अगदी चालुकामय प्रदेशावर आहेत त्यामुळे खाद्यपेय पदार्थ तेथे फारच महाग मिळतात.

तालिमनार येथे पोहोचल्यावर कस्टम ऑफिसर बोटीवर आले व त्यांच्या तपासणीस सुरवात झाली. गाठोडी, ट्रंका तर बघितल्याच पण जातांना आमच्या बरोबरच्या एका वृद्ध गृहस्थाचे खिसेही तपासले. एका वृद्ध बाईच्या हातांत मनिबॅग होती तिच्या हातास झोबून काय आहे तें पाहण्याचे धारिष्ट्रही एका बाईने केले. नंतर बोटीवरील पोलिस अधिकाऱ्याने आम्हांस युरोपियन सार्जंटकडे नेले. त्याने तुम्ही कोठे जाणार, कशाकरितां जाणार, तुमचे कोण लोक सीलोनमध्ये आहेत वगैरे प्रश्न विचारल्यानंतर आम्हांस किती पैसे बरोबर आहेत तें दाखवा असे सांगितले. प्रत्येक माणसाजवळ निदान १०० रु, तरी असावेत असा सामान्यतः नियम आहे. आह्मी आपल्या जवळचे पैसे दाखविले, नियमाप्रमाणे आमच्या

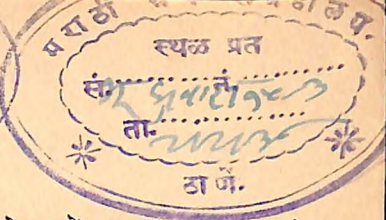
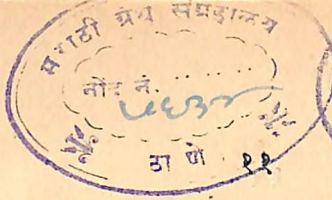

जवळ पैसे नव्हते परन्तु त्याबद्दल सार्जेटानें घिसघिस केली नाही.

इतके विधि झाल्यावर आह्मी सीलोनमध्ये फिरण्यास मोकळे झालो. गाडी स्टेशनवर तयार होतीच तींत आह्मी जाऊन बसलो. डबा सर्व मोकळा होता व स्वच्छ होता. एकदां आह्मी आंत जाऊन पथारी टाकून निजल्यावर दुसरें दिवशीं सकाळीं ७॥ वाजतां कोलंबोला जाईपर्यंत आमच्या डब्यांत एकही पॅसेंजर आला नाही. गाडी स्टेशनवर थांबली कीं केहेलगेडी (केली); कुंबा (शहाळे), देवातुरा (चहाचे पाणी), बुलत (पानपट्टी) अशा आरोळ्या ऐकूं येत असत.

रात्रभर पाऊस पडत होता. थंडीही वाजत होती. मधून सहज डोकावून पाहिले तर झाडांची गर्दी दिसे. पहाटे ५ वाजतां बहुतेक सर्वजण खिडकीशीं बसून शोभा पाहूं लागले. जिकडे तिकडे हिरवीगार भाताची शेते होती. नारळी, पोफळी यांची गर्दी दिसे. पाण्याचे सुंदर प्रवाह जिकडे तिकडे वहात होते. आह्मी सर्वजण रुक्ष प्रदेशांतून तिकडे गेलो होतो एप्रिलमध्ये आमच्याकडे कडक उन्हाळा, जिकडे तिकडे शेतांत काळीभोर जमीन दिसावयाची आणि सीलोनमध्ये पहावे तर श्रावण महिन्या प्रमाणें वनश्री याचे आमच्या बरोवरीच्या शेतकरी बंधूस फारच आश्चर्य वाटले. आह्मी ज्या भागांतून चाललो होतो तो भाग समुद्रसपाटीपासून फारच थोडा उंच होता. रेल्वेकडेला कित्येक ठिकाणीं समुद्रसपाटीपासून उंची फक्त १५ फूट आहे असे दाखविणाऱ्या पात्र्या होत्या.

सकाळीं ७॥-८ वाजतां कोलंबोच्या स्टेशनवर आह्मी आलों. आमचा नेहमींचा शिरस्ता म्हणजे कोणत्याही गांवीं गेल्यानंतर मुक्कामाची जागा शोधून काढावयाची अगाऊ तयारी करावयाची नाही. कोलंबो हें अगदींच निराळें ठिकाण जावें कोठें ही पंचाईत पडली. निरनिराळे हॉटेलवाले आमचेकडे आले पण रोजी २॥-३ रु. देऊन हॉटेलान्त राहण्याची आमची तयारी नव्हती. एक सिंहली माणूस सुमारे २०।२२ वयाचा आमच्याकडे

आला व मी तुमची राहण्याची सोय लावतो असें म्हणूं लागला. तो विश्वासास पात्र असा दिसना हणून मि. वाघ यांनी त्यास आम्हाला तुझी गरज नाही आम्ही तुझ्याबरोबर येत नाही असें निश्चून सांगितले पण तो जाईना. सारखा आमच्या मार्गे लागला. शेवटी त्यास दरडावून हांकून लावावे लागले.

वेलावटि येथे कापडाच्या गिरणीत श्री. माधव गोपाळ कारखाननीस नांवाचे महाराष्ट्रीय गृहस्थ हेडक्लार्क आहेत असें आम्हांस रामेश्वरीं कळाले होते. तेव्हां सर्व मंडळीस स्टेशनवर सोडून मी व मि. वाघ वेलावटीकडे निघालो. वेलावटी कौणीकडे आहे याचा तपास करून मोटारीतून वेलावटीस गेलो. मोटारीतून उत्तरून गिरणीचा तपास करूं लागलो. ऊन वरेंच होते. रात्री प्रवास झालेला, अंगांत जाड कोट यामुळे मला चाल्चैन! आशाळभूतपणाने चोहोकडे टांगा पाहूं लागलो पण जेथे टांगा नाही तेथे मिळतो कुठला? मि. वाघ जलदीने चालत मी मार्गे रेंगाळे असें करितां करितां गिरणी सांपडली पण हेडक्लार्क आजारी असल्यामुळे घरीं होते. पुन्हां त्यांच्या घराचा तपास करित त्यांचेकडे गेलो. पायाचे तुकडे पडले. श्रीयुत कारखाननीस घरींच होते त्यांनीं चहा व धिरडीं दिली. फराळ झाल्यावर जरा वरें वाटले. नंतर त्यांनीं आम्हांस एक टूरिंग मोटार व एक मनुष्य बरोबर दिला व त्यांस आम्हांला खानावळ व धर्मशाळा दाखविण्यास सांगितले. मोटार घेऊन आम्ही धर्मशाळेकडे गेलो. मी खाणावळवाल्यास जेवण तयार करण्यास सांगितले. श्री. वाघ स्टेशनवर गेले व मंडळी घेऊन आले. यावेळीं १ वाजून गेला होता सर्व मंडळी दमली होती पण लागलीच जेवण मिळाल्यामुळे ठीक झाले. जेवणास प्रत्येकीं ३० सेंट दिले.

दुपारीं विसावा घेऊन ५॥ वाजतां बंदरावर गेलो. वाटेत जव्हरीच्या दुकानांत शिरून मी खड्याबद्दल (सीलोनी रत्ने) तपांस केला व केवळ नाद हणून सुमारे ३० रु. खर्च केले. कोलंबो बंदर अगदीं सुरेख आहे.

युरोपियन तरुण आणि तरुणी यांचा घोळका तेथे आलाच होता. एक युवती दोघां तरुणाबरोबर आली होती ती स्वस्थ उभी न राहतां हळू हळू नाचू लागली. आमच्या बरोबरच्या एक दोन लहान मुलांनीं तिचें अनुकरण करण्यास सुरवात केली. इतक्यांत अतिशय जोराचा पाऊस आला. पाऊस थांबेपर्यंत तेथे उभे राहिल्यावर आह्मी मुक्कामास परत आलो. खाणावळींत जाऊन मंडळी जेऊन आली. मी व मि. वाघ पुन्हां मि. कारखाननीस यांचेकडे गेलो. मि. कारखाननीस हे फारच चांगले गृहस्थ आहेत. हिंदुस्थानांतील कोणीही माणूस त्यांचेकडे गेला तर त्याला ते सर्व तऱ्हेने मदत करितात. त्यांनीं आह्मांस मोटार पाहून दिली व त्यांचें एक स्नेही श्रीयुत जयसिंग यांस आह्मांस कोलंबोमधील प्रसिद्ध ठिकाणें दाखविण्यास सांगितले. रात्री ११ वाजतां आह्मी परत आलो.

दुसरें दिवशीं गांवांत सकाळीं इकडे तिकडे फिरल्यावर जेवणें आटोपलीं व तीन वाजेपर्यंत विसावा घेऊन तीन वाजतां मोटारींत बसून बाहेर पडलो. सेक्रेटरियेट विल्डिगजवळ श्री. जयसिंग आह्मांस येऊन मिळाले त्यांना त्या दिवशीं शनिवारची दुपारची सुटी होती.

प्रथमतः आह्मी प्राणिसंग्रहालयांत गेलो. तेथे प्रत्येक माणसांस ४ आणे फी द्यावी लागते. हत्ती, सिंह, माकडे, अस्वली, वाघ वगैरे जनावरें तेथे आहेत. मोठमोठ्या सुसरीही आहेत. काळे वाघही २।३ आहेत. एका पेठ्यांत सीलोनमधील सुमारें ४०।५० नाग एका कपाटांत ठेविलेले आहेत. तसेच एका कपाटांत १८८ पौंड वजनाचा २७ फूट लांबीचा बोआ नांवाचा सर्प आहे. या ठिकाणीं सीलोनमधील रत्नांचें एक दुकान आहे. तेथून आम्ही म्यूझियममध्ये आलो. म्यूझियममध्ये सीलोनी स्त्रियांचे अलंकार, बुद्धाच्या नाना तऱ्हेच्या मूर्ति, ग्रॅफाइटचे नमुने, सीलोन मध्ये प्राचीन काळीं ज्या भुतांचे व राक्षसांचे अर्चन करीत त्यांच्या मूर्ति, पूर्वीच्या राजवाड्याचे दरवाजे वगैरे वस्तु प्रेक्षणीय आहेत. एका राक्षसानें

मनुष्य हातांत धरला असून तो खाऊन टाकणार आहे असे दाखविले आहे. पूर्वीच्या दागिन्यावर रत्ने अनेक आहेत. पूर्वीच्या राजांचे एक चुनाळ आहे त्यावर सर्व बाजूंनी लहान लहान रत्ने बसविलेली आहेत. अशा प्रकारच्या नानाविध वस्तु येथे आहेत. येथे असलेल्या वस्तूवरून सीलोनची संस्कृति समजण्यास सुलभ जाते.

एके ठिकाणी सीलोनी पूर्वकालीन तोफ आहे. तिची लांबी सरासरी दोन फूट आहे व परिघ ८।१० इंचाचा आहे. ही तोफ पाहून माझ्या मनाला धक्का बसला व सीलोनला आपली रत्ने व आपली संपत्ति कां रक्षण करितां आली नाही याचा विचार पुन्हां एकवार मनांत आला.

ज्याचे शस्त्र त्याचे साम्राज्य हा त्रिकालबाधित सिद्धांत आहे. राष्ट्राची सुधारणा किंवा विज्ञानशास्त्रांतील प्रगति त्याच्या शस्त्रावरून अनुमित होते. राष्ट्राचे शस्त्र ज्या मानाने सुधारलेले असेल त्या मानाने त्या राष्ट्राची आर्थिक सुधारणा होते हा सिद्धांत आहे आणि ह्मणून या म्यूझियममध्ये असलेल्या लहान तोफा पाहिल्यावर सीलोनमधील सर्व संपत्ति परकीयांच्या हातीं सहजा-सहजीं कां गेली तें चटकन समजते.

कॅडीच्या राजांचे सिंहासन ब्रिटिश म्यूझियममध्ये आहे. तें रत्न-जडित सिंहासन पुन्हां कोलंबो येथील म्यूझियममध्ये आणून ठेवावे अशी सीलोनी लोक आपल्या कायदे मंडळातर्फे मागणी करित आहेत असे आम्हांस तेथील सीलोनी गृहस्थानीं सांगितले. म्यूझियमची इमारत भव्य असून पुढे मोठे पटांगण आहे. पटांगणांत सुरूची सुंदर झाडे असून त्यांनां खुर्ची, हंडी, पेला अशा प्रकारचे आकार दिलेले आहेत व त्यामुळे ती फारच सुंदर दिसतात.

म्यूझियम मधून निघून आह्मी बुद्ध मंदिराकडे गेलो. तेथे मोठे आवार असून एका व्यासपीठावर बुध्दभिक्षु बसून कांहीं वचनें म्हणत होता. ही वचनें सिंहली भाषेत असल्यामुळे तो काय ह्मणत होता तें आम्हांस

कळालें नाहीं. पुष्कळ स्त्री पुरुष हे प्रवचन ऐकत होते. नंतर आम्हीं मंदिरांत शिरलो. मंदिरांत भव्य अशी बुध्दमूर्ति होती. नाना प्रकारच्या रंगांनी ही सुशोभित केली होती. मूर्तिच्या चारी वाजूस मूर्ति व भिंतींवर बुध्दचरितांतील निरनिराळे प्रसंग चित्रित केलेले होते.

बुध्दजन्म, त्याची तपःश्रुत्या, गृहत्याग वगैरे जातकांतील कथा, बुध्दाचें स्वर्गारोहण व तैथील देवतांस उपदेश, त्याचे अवतरण व पृथ्वीवरील निरनिराळ्या राजांस उपदेश करणे इत्यादि अनेक प्रसंग त्या ठिकाणीं उत्तम रीतीनें चित्रित केलेले होतें. आम्हांस असें वाटले कीं आम्हीं रंगभूमीवरच उभे आहोत.

नंतर तेथें बुध्दभिक्षु आहेत कीं नाहींत याचा तपास केला. दोन तीन भिक्षु भेटले पण कोणासही इंग्रजी येत नव्हते. नंतर आम्ही दुसऱ्या देवळाकडे गेलो. हें मंदिरही पहिल्या मंदिराप्रमाणेंच चांगले होतें. एक नवीन उंच इमारत बांधण्याचें काम चालू होतें. तेथें कोणी भिक्षु आहेत कीं नाहीं हें पहाण्यास मी सुरवात केली. एका इसमानें ७८ भिक्षुवसले होते तेथें नेले. एका बुध्द भिक्षूस इंग्रजी येत होते तेव्हां आमची बोलण्यास सुरवात झाली. आम्ही कोण कुठले इत्यादि प्रश्न झाल्यावर भिक्षूनें मला विचारले तुम्हास तुमचा धर्म कसा वाटतो. “आमच्या धर्माची शिकवण अशी आहे कीं देव एक आहे व त्याच्या आज्ञेनुसार ऐहिक गोंध्यांत पूर्ण मन घालून आर्थिक उन्नति करावी. देवानें दिलेलें शरीर नीट वर्धन करून त्यास या सृष्टीचा योग्य उपभोग द्यावा व हें सर्व करीत असतांना नीतीचें नियम पाळून ईश्वरपद मिळवावें.” असें मी उत्तर दिलें.

ही माझी विचारसरणीं भिक्षूच्या लक्षांत आली नाहींसे दिसले. माझ्या बोलण्याचा रोख संन्यासदीक्षा व सर्वसंग त्याग या विरुद्ध होता. पण भिक्षूला “देव एक आहे” या माझ्या ह्याणण्याचें आश्चर्य वाटले व तो म्हणाला “देव एकच कसा असेल ?” मी आपल्या म्हणण्याचें थोडक्यांत

समर्थन केले. भिक्षूने तो प्रश्न तेवढ्यावरच सोडला तेव्हां मी विचारले तुमचे ध्येय काय आहे. तो म्हणाला आम्ही देव होऊं इच्छितो. मी विचारले देव होणार म्हणजे काय होणार. भिक्षूने उत्तर दिले देव होणार म्हणजे परलोकीं गेल्यावर एथल्या पेशां जास्त सुखे व चांगले पदार्थ यांचा उपभोग घेणार. तुम्हांस देव व्हावे असे वाटत नाही काय ?

मी ह्मणालो स्वर्गातील साखर एथल्या साखरे पेशां जास्त गोड असते असे कशावरून ? स्वर्गातील साखर एथल्या साखरे पेक्षा जास्त गोड असेल तर ती अत्यंत गोड असल्यामुळे रसनेंद्रियाला सहन होणार नाही व असे झाले की इंद्रिय आणि विषय यांचा हीन योग होऊन सुख कमी होईल. रसनेंद्रियाची विषयग्रहणकरण्याची तीव्रता किंवा शक्ति कमी करावी लागेल. एवंच तुमच्या स्वर्गांत एथल्या पेशां जास्त मधुर रसाचा आस्वाद घ्यावयाचा असल्यास रसघेणारे इंद्रिय जास्त स्थूल असले पाहिजे म्हणजे स्वर्गांत गेल्यावर तुमची इंद्रिये कमी कार्यक्षम होतील. शिवाय तेथे कडू रस नसल्यास साखरेच्या गोडीचीही किंमत राहणार नाही. येथे असतांनाच काय भोग घ्यावयाचे असतील ते घ्या.

यावर भिक्षुकडून कांहीं विशेष उत्तर येईना. श्रीयुत वाघ यांच्या मनांत हा शुष्क वाद पुढे चालू नये असे होते ह्मणून त्यांनी परत जाण्याबद्दल गर्दी केली. बाहेर इतर मंडळीही परत जाण्यास उत्सुक होऊन गर्दी करूं लागली. म्हणून हा वाद टाकून आही बाहेर पडलो.

तेथून सर्वजण श्री. कारखाननीस यांजकडे गेले. त्यांनी सर्व मंडळीस चहा, चिवडा, रव्याच्या वळ्या इत्यादिकांचा अल्पोहार दिला. त्यांच्या मुर्लींनी पेटावर तामील व तेलगू पद्ये ह्मणून दाखविली. ८-१० वर्षांचीं मुले चांगले इंग्रजी बोलतात हे पाहून सर्व लोकांस आश्चर्य वाटले. मिसस कारखाननीस यावेळीं अगदीं आसन्न प्रसूत होत्या. एकंदर सर्व कुटुंब अत्यंत प्रेमळ असे असल्यामुळे आमचा तास दीड तास फारच आनंदांत गेला.

दुसरें दिवशीं कॅंडी व रंनपुरमूच्या बाजूस जाण्याचें ठरविल्लें. रोजीं ४० रु. भाड्यानें मोटार ठरविली व नंतर मग आम्ही मुक्कामास परत आलों. आम्ही उतरलो होतो, तेथें शेजारींच नाटकगृह होते. नाटकास गर्दी होती. नाटक कंपनी मंदुरेहून आलेली असून नाटक तामील होते. तथापि श्रीयुत वाघ यांच्या मनांत नाटक पहावयाचें आले म्हणून नाटकास गेलो. एक रुपया दरार्ची तीन तिकीटें काढून श्रीयुत वाघ, मी व एक शिक्षक असे नाटकास गेलो. नाटकगृह चांगले १००-१२५ फूट लांब होते. नाटकगृहास मजला नव्हताच. फक्त मागील बाजूस चढती बाकांची रांग होती. एकामागे एक अशा खुर्च्यांच्या पुष्कळच रांगा असल्यामुळें मागील बाजूच्या लोकांना जरा अडचणच होती. स्त्रिया अगदी थोड्या आलेल्या होत्या. नट पत्र ह्याणू लागत्यावर तवलजी किंवा पेट्टीवाला सूरधरून पत्र ह्याणू लागे. नाटक आह्मास कळालें नाहीं तेव्हां शेजारी बसलेल्या एका गृहस्थास मि. वाघ यांनीं या नाटकांत काय आहे असा सवाल इंग्रजींत केला. त्या गृहस्थाला मि. वाघ हे काय म्हणतात तें कळेना. तेव्हां मी मि. वाघ यांना बटलरी इंग्रजींत प्रश्न विचारण्यास सुचविल्लें व त्या प्रमाणें मि. वाघ यांनीं प्रश्न विचारतांच त्या गृहस्थानें उत्तर दिलें.

कालंबो येथें 'रीगल थियेटर' नांवाचें नाट्य मंदीर फारच सुंदर आहे. असो, थोडावेळ नाटक पाहून आम्ही परत आलो व नंतर झोपी गेलो.

दुसरे दिवशीं सकाळीं आम्ही चहा वगैरे घेऊन तयार झालो तो सुमारे ७ वाजतां मोटार आली तींत बसून आम्ही कॅंडीस निघालो. रस्ता उत्तम होता, जिकडे तिकडे निसर्गाची शोभा फारच सुंदर दिसत होती, वाटेत एक चहा व रबर फॅक्टरी लागली. तेथें जाऊन चहा व रबर घांजवर कोणते संस्कार करितात तें पाहिले व पुढें प्रवास चालू केला.

कैडी येथे पोहोचल्यावर एक शाकाहारी लोकांची खाणावळ गांठली व जेवण केले. जेवणानंतर कैडी पाहून सुमारे ३ मैलावर "पेराडेनिया" नांवाची बाग आहे, ती जाऊन पाहिली या बागेबद्दल सीलोनी लोकांना फार अभिमान वाटतो. जावा वेळांत "ब्यूटेन झोर्ग" नांवाची जगांत पहिल्यानंबरची बाग आहे. तज्ञांच्या मते वनस्पतिशास्त्र दृष्ट्या ब्यूटेनझोर्गची बाग पहिल्यानंबरची असली तरी पेराडेनिया बाग ही सौन्दर्याच्या दृष्टीने पहिल्या प्रतीची आहे.

ही बाग पाहिल्यानंतर आह्मी बुद्धाच्या दांताच्या देवळाकडे गेलो. तेथे पुराण चाललेले होते. कांहीं स्त्रियांचे श्रवणाचरोवर हांतांनी कांहीं काम करणे चालूच होते. बुद्धाचा दांत असलेली खोली त्यावेळी लावलेली होती. ती खोली उघडून आम्हांस आंत सोडतात की नाही हे पहावे म्हणून तेथील भिक्षूंकडे आम्ही गेलो व त्यांस आम्हांस आंत सोडा असे विनविले पण बुद्धभिक्षूंनी ती चिंता मान्य केली नाही.

कैडीमधील प्रेक्षणीय स्थळे पाहिल्यावर तेथे रात्री रहाण्याचा प्रथमतः विचार ठरलेला होता पण कांहीं लोकांना परत कोलंबोकडे जावेसे वाटले त्या वरून आम्ही अगदी दिवस मावळण्याच्या सुमारास तेथून परत फिरलो. कोलंबोला येई पर्यंत १०॥ वाजून गेले. कोलंबो येथे एका बुद्ध देवळांत ८४ हजार दिवे लावणार आहेत असे आम्हांस कळाले होते म्हणून आम्ही त्या देवळाचा तपास करू लागलो. बराच तपास केल्यानंतर देऊळ सांपडले. देवळाजवळ गर्दी बरीच होती. आपल्या इकडील प्रमाणेच देवळाबाहेर खाद्य पेय पदार्थ विक्रीस मांडलेले होते. त्या पदार्थात ऊसही होते. आपला चिचडा मात्र आह्माला सीलोनमध्ये कोणत्याहि दुकानांत विक्री करितां दिसला नाही.

देवळाच्या भोवती बांबू ठोकून दिवे मांडण्यास जागा केली होती. उभ्या बांबूला अर्धे फोडलेले बांबू आडवे बसवून त्यावर पंथ्या मांडिल्या

होत्या व खोबऱ्याच्या तेलाचें पंथ्यातून दिवे लाविले होते. दिव्यांची संख्या दाखविणारे कागदी तक्ते जाजोजाग लाविले होते. १००-२०० दिव्यावर देखरेख ठेवणारी माणसे आपापली कामें करीत व वाऱ्याने दिवा विझाल्यास तो पुन्हां लावीत. अशी या दिव्यांची एकच गर्दी होती. हे दिवे पहाण्यास नानाप्रकारचे लोक आले होते. पुष्कळशा बुद्ध-धर्मीय पुरुषांचा व स्त्रियांचा पोशाख ख्रिस्ति लोकांप्रमाणेच असल्यामुळे ख्रिस्तिलोक व बुद्धलोक ओळखतां येणें पडत असे. टवाळ लोक सर्वत्र असावयाचेंच या नियमानुसार त्या दिव्यांच्या रांगांतून कांहीं मुळे व कांहीं मोठे लोकही दिव्यावर देखरेख करणाराची नजर चुकवून दिवे मालवीत व त्या देखरेख करणारांनां पुन्हां दिवे लावावे लागत.

हे दिवे पहाणें झाल्यावर सुमारे रात्री १२ वाजतां आह्मी परत मुक्कामाला गेलो व झोंप काढली. दुसरे दिवशीं अनुराधपुरम् येथें जाण्याचे ठरले. सकाळीं उठून आह्मी पुन्हां श्री. कारखाननीस यांचेकडे गेलो. मिसिस कारखाननीस प्रसूत झाल्यामुळे श्री. कारखाननीस त्यांजकडे हॉस्पिटल मध्ये गेले होते. घरीं लहान लहान मुलेच होती.

आह्मी तेथें स्नानें केली. मुलांनीं चहा केला, आम्हांस सुपारी, पान वगैरे घेण्याबद्दल पुष्कळ आग्रह केला. मुलांची वयें १० वर्षांपेक्षां जास्त नव्हती पण कोणत्याहि तऱ्हेनें न लाजतां अगदीं मोठ्या माणसाप्रमाणें ती आदरातिथ्य करीत.

आम्ही १२-१२॥ वाजे पर्यंत वाट पाहिली पण श्री कारखाननीस यांची भेट झाली नाहीं. तेव्हां मोटार ठरवून आम्ही परत आलो व खाणावळींत जेऊन मुक्कामास परत गेलो.

दुपारीं ४ चे सुमारास मोटार आली व सामान घेऊन आह्मी निघालो. मोटार आस्त्रालियन गृहस्थाची होती. रस्ता अडचणीचा ह्मणजे अरण्यांतून जाणारा असल्यामुळे रस्त्यांत रानटी टोणग्यांची व हत्तींची भीति

असते. तेव्हां मालक्राने आपला एक नातेवाईक १८-२० वर्षांचा आमचे बरोबर दिला. त्याचे जवळ बंदूक होती. थोड्याच वेळाने अंधार पडला, आकाश भरून आले, पाऊस येऊं लागला व भयंकर गर्जना हाऊं लागली. चीज चमकली म्हणजे जिकडे तिकडे भयानक अरण्य दिसे.

पाऊस जोराने आला तर थोड्यांना पाणी येऊन मोटार कोठे तरी अडकून पडेल अशी मनांतले मनांत आम्हांस भीति चाटे. एक दोन माणसे तर इतकी गांगरून गेली कीं ती गप्प बसली. विचारलेल्या प्रश्ना-चेंही उत्तर देईनात. बरोबरचा आस्ट्रेलियन तरुण आपली बंदूक घेऊन मडगार्डवर जाऊन बसला. पाऊस फारसा आलाच नाही. एखादे जनावर दिसलें कीं आलि शिकार अशी एकच गर्दी लोक करीत. कित्येकदां आम्ही एखादा खेड्या जवळून जातांना जनावर असल्याची चाहूल लागे. रानटी जनावर खरोखरी भेटलेंच नाही. आमच्या बरोबरचा तरुणमात्र गोळी झाड-ण्याकरितां उत्सुक झालेला होता. परन्तु दरखेपेस आम्ही त्यास परावृत्त करीत होतो. वाटेत एक माठे खेडेगांव लागलें. तेथें चहा, क्रिकेट, नारळ व केळी घेतली व शेवटीं रात्री १० वाजतां अनुराधपुरास जाऊन पोहोंचले. तेथेही कांहीं लोकांनीं हाटेलांत चहा वगैरे घेतला.

ती रात्र आम्ही बुद्धमंदिरांत काढली. अनुराधपुरम् येथे शाका-हारी लोकांचें हॉटेल नाही हें मला माहित होते. म्हणून थोडा खजूर व इतर थोडे फराळांचे सामान बरोबर आणिले होते. रात्री व सकाळी तेथे थोडे दूध मिळाले. सकाळी उठल्यावर स्वयंपाकाकरितां भांडी पहावीत ह्मणून देवळांतील भिक्षूंकडे जाऊन भांडी मागितली. त्यानें भांडी देण्याचें कबूल करून एका माणसास मज बरोबर दिले. त्यानें भांडी दाखविली पण ती सगळी खापराची त्यांत मांसादि नानापदार्थ शिजविल्यामुळे त्यांस दुर्गंधि येत होती. त्यामुळे भांड्याची पंचाईत पडली, व भांडी मिळण्याचें काम चालूच ठेवले.

आमचे सामान सुमान व्यवस्थितपणे ठरून बाहेर जातां यावे ह्मणून मी एक खोली देण्याबद्दल भिक्षूस विनविले. त्याने खोली व कुलूप दिले.

खोली देवळाच्या मागील बाजूस होती. स्वयंपाकास मोकळी जागा, पुढे पटांगण व गोड्यापाण्याची विहीर अशी सर्व सोय होती. आमच्या खोलीच्या शेजारीच एक पंजाबी व्यापारी होता त्याचे जवळ भांडी असून तो स्वयंपाक करित होता. त्यास स्वयंपाक झाल्यावर ती भांडी आह्मांस देण्याबद्दल मी विनित केली व ती त्याने मान्य केली. सदरहू व्यापारी कांहीं तेले व औषधे विक्रीत सीलोन मध्ये फिरत होता. भांड्याची सोय लागल्यावर मी पुन्हां भिक्षूकडे गेले व त्यास बोलतां बोलतां विचारले कीं भगवान् बुद्धाने 'पाणाति पाता वे-रमाणि' (प्राण्यांचा वध करूं नका) अशी शिक्षा सांगितली असतां तुम्ही भिक्षूलोक सुद्धां मांसासन कसे करितां ? हे कृत्य धर्म विरुद्ध होत नाही काय ?

भिक्षूने गंभीरपणाने उत्तर दिले. "आह्मी मांस खातो हे खरे आहे पण ते खाण्याला शास्त्राची मनाई नाही कारण 'आदिष्टं, असुतं, अपरिञ्जातं खादितुमर्हति' असे शास्त्र वचन आहे. हे ऐकून मला गम्मतच वाटली. आदिष्टं—जनावर मारतांना आपण पाहिले नाही, असुतं—अमक्या माणसाने अमुक जनावर मारिले हे ऐकले नाही, अपरिञ्जातं—जनावर मारले हे समजले नाही, असे त्रिगुणात्मक रीतीने जर मांस मिळाले तर खाण्यास हरकत नाही असा भिक्षूच्या सांगण्याचा मथितार्थ होता. मांसाशनास मोकळीक मिळविण्या करितां ज्या धर्माचार्यांनी हे तर्कशास्त्र रचिले त्याचे कौतुक करित मी परत फिरलो.

नंतर आह्मी देवळांत फिरून पवित्र पिंपळाचे दर्शन घेतले. अनेक स्त्रीपुरुष, फळे व फुले घेऊन देवळांत येत. कांहीं लोक सपत्नीकही येत. त्यांचा पोषाख खिस्ति लोकांसारखा असे. ते हातांतील रुमाल खाली ठेवून त्यावर डोके व गुडघे टेकून प्रार्थना ह्मणत.

हे देऊळ पाहिल्यावर, ब्रेझन पॅलेस, रेनुवेल्ली पॅगोडा वगैरे पहावयास बाहेर गेलो. बारा वाजेपर्यंत सर्व मुख्य मुख्य स्थाने पाहून परत आलो. रस्त्याने ठिकठिकाणी केळी मिळत. चांगली केळी २ दिडकी डझन मिळत. रस्त्याने बागाही पुष्कळ होत्या. वाटेत आर्ही जेवणाकरितां केळीची पानेही आणिली.

स्नानादि विधि आटोपल्यावर आर्ही स्वयंपाक केला व शाकाहारी लोक एकत्र जेवलो. बाकीचे लोक खाणावळींत जेऊन आले.

जेवणानंतर मी पुन्हां बाहेर पडलो व तेथील ओरिएंटल लायब्ररीतली पुस्तके पाहिली. पुस्तकांनी भरलेली फक्त दोनच कपाटे होती व त्यांत तिपिटके, व त्यावरील टीका हेच मुख्य ग्रंथ होते. तेथे दोन भिक्षु होते त्यांस मी विचारले कीं, तुमचा 'धम्मपदासारखा धार्मिक ग्रंथ जर आर्ही देवनागरी लिपींत लिहून प्रसिध्द करण्याचे मनांत आणिले तर तुमच्या सीलोनमधील एखादा गृहस्थ ती प्रत वाचून शुध्द आहे कीं नाहीं हे ठरविण्यास मदत करूं शकेल काय ? भिक्षुंनी उत्तर दिले कीं, येथील भिक्षूपैकी कोणी हे काम करूं शकणार नाहीं तुम्हाला कलकत्याच्या लोकांची मदत घ्यावी लागेल. मला वाटते कीं माझ्याबोलण्याचा आशयच त्यांस समजला नाहीं किंवा समजला असल्यास निष्कारण वचनबध्द होऊन एकादे श्रमाचे काम करण्याचा प्रसंग येऊं नये असा त्यांचा हेतु असावा कारण त्या दोघांपैकी एकास देवनागरी वाचतां येत होते.

यानंतर त्यांना इतर कांहीं माहीती विचारल्यानंतर मी परत आलो. आमच्या बरोबरच्या लोकांना परत जाण्याची विशेष उत्सुकता वाटत होती. श्रीपाद येथे जावयाचे होते परन्तु पावसास सुरवात झाल्यामुळे तेथे जाणे अत्यंत कठीण होईल असे वाटल्यामुळे अनुराधपुरावरूनच परत हिंदुस्थानांत येण्याचे आर्ही ठरविले. आमची मोटार सकाळींच कोलंबोला परत गेली

होती. आस्ट्रेलियन युवकाला वाटेत शिकार न मिळाल्यामुळे बरे वाटले नाही तेव्हां रात्री एक मांजर मारून त्याची शेपटी टोपीला अडकवून ती आम्हास दाखवून तो आनंदाने परत गेला.

अनुराधपुरम् गांवापासून स्टेशन सुमारे १॥ मैल लांब आहे. स्टेशनवर जाण्यास येथे छकेड किंवा झटके मिळतात. सूर्यास्तानंतर आह्मी स्टेशनवर येऊन पोहोचलो. बारा वाजतां कोलंबोहून येणाऱ्या गाडीत बसून आह्मी सकाळी ७ वाजतां तालिमनाग येथे येऊन पोहोचलो. तेथे सकाळी ७॥ वाजतां बोटीत बसून धनुष्यकोडीला सुमारे ९ वाजतां आलो. प्रथमतः बोटीवर पोर्ट सर्जनला भेटलो व त्यांस पासपोर्ट दाखवून आह्मी परत जाणार आहोंत असे सांगितले त्यांनीं सर्व मंडळी मोजून पाहिली व आमच्या पासपोर्टवर सही करून तो परत दिला.

नंतर कस्टम हाऊसमधील अधिकारी बोटीवर चढून प्रत्येक इसमाचे सामान पाहू लागले. प्रथमतः त्यांनीं फस्टक्लास व सेकंडक्लास पॅसेंजरचे सामान पाहिले व नंतर थर्डक्लासच्या उतारूंचे सामान पाहिले. या सर्व कामाला सुमारे २॥ ते ३ तास लागले.

यावेळीं स्टेशनवर मेल तयार होती. फस्ट आणि सेकंडक्लासचे पॅसेंजरला मेलमधून जाण्यास परवानगी मिळते परन्तु थर्डक्लासच्या पॅसेंजरना मेलची तिकिटें देणें किंवा न देणें हे बोटीवरील अधिकाऱ्यांच्या मर्जीवर अवलंबून असते व यामुळे तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूसवशीला लावावा लागतो व वशील्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागतात. मेल नंतर सुटणारी पॅसेंजर मंडपमकडे फार उशीरा जाते म्हणून शक्य तोंवर मेलने जाण्याचा प्रयाशी प्रयत्न करितात.

आह्मी मेलमधून पंढरम् स्टेशनपर्यंत आलो तेथून सर्व मंडळी रामेश्वरास गेली. मी तेथून मंडपम् कॅंपला गेलो. व तेथील सुपरिटेण्डेंटला भेटलो. त्यांनीं मोठ्या आस्थेने आमची सफर कशी झाली वगैरे विचारपूस केली व

हिंदुस्थानांतल कोणीही गृहस्थ आले तर त्यांस आम्ही आनंदाने मदत करितो असे सांगितले. मी त्यांचे आभार मानून सीलोनमध्ये जाण्याकरितां आम्ही आमचे तरुण लोकांस उत्तेजन देऊं असे म्हणाले.

नंतर मी ऑफिसमध्ये डिपाझिट (अनामत) रक्कम घेण्यास गेले. मी ऑफिसांत गेल्याबरोबर कारकुनानें टाइपरायटरवर पावती तयार करून पैसे दिले. कारकुनानें मला इतक्या लवकर मोकळे केले कीं त्याबद्दल आश्चर्य वाटले. महाराष्ट्रांतल अनेक ऑफिसांतून मला जाण्याचे प्रसंग आले आहत पण बहुतेक प्रसंगां आलेल्या माणसाचे काम चटकन न उरकतां निष्कारण उशीर करण्याकडेच महाराष्ट्रीयानांचा कल असतो असे दिसून आले.

मंडपम् कॅम्पमधील पोलीस, डॉक्टर, सुपरिटेंडेंट, क्लर्क वगैरे सर्व मंडळी फारच चांगल्यारीतीने वागतात असे दिसून आले. आह्माला प्रथमतः वाईट चहा आला हें खरे पण तो चहा कान्ट्रॅक्ट घेतलेल्या कंपनीचा होता हें लक्षांत घेतले पाहिजे.

प्रत्येक ऑफिसरने किंवा इतर नोकरानें प्रथमतः आपण नागरीक आहो व आपणाला मिळालेला अधिकार इतरांच्या सुखसोयी व हित पाहण्याकरितां मिळालेला आहे व त्याचा उपयोग आत्महिताकरितां करणें गैर आहे हें लक्षांत ठेविले पाहिजे.

आमच्याशीं निरनिराळे ऑफिसर्स तर चांगल्यारीतीने वागलेच पण साध्या पोलीस शिपायांनीं, टांगे पाहून देणें, वाट दाखविणें, धर्मशाळेंत नेऊन पोहोचविणें इत्यादि कामें आनंदाने केली. महाराष्ट्र लागतांच ती मनोवृत्ति मावळलेली दिसली.

माझे स्नेही मि. वाघ एकदां असे म्हणाले कीं, आपण परप्रांती गेले होतो म्हणून आपल्याशीं लोक जास्त चांगल्यारीतीने वागले असतील व आपणही परप्रांतीय लोकांशीं चांगले वागत असूं पण त्याची जाणीव आप-

णाला होत नसेल. मी या ह्मणण्याची प्रतीति पहाण्याकरितां पुढें जास्त काळजीने निरीक्षण करूं लागलो.

एके दिवशीं नासिकच्या मेनरोडवरील पोलिसास एका गुजराथी गृहस्थानें हा रस्ता स्टेशनकडे जातो कां असें विचारलें तेव्हां शिपाईवाचास घुस्सा घेऊन ते ह्मणाले “बैवकूव क्या पूछता है. चलो जाव”. ही गोष्ट माझ्या डोळ्यादेखत घडली. एकदां माझ्या स्नेह्यानें ७५ रु. याचा चेक दिला तो घेऊन मी नासिकचे व्यंकैत गेलो. तेथील कारकुनानें “तुमच्या स्नेह्याची ७५ रु. देण्याइतकी शिल्लक नाही” हें सांगण्यास ४५ मिनेट लावली. असो असे नाना तऱ्हेचे प्रसंग पाहिल्यामुळे व अनुभविल्यामुळे महाराष्ट्रांतील ऑफिसांतून लहानापासून मोठ्या ऑफिसरापर्यंत सामान्यतः स्वभावाचें मार्दव कमी, क्षुद्र कल्पना काढून एखाद्याची अडचण करण्याची प्रवृत्ति फार असें माझे मत झालेले आहे. माझे हें मत चुकीचें आहे व मी स्वभिमानशून्य आहे असे सर्व लोक ह्मणताल हें मला माहीत आहे पण मी जें वर विधान केलेलें आहे त्याला मजजवळ भरपूर पुरावा आहे.

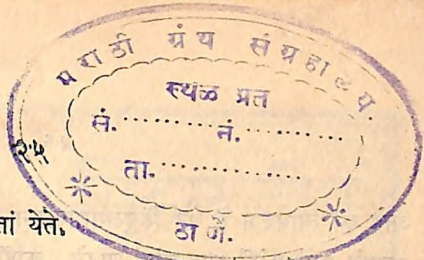
असो पैसे परत मिळाल्यावर मी पुढील गाडीला रामेश्वरीं प्रयाण केलें, महाराष्ट्रीय लोकांना सीलोनची सर्वांगीण माहीती मिळावी ह्मणून ती क्रमवार पुढें दिलेली आहे.

सीलोनमध्ये जाण्याबद्दलचे नियम

सीलोनला जाणारे पॅसेंजर जर निरोगी असतील तर त्यांस कारंटाइनमध्ये न ठेवतां पुढील अटीवर जाऊ दिले जाते.

(अ) (१) पॅसेंजर जवळ चेअरमन बोर्ड ऑफ कारंटाइन कॉलंबो यांचा पास (परवाना) असावा.

(२) मॅडपम् कॅम्प येथील कारंटाइन मेडिकल ऑफिसर यांस अशी मोकळीक देतां येते. त्यांनीं परवानगी दिल्यास

तावडतोव जातां येते.

(३) प्रत्येक पॅसेंजरवद्दल ५० रु. मंडपम् कॅम्पमध्ये अनामत ठेऊन जातां येते. ही रक्कम पॅसेंजरला परत येतांना मिळते.

आक्रीच्यांनां मंडपम् येथे ६ दिवस कारंटाइनमध्ये रहावे लागते. कारंटाइनमध्ये न रहातां ज्यांनां सीलोनमध्ये जाऊं दिले जाते त्यांनीं तेथे गेल्यावर १२ दिवसपर्यंत दररोज मेडिकल ऑफिसरकडे हजर रहावे व आपण निरोगी आहो असा दाखला घ्यावा.

(व) देवी टोंचून घेतल्यावद्दल अगदीं अलीकडच्या खुणा नसल्यास देवी टोंचून घ्याव्या लागतात.

(क) प्रवासी कोणत्याही वर्गानें प्रवास करित असला तरी देवी टोंचण्याकरितां आणि सर्व सामान निर्जेतुक करण्याकरितां त्यास २४ तासपर्यंत मेडिकल ऑफिसरला थांबवून ठेवितां येते.

(ड) मुंबईहून किंवा मद्रासहून समुद्रमार्गे प्रवास करणारांनीं प्रथमतः पोर्ट सर्जन कोलंबो यांस लिहून माहिती मागवावी हणजे आयंते वेळीं त्रास पडणार नाही.

सीलोनमध्ये गेल्यावर तेथील मेडिकल ऑफिसर समोर दररोज हजर राहण्याची अट कधीही मोडूं नये. ही अट मोडल्यास एक हजार रूपये पर्यंत दंड होतो.

सीलोन

हे लहानसें रमणीय बेट हिंदुस्थानच्या अगदीं जवळ आहे. तथापि हिंदुस्थानांतील आणि सीलोनमधील वनस्पति व प्राणी यांत इतकी भिन्नता

आहे की त्यावरून हें बेट हिंदुस्थानापासून कोट्यवधि वर्षापूर्वी अलग झालेले असावे असें कांहीं शास्त्रज्ञांना वाटते. कांहीं शास्त्रज्ञ असेही ह्मणतात की, अत्यंत प्राचीन काळीं हिंदुस्थान व सीलोन यांजमध्ये समुद्र नव्हता.

हें बेट रत्ने, मोती, हत्ती, मसाला, रबर, चहा, क्विनीन व कोकेन याकरितां फार प्रसिद्ध आहे. बुद्धधर्माचे प्राबल्य सीलोनमध्ये विशेष असल्यामुळे बुद्धधर्माचा ज्यास काळजीपूर्वक अभ्यास करावयाचा असेल त्यास बुद्धधर्मीयांचे ग्रंथ व त्या ग्रंथांचे अध्ययन केलेले भिक्षु येथें आढळतात.

प्रस्तुतकाळीं हिंदुस्थान व सीलोन यांजमध्ये एक लहानसा समुद्राचा भाग आल्यामुळे सीलोन हिंदुस्थानापासून वेगळे पडलेले आहे. साउथ इंडीय रेलवेचे शेवटचे स्टेशन धनुष्कोडी व सीलोन यांमध्ये फक्त २२ मैलांचे अन्तर आहे व धनुष्कोडीहून सीलोनला जाणाऱ्या बोटी दररोज सुटतात व दोन तासांत सीलोनला जाऊन पोहोचतात.

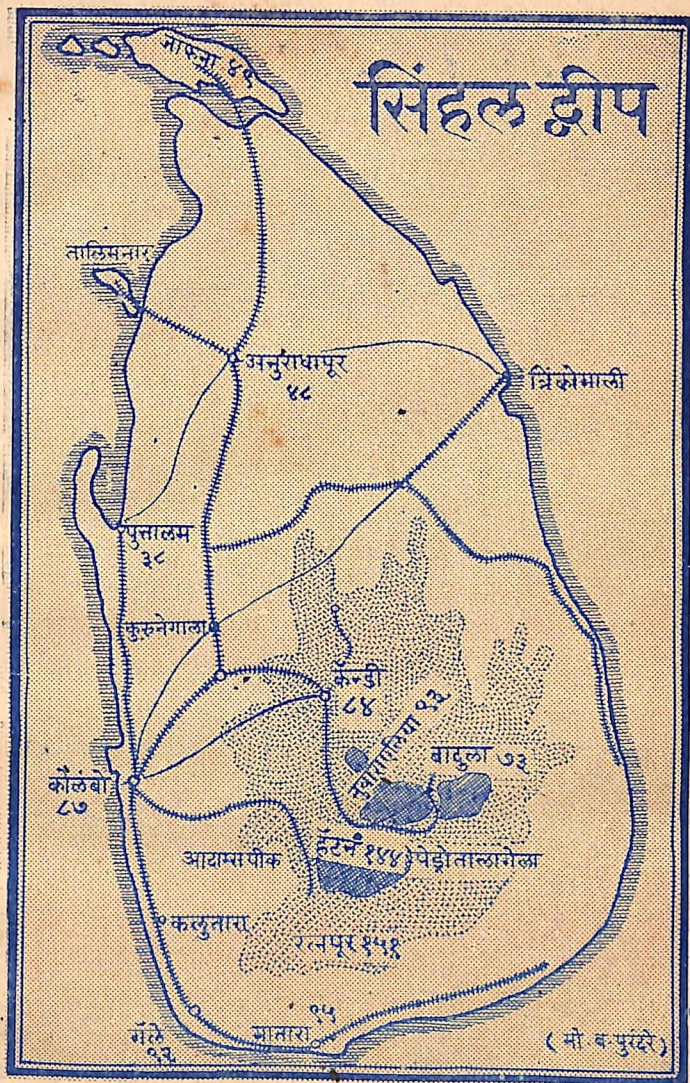
या बेटाची दक्षिणोत्तर लांबी २७० मैल आहे व पूर्वपश्चिम रुंदी १४० मैल आहे. हें बेट हौसोर किंवा आयर्लंडपेक्षां जरा लहान असून त्याचे क्षेत्रफळ २५४८१ चौरस मैल आहे.

बेटाच्या मध्यभागीं पर्वतश्रेणी आहेत व सर्वांत उंच पर्वत "पेड्रोता-लागोला" या नांवाचा आहे. त्याचे अत्युच्चशिखर ८२९६ फूट उंच आहे. उत्तर भाग सपाट असून तो अनेक वालुकामय द्वीपकल्पांचा बनलेला आहे. पश्चिम आणि पूर्व किनाऱ्या लगतचा अरुंद पट्टा अतीशय सुपीक आहे.

हें बेट विषुववृत्ताजवळील ६ ते १० अंशांच्यामध्ये असल्यामुळे येथील हवा उष्ण आहे. तथापि कराची, उमरावती, व अकोला या ठिकाणापेक्षां उष्णतामान पुष्कळच कमी असते. चोहोंबाजूंनी समुद्रावरील शीत वारे वाहात आल्यामुळे उष्णतामान कमी राहते. हिवाळ्यांत व उन्हाळ्यांत अत्युच्च उष्णतामान अनुक्रमे ८० व ८५ अंश असते. रोजच्या अत्युच्च व अतिनीच उष्णता मानांत १० अंशापेक्षां बहुधा जास्त फरक पडत नाही.

सिंहल द्वीप

आंकडे पर्जन्यमान दर्शवितात. (पृ. २७)

सीलोनमध्ये South west नैऋत्येकडून North west वायव्येकडून पर्जन्याचे वारे वहात येतात. S. W. नरेत्येकडून येणारे वारे अत्यंत नियमित वहातात व त्यायोगे १० ते २० मेपर्यंत पाऊस येतो. मेचे सुमारास सुरू होणारे पावसाचे आरंभी भयंकर मेघ गर्जना व विजांचा कडकडाट होतो व क्षणाधीत जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन एका घटकेपूर्वी कोरड्या ठण्ठणीत असणाऱ्या नद्या फों फों वाहू लागतात.

पश्चिम आणि दक्षिण बाजूस पुष्कळ पाऊस पडतो. मध्यभागी पर्वत असल्यामुळे पर्जन्याचे वारे अडविले जातात व त्यामुळे तेथेही पुष्कळच पाऊस पडतो. उत्तरेस आणि पूर्वेस मात्र पर्जन्याचे मान कमी असते.

पर्वतापासून किनारा फार जवळ असल्यामुळे एथे नद्या लहान आहेत व जेव्हां पर्जन्य पडतो त्याचवेळीं मात्र नद्यांना पाणी असते केळनी गंगा व केळुगंगा या नद्यांचाच काय तो जलमार्ग ह्मणून उपयोग होतो व त्यांच्या मुखांतून ४० ते ५० मैल जहाजे जातात.

सीलोनमधील मुख्य शहरांचे उष्णतामान व पर्जन्यमान पुढीलप्रमाणे आहे.—

समुद्र सपाटीपासून उंची	वार्षिक सरासरी उष्णतामान डिग्री	सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान इंच
कोलंबो	८०	८७
जॅफना	८१	४९
गॅले	८०	९२
कलुतारा	८०	१०३
रत्नपुरम् ८४ फू.	८१	१५१
कुरुनेगाला ३८०	८१	८३
कॅडी १६५०	७६	८४
बडुला २२२५	७३	७३
हॅटन ४०४१	६६	१४४
नुवाराएलिया ६२४०	५९	९३

यां बेटांत पर्जन्यमान सर्वत्र पुरेसे आहे तथापि शेतकऱ्याला केवळ भिसर्गांच्या लहरीवर अवलंबून रहावे लागू नये ह्मणून पूर्वीच्या राजांनी जागोजाग लहान मोठे तलाव बांधलेले आहेत. केलेवेल्या, पदवेल्या, भिनरवेल्या, व राक्षसी तलाव हे प्रसिद्ध तलाव आहेत. नुवरकेलवेल्या भागांत तर प्रत्येक खेड्याला एक एक तलाव आहे. याप्रमाणे पाण्याची सर्वत्र व्यवस्था असल्यामुळे पर्जन्याभावामुळे पिकाची खराबी सहसा होऊ शकत नाही. पूर्वीच्या राजांनी २० मैल परिघाचा व १२ मैल लांबीचा असा एक तलाव बांधला होता परन्तु कालचक्राच्या गतीने त्याचे पूर्वकालीन वैभव सध्यां नष्ट झालेले आहे.

यावरून राजे लोक प्रजेच्या पोटापाण्याची सोय किती तत्परतेनें पहात असत याची कल्पना येते महाराष्ट्रासारख्या प्रांताची दुष्काळामुळे जी दुर्दशा कित्येकवेळां उडते तसा प्रसंग सीलोनमध्ये सुदैवाने केव्हांही येत नाही.

नकाशा नं० १ पहा.

सीलोनमध्ये प्रवास करावयास जून, जुलै आणि आगष्ट हे महिने सर्वतोपरीने चांगले असतात असे इंग्रज प्रवाशांस वाटते. जानेवारी, फेब्रुवारी व मार्च महिन्यांत येथे पाऊस फार कमी पडतो व हे उन्हाळ्याचे दिवस आहेत असे ह्मणण्यास हरकत नाही.

सीलोनमधल शेततीची किंवा इतर उत्पन्नाची माहिती देणाऱ्या अगोदर हिंदुस्थान सरकारचे एज्युकेशनल कमिशनर मि. एच्. शार्प यांचे या बेटाबद्दलचे उद्गार वाचनीय आहेत ह्मणून ते येथे प्रथमतः दिल्याशिवाय राहवत नाही. शार्पसाहेब ह्मणतातः—

“लंकेत सोन्याच्या विटा ही पौराणिक कल्पना खोटी नाही. प्राचीन काळी ही ह्मण त्या देशाला जशी लागू असे तशी अद्यापही लावण्यास हरकत नाही. रत्ने व मोती यांची निपज विचारांत घेतली नाही तरी चहा, रबर, इंद्रगो, कोका, सुपारी, नारळ, दालचिनी, किनीन वगैरे पदार्थ ह्मणजे

सौलोनमधील अक्षय्यसंपत्तिचा झरा होय. सीलोनमधील शेतकरी खरोखर भाग्यवान! मू माता त्याचा चरितार्थ सुखाने चालावा ह्मणून अनेक प्रकारची फळे, फुले व धान्य त्यास सदैव पुरविते. एक एकर नारळाची वाग असली की घरी वसून निदानं २० ते २५ रु. दरमहा मिळतो. १६ ते ५५ वयापर्यंतच्या प्रत्येक पुरुषास दरसाल रु. १-५ आणि पोल्टॅक्स यावा लागतो व हाच काय तो प्रत्यक्ष कर. तेथे इन्कमटॅक्स नाही व जमीनसाराही नाही. राज्यकारभाराला लागणारा पैसा कस्टमड्यूटि, रेल्वे वगैरे मार्गाने जमविला जातो." मि. शार्प यांनी सुमारे २० वर्षांपूर्वी सीलोनला भेट दिली त्यावेळी त्यांनी वरील उद्धार काढिले आहेत. अलीकडे जमीनीवरील कर व इन्कमटॅक्स असे दोन्ही कर सरकारने बसविले आहेत.

येथे पर्जन्य पुरेसा पडतो व हवा उष्ण आहे त्यामुळे तांदळाचे पीक मुख्यतः होते. तथापि तेथील लोकांना पुरेसा तांदूळ पिकत नाही यामुळे मलबार व ब्रह्मदेश येथून पुष्कळसा तांदूळ आयात होतो. अलीकडे ब्रह्मदेशाचा तांदूळ आणणे जास्त स्वस्त पडू लागल्यामुळे मलबारच्या तांदुळास मागणी फार कमी येऊ लागली आहे.

तांदुळाशिवाय निरनिराळ्या प्रकारची द्विदल धान्ये, गहू व कापूसही येथे पिकतो. काही भागांत तंबाखूचे पीकही थोडेसे येते.

पौपई, अननस, फणस, केळी वगैरे अनेक प्रकारची फळे व भाजा यांचे पीक ही चांगले येते. नानाविध प्रकारची फुलझाडे सर्वत्र दिसतात व बहुतेक लोकांच्या घरांच्या परड्यांत कॉफी, नारळ व फुलझाडे लाविलेली दिसतात.

प्रवासाची साधनें

या लहानशा बेटांतून परदेशी विविध पदार्थ पाठविले जातात तसेच युरोपियन मळेवालेही पुष्कळ ठिकाणी आहेत. शिकारीची उत्तम सोय, अप्रतिम नैसर्गिक सौन्दर्य, आल्हादकारक हवा, इंग्लंडसारखी रम्य अशी

शीतस्थलें येथें असल्यामुळे अनेक युरोपियन आफिसर्स व व्यापारी यांची ये जा चाललेली असते यामुळे एथें दळणवळणाचें मार्ग चांगले आहेत.

(१) कोलंबो हे ब्राडगेज् रेल्वेचे केंद्र आहे. तेथून अनुराधपुरास एक फाटा जातो व तेथून एक ब्रॅच लाईन "तालिमनार" या बंदराकडे जाते व मुख्य लाईन जॉफनाकडे जाते.

(२) कोलंबोपासून कॅडीपर्यंत एक रस्ता जातो.

(३) गॅलीबंदरापासून मातरापर्यंत एक रस्ता जातो.

रेल्वेखेरीज पक्क्या सडका सर्वत्र आहेत. विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोंष्ट ही की, मोठमोठ्या सडका ह्मणजे ७५।१०० मैल लांबीच्या सडका डामरी आहेत त्यामुळे मोटारी, बैलगाड्या वगैरेच्या वाहतुकीस फार सौख्य होते. मुख्य सडकेपासून खराच्या किंवा चहाच्या मळ्यापर्यंतही सडका नेलेल्या आहेत. आगगाड्यामध्ये विशेष गर्दी नसते. हिंदुस्थानातील रेल्वेचे दरा पेशां तेथील दर अधिक आहेत.

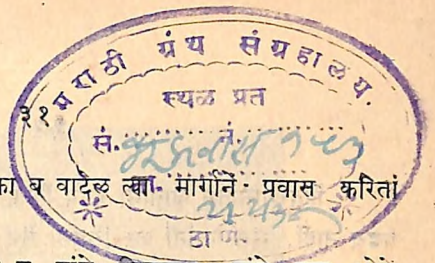
कोलंबो हे येथील मुख्य बंदर आहे व येथें आफ्रिका, आस्त्रेलिया, युरोप, चीन व हिंदुस्थान वगैरे बहुतेक देशाची जहाजे कोळसा व पाणी घेण्याकरितां येतात यामुळे या बंदरास आंतरराष्ट्रीय बंदराचें स्वरूप प्राप्त झाले आहे. समुद्रकांठी धक्के बांधल्यामुळे हें बंदर विशेष सुरक्षित झाले आहे.

गॅले हे निसर्ग निर्मित बंदर आहे परंतु बंदरांत शिरण्याचा मार्ग खंडकाळ भागांतून जात असल्यामुळे जहाजांच्या अप्रतिहत संचारास धोक्याचे आहे.

ट्रिकोमाली हें नैसर्गिक असे सुंदर बंदर आहे. येथें डच लोकांनीं दोन मजबूत किल्ले बांधले होते व तेथें कित्येक दिवसपर्यंत सैन्य होते सांप्रत तेथील सैन्य काढून घेण्यांत आले आहे.

प्रवाशांच्या सोयीकरितां रेल्वेची स्वस्त दराची तिकिटें मिळतात. आठवड्यांच्या व महिन्यांच्या तिकिट्यांना ५० व ७५ रु. अनुक्रमें पडतात.

या तिफिटानें रेल्वेचा वाटेल तितका व वाटेल त्या मांगीने प्रवास करितां येतो.

शहरांतून फिरण्यास रिक्षा व टांगे मिळतात. टांगे फार थोडे असतात. रिक्षा व टांगा यांना भाडे किती पडते ते पुढें दाखविले आहे.

रिक्षा व टांगाभाडे

	टांगा (कोलंबो)	रिक्षा
अर्धातास	रु. सें. ५०	दहा मिनिटें १५ सें.
सहा तास	रु. ५०	अर्धा तास ५०
		एक तास ३५
		१ तासापुढें दर अर्ध्या तासास १० सेंट

संध्याकाळीं ७ पासून सकाळीं ६ पर्यंत वरीलदरापेक्षां ५ सेंट जास्त द्यावे लागतात

	टांगा	कॅडी	रिक्षा
सकाळीं ६ ते सायंकाळ ७	५ रु.		दिवस रात्र
सतत ६ तास	२-५० सें.	पहिला अर्धातास ३० सें.	३५
एक तास	१-२०	१ तास ६०	,, ७०
पुढें दर अर्ध्यातासास	३० सें.	पुढें दर तासास १५	,, २०
अर्धा तास	६० सें.		

हिंदुस्थानांतून सीलोनमध्ये जाऊं इच्छिणाऱ्या प्रवाशांस वाहनाची स्थूल कल्पना यावी ह्मणून वरील माहिती दिली आहे. पुणे, मुंबई, सातारा, नासिक या शहराप्रमाणें सीलोनमध्ये टांगे वाटेल तेथे मिळत नाहींत. बहुतेक रिक्षांतून प्रवास करण्याचा प्रघात फार. टांगे फार थोडे आहेत.

सीलोनी नाणें

हिंदुस्थानांतील रुपया व सीलोनचा रुपया एकच आहे. हिंदी पावलीही तेथे चालते. सीलोन सरकारच्या १, २, ५, १०, ५०, १००, ५०० व हजार रुपयांच्या नोटा असतात. रुपयाच्या खालील नाणें सेंट हे होय. शुंभर सेंटचा एक रुपया होतो. ५, १०, २५ व ५० सेंटची रुपयाची नाणीं असतात. तांब्याचेही सेंटचे नाणें आहे.

हिंदुस्थानांतून जातांनां रुपये किंवा नोटा नेल्या ह्मणजे काहीं अडचण पडत नाही. परत येतांनां जर सिंहली सेंट जवळ असतील तर देऊन टाकून त्याची हिंदी नाणीं करून घ्यावीत, ब्रोटीवरच एक्सचेंज ऑफिस असते.

सीलोनमध्ये पत्रव्यवहार करण्यास पोस्टाचे दर हिंदुस्थानांतील दरासारखेच आहेत. सीलोनला पत्र पाठवावयाचें असल्यास जास्त पोस्टेज पडत नाही.

लोक

सीलोनची लोकसंख्या सुमारे पन्नास लक्ष आहे. हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ति, बुद्ध, (सिंहली) बरगर्स आणि वेद अशा लोकांची वस्ति येथे आहे.

सीलोनमधील मूळच्या लोकांस वेद असे ह्मणतात, ते अरण्यांत आणि डोंगरांत राहतात, जंगलांतील कंदमुळे व शिकार यांवर ते आपली उपजीविका करतात, हे लोक वर्णाने काळे व ठेंगू असून त्यांचे डोक्यावर लोकरीसारखे दाट केस असतात. त्यांचेपैकीं पुष्कळांना स्नान फारसें ठाऊकच नाही, काहींना वस्त्राचाही उपयोग माहीत नाही. हे लोक स्वभावानें थोडे भिन्न आहेत, अस्सल वेद पहाणें असल्यास विंटेन नांवाच्या भागांत जाणें जरूर आहे, या भागांत अरण्य अत्यंत दाट आहे व या अरण्यावरून अनुष्याचा क्रान्तिकारक हात अद्याप फिरलेला नाही, यामुळे या प्रांतांत प्रवास करणें फार धोक्याचें काम आहे.

कित्येक वेद लोकांनीं सिंहली लोकांशीं वैदिकव्यवहार केल्यामुळे ते बरेच सुधारले आहेत. अलीकडे वेद लोकांची संख्या फार झपाट्यानें कमी होत चाललेली आहे व कदाचित् थोडेच दिवसांत ते या भूतलावरून पूर्णपणें नष्ट होतीलसें वाटते.

प्राचीनकाळीं विजय नांवाच्या राजपुत्राबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांतून जे लोक तेथे गेले त्यांच्या वंशजांस सिंहली असे ह्मणतात.

सिरवणुकीचा देखावा (पृ. ३२)

सिंहली लोक थोडे कृष्ण वर्णाचे, साधारणतः आपल्या इकडील मराठे लोकांसारखेच आहेत. उंची आपल्या महाराष्ट्रीय लोकांसारखीच असून ते हाडापेराने मध्यम आहेत. मासे, केळी, नारळ हे नित्य खाण्याचे पदार्थ असल्यामुळे ते सशक्त आहेत. तथापि सोलापूर, नासिक, नगर वगैरे प्रांतीं नांगरांच्या मार्गे काम करणारा शेतकरी जसा राकट, मजबूद आणि सीशिक असतो तसा मात्र सिंहली नाही आणि याचें कारण उघडच आहे, की तेथील शेतकऱ्यास भारी मेहनतीचीं कामें करण्याचे प्रसंग येत नाहीत.

सिंहली पुरुष कमरेभोवती धोतर गुंडाळतो, अंगांत जाकीट किंवा सद्रा घालतो, शिरोभूषण किंवा टोपी घालीत नाही. डोकांच्या केसावर वाटोळा कंगवा असतो. सिलोनी स्त्रिया अंगांत जाकीट घालून लुगडें नेसतात. खिस्ती लोकांप्रमाणे पेहेराव करण्याकडे सर्वत्र प्रवृत्ति वाढत आहे. सिंहली बुद्धिमान् असून मेहेनती आहेत. आदरातिथ्य करणे त्यांना प्रिय वाटते. तथापि ते जरा जास्त लवकर रागावतात असे म्हणतात.

पुष्कळसे आरव व्यापारी कित्येक शतकापूर्वी येथे येऊन स्थायिक झाले आहेत. त्यांनीं मूर असे म्हणतात. मूर लोक व्यापार करितात. कांहीं थोडे शेतीवरही उपजीविका करतात. पोर्तुगीज आणि डच लोकांचा ज्यावेळीं पूर्वेकडील प्रदेशावर अम्मल होता त्यावेळीं आपल्या “जातीचे व वंशाचे लोक असल्याखेरीज आपणांस पूर्वेकडील प्रदेशांवर साम्राज्य चालवितां येणार नाहीं” असे त्यांस वाटू लागले होते व म्हणून त्यांनीं आपल्या ऑफिसर्सना व शिपायांना एतद्देशीय स्त्रियांशीं लग्नें करण्यास उत्तेजन दिले. यामुळे सिंहली स्त्रिया व पाश्चात्य पुरुष यांपासून झालेली प्रजा सिंहलद्वीपांत बरीच आहे. या मिश्र प्रजेस “वरगर्स” असें म्हणतात. यूरोपियन्स् व वरगर्स मिळून एकंदर लोकसंख्येच्या एकदशांश आहेत.

प्राचीनकाळीं तामीळ लोकांनीं सीलोनवर स्वाऱ्या केल्या व कांहीं लोकांनीं उत्तर आणि दक्षिण किनाऱ्यावर कायमची वस्ति केली. चहाच्या

मळ्यांत काम करित असणारे मजूर बहुधा तामीळच असतात. मद्रास इलाख्यांतून मजूरीकरितां आलेल्या तामीळांची संख्या सुमारे ५।६ लाख असते. येथे मुसलमान सुमारे चार लक्ष आहेत. ख्रिस्ती लोकांची संख्या सुमारे पांच लक्ष आहे. सिंहली लोक बहुधा बुध्द धर्माचे आहेत.

रोडिया

रोडिया ही सीलोनमधील अस्पृश्य जात. रोडियाच्या सावलीचाही अद्याप कित्येकजण विटाळ मानितात. पूर्वी एका राजाला रोडियांनीं मनुष्याचें मांस भक्षण करण्यास दिलें व या अपराधाबद्दल तेव्हांपासून या लोकांस अत्यंत अपवित्र मानण्यांत येऊं लागलें अशी दंतकथा आहे. प्राचीनकाळीं रोडिया स्त्रियांना कमरेच्यावरचा भाग नेहमीं उघडा राखावा लागत असे. हिंदुस्थानांतील अस्पृश्याप्रमाणें रोडियांनां कोणतेही सामाजिक हक्क उपभोगितां आले नाहींत असें दिसते.

कॅंडी येथील राजांच्या वेळीं एखाद्या प्रतिष्ठित माणसास भयंकर शिक्षा द्यावयाची झाल्यास त्याच्या वायकोच्या तोंडांत रोडियाच्या तोंडांतील विड्याचा पीक घालीत व अशारीतीनें तिला वाटवीत. पुरुषांसही अशी शिक्षा देत असत.

याप्रमाणें उच्च कुलांतील ज्या स्त्रिया रोडियांच्या ताब्यांत दिल्या त्यांपासून झालेली संतति सुरूप निपजली व यामुळे रोडियांत कित्येक पुरुष व स्त्रिया फार सुंदर आहेत.

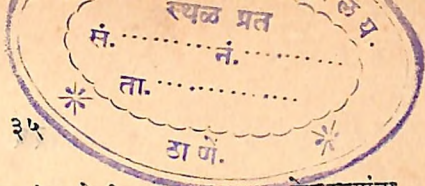
सीलोनमधील खेडेगांव

हिंदुस्थानांतील खेड्यापेक्षां सीलोनमधील खेडीं जास्त शोभिवन्त दिसतात. प्रत्येक घराच्या भोंवतीं नारळी, पोफळी, केळी वगैरे फळझाडे, सुंदर फुलांची झाडे व भाजीपाला यांची बाग असते. घरे हिंदुस्थानांतील घराप्रमाणेच बहुधा मातीच्या कच्चा विटांचीं असतात. छपरावर नारळाच्या झावळ्या टाकलेल्या असतात.

सोलोन-बड्यांतील बाजार (पृ. ३५)

खेडेगांवांतील लोकांचा मुख्य धंदा शेतीचा. पण या शेतकऱ्यांना दुष्काळ मुळींच माहित नाही. पीक हमखास ठरलेले. बैलांच्या जाती हिंदुस्थानांतून नेलेल्या आहेत. म्हशीची जातही हिंदी दिसते. टोणग्यांचा व बैलांचा शेतीवर उपयोग केला जातो. इंग्लिश लोकांनी गार्ड आणिलेल्या आहेत पण त्यांचा प्रसार फारसा झालेला नाही.

हिंदुस्थानांतील खेड्याभोंवतीं निवडुंग बहुधा असावयाचा, तसेंच रानांत ग्रामळीही असावयाच्याच. सीलोनमध्ये खेड्याभोंवतीं निवडुंग सहसा दिसत नाही, व कोणीकडेही दृष्टी टाकली तरी निरुपयोगी झाड दिसत नाही. जिकडे दृष्टी टाकावी तिकडे केळीं, नारळी, पोफळी यांची गर्दी दिसते.

शिक्षणाचा प्रसार बराच आहे. सुमारे शेंकडा ६५ ते ७० लोक साक्षर आहेत. त्यामुळे बहुतेक गांवीं प्राथमिक शाळा आहे. हिंदुस्थानांत ब्राह्मण, तेली, मराठे, मांग असे सर्व जातीचे लोक एकाच खेड्यांत राहतात पण या वेदांत 'गत्तरगाम' ज्याला म्हणतात त्यांत सर्व अस्पृश्यवर्गाप्रमाणें अगदीं कनिष्ठ जातीचेच लोक रहातात. 'गहलगामांत' हनि जातीचेच लोक रहातात. मूर गांवांत सर्व मूरच रहातात.

उच्च जातीचा मनुष्य खालच्या जातीच्या हातचें जेवण जेवीत नाहीं, मग विवाहाचें नांवच नको. हिंदु मनुष्य नीच जातीतील व्यक्तीशीं विवाह संबंध करीत नाहीं पण ख्रिस्ती लोकांशीं मात्र करतो. नवरा हिंदु व बायको ख्रिस्ती, किंवा नवरा बुध्द तर स्त्री हिंदु किंवा ख्रिस्ती असे विवाह होतात व विवाहोत्तर स्त्रीस किंचा पुरुषास आपला धर्म बदलावा लागत नाहीं. तसेंच धर्म बदलणेंही फार सोपें आहे. ख्रिस्ती माणसास गंध, भस्म वगैरे धारण करून केव्हांही हिंदु होतां येतें. धर्म हा केवळ विश्वासाचा प्रश्न आहे असें मानले जाते.

शेती करणारे लोक उच्च जातीय आहेत. वाजंत्री घाजविणारे

हलक्या जातीचे लोक आहेत रोडिया ही तेथील अस्पृश्य जात. सीलोनमध्ये ब्राह्मण नाहीत. इ. स. पूर्वी ५४३ साली जेव्हां विजय तेथे गेला तेव्हां त्याचेबरोबर ब्राह्मण सीलोनमध्ये गेले नाहीत कारण त्यावेळी बंगालच्या वाजूस ब्राह्मणीधर्माने पुरेसा प्रवेश केलेला नव्हता.

इ. स. पूर्वी २५० साली महेंद्र सीलोन येथे गेला व त्याने बुद्ध धर्माचा प्रसार केला पण त्या वेळीही ब्राह्मण किंवा ब्राह्मणी धर्म तेथे गेला नाही.

सीलोन हिंदुस्थानच्या अगदी जवळ असूनही तेथे ब्राह्मणांचा प्रवेश झाला नाही. ब्राह्मण धर्माने जातिसंस्था उत्पन्न केली व अस्पृश्यता उत्पन्न केली असे जे लोक म्हणतात किंवा बुद्धाने जातिसंस्था नष्ट केली असे जे म्हणतात त्यांनी सीलोनच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास केल्यास तो फलदायी झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

खेडेगांवांत व सामान्य लोकांत धर्मभोळेपणाही बराच आहे. कोणतेही शुभकार्य करण्यास 'नखतराल' ज्योतिषी बुवांची सल्ला घेतली जाते. मृतांच्या आत्म्यांची (यक्षांची) भीति सर्व लोकांस वाटते व त्यांची शान्ति करण्यास नाना तऱ्हेचे उपाय योजितात. रस्त्याचे कडेने रोवलेले पांढरे दगड असतात व त्यास "स्वामि" असे म्हणतात. हे स्वामि बहुधा पिंपळाच्या झाडाखाली असतात व त्या झाडासही स्वामि असे म्हणतात. येथे बौद्ध आणि हिंदु अर्चन पद्धतींचे मिश्रण दिसून येते. तामील लोक या स्वामीपुढे बोकड व कोंबडा यांचा बळी देतात.

जन्म, विवाह व मृत्यु या सर्व प्रसंगी सिंहली लोकांत कांहीं धार्मिक विधि करितात. कॅंडी प्रांतांतील सिंहली लोकांत विवाहाचे दोन प्रकार आहेत "विन्न" नांवाच्या विवाहांत वर हा वधूच्या घरी रहावयास जातो व 'डिग' विवाहांत वधू वराच्या घरी जाते. सिंहली लोकांत घटस्फोट रूढ आहे. व्यभिचार, त्याग, किंवा वर व वधू यांची समति ही कारणे घट-

स्फोट्यास पुरेशी होतात.

ईश्वरप्राप्तिकरितां किंवा देवास संतुष्ट करण्याकरितां देहदंड करण्याची फार चाल आहे. ता. ३ से १९३३ च्या टाइम्सच्या अंकांत या देहदंड करणारांचें उत्तम चित्र दिलेले आहे. गालांत, पाठींत वगैरे शरीराच्या निरनिराळ्या भागांत खिळे टोंचून घेतात. ही देहदंडाची चाल दक्षिण हिंदुस्थानांत फार प्रचलीत आहे. या देहदंडाच्या चालीस 'अलगुगुथल' असें म्हणतात.

आम्ही सीलोनमध्ये फारच थोडे दिवस होतो. त्यामुळे आम्हांला जिभेंत, पाठींत किंवा गालांत खिळे व सुऱ्या टोंचून घेणारे लोक भेटले नाहीत. गालांत किंवा जिभेंत सुऱ्या टोंचिल्यानंतर रक्ताचा थेंबही बाहेर येत नाहीं हें आपण प्रत्यक्ष पाहिले आहे असें कित्येक इंग्रज लेखकांनी लिहिलेले आहे.

लोकांचे मुख्य धंदे

हिंदुस्थानप्रमाणे येथील लोक मुख्यतः शेतीवर आपली उपजीविका चालवितात. सर्वत्र भातजमीनी व फळवागा आढळून येतात. सुपारी व नारळ हे येथील अत्यंत महत्वाचे पीक आहे.

मासळी पकडण्याचें काम किनाऱ्यालगत पुष्कळ मोठ्या प्रमाणावर चालतें व हें काम करणारे कोळी बहुधा रोमनकॅथालिक पंथाचे आहेत. सीलोनच्या किनाऱ्यावर मासेही नानातऱ्हेचे आहेत. "गाणारा मासा" या नांवाचा एक मासा आहे. तो एक प्रकारचा आवाज काढूं शकतो. एखादे तंतुवाद्य वाजविल्याप्रमाणे त्याचा आवाज असतो. चढणारे मासे पाण्याबाहेर पडून खडकावर इकडे तिकडे फिरतात. एखाद्या तलावांतील

पाणी कमी झाले म्हणजे अगदी दिवसा १०-१२ वाजतां ते दुसऱ्या तळ्या-कडे जातांना दिसतात. कित्येक जातींच्या माशांना चिखलांत पुरून घेण्याची शक्ति आहे. या वेदांत बुद्ध धर्माचे जरी लोक आहेत तरी त्यांच्या जेवणांत बहुधा मासा हा असतोच. बुद्ध देवाने एका वार्डच्या घरी जाऊन मांस भक्षण केले होते असा "महापनिब्बान" सुत्तांत उल्लेख आहे.

पुर्वेगो धातूच्या व रत्नांच्या लहान मोठ्या खाणी पुष्कळच आहेत. पेरहेरा नांवाच्या बौद्ध धर्मीय उत्सवाच्यावेळीं अँडॅम्स पीक नांवाच्या डॉ-गराजवळ असलेल्या रत्नपुरम् या गांवीं दरसाल रत्नांचा बाजार भरतो.

पुर्वेगोच्या खाणी फारशा खोल नाहींत. धातु शोधण्याचें काम गवती छपर असलेल्या इमारतींत चालते. या कारखान्यांना कौले घातलीं तर कौलांच्या फटींत या धातूचे बुळबुळीत कण सांचल्यावर कौले घसरून खालीं येतात व फुटतात.

रबर, चहा व नारळ यांचे सुमारे १२०० कारखाने आहेत. जंगलांत उत्तम इमारती लांकूडही पैदा होते. एवोनी व साटीन या झाडा-वद्दल सीलोनची फार प्रसिद्धि आहे. उत्तम सागवानही वरेंच आहे. बांबूचे नानाविध पदार्थ करून कांहीं लोक पोट भरतात. बांबूची वाढ या देशांत विलक्षण होते. कित्येक बांबू १०० फूट उंच वाढतात व त्यांचा बुंधा कापला तर पाणी भरण्याचें मोठें बकेट तयार होते.

खनिज संपत्ति

पेन्सिल तयार करावयास लागणारा पुर्वेगो नांवाचा धातु या वेदांत विशेष सांपडतो. येथे १८६ खाणी चालू आहेत. आणि दरसाल १५४५०० टन धातु परदेशीं पाठविला जातो. मुशी करितां, कोरडे बंधणाकरितां व पेन्सिली करितां या धातूचा सध्यांच्या यांत्रिक युगांत फ

उपयोग होतो. हिंदुस्थानांत यांत्रिक प्रगति बऱुतेक नसल्यामुळे या धा-
तूला यूरोप व जपान मधून विशेषतः मागणी येते.

या वेटाच्या दक्षिण व मध्यभागी लोखंड विपुल आहे. कित्येकदां
अगदीं जमीनीजवळ उत्तम शुद्ध स्थितींत तें सांपडते. स्वीडनमधील
उत्तम तऱ्हेनें तयार केलेल्या लोखंडासारखें सीलोनमधील अर्धवट तयार
केलेलें लोखंड असते.

ईशान्यदिशेस हंबतोला जवळ हजारों टन मीठ तयार होतें. कोलंबो
जवळ पारा सांपडतो. डच लोकांच्या ताब्यांत हें वेट असतांना येथून
पुष्कळसा पारा यूरोपमध्ये जात असे. सध्यां, येथून फारसा पारा काढीत
नाहींत.

सोने व रुपें मात्र अगदीं थोडें व क्वचित् सांपडतें. सीलोनमध्ये
तेल व कोळसा सांपडत नाहीं हाच काय तो मोठा दोष आहे. हे पदार्थ
जर येथें सांपडते तर सीलोनची बरोबरी कोणत्याही देशास करितां आली
नसती.

राज्यव्यवस्था

सीलोनही क्राऊन कालनी (बादशाही वसाहत) आहे. बेथील
गव्हरनरला सेक्रेटरी आफ स्टेट आफ कालनीज् यांचे हुकमती खाली काम
करावें लागतें. गव्हरनरच्या मदतीस एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिल आहे.
सुंबई इलाख्याप्रमाणें लोकनियुक्त अशा मंडळींचें कौन्सिल आहे. प्रधान
मंडळी आहे. वेटाचे पांच भाग केले असून प्रत्येक भागावर इकडील
कलेक्टर व अ. कलेक्टर यांच्या दर्जाचे अधिकारी आहेत.

प्रस्तुतची राज्यघटना डुनोमोर कमिशनच्या शिफारशी प्रमाणें २०
मार्च सन १९३१ रोजीं अमलांत आली. हिंदुस्थानास देऊं केलेल्या
सुधारणा व सीलोनची प्रचलित पद्धति यांत पुष्कळच साम्य आहे. प्रधान
मंडळाचा आफिसर्स आफ स्टेट (अधिकारी) यांवर ताबा नाहीं. प्रधान

मंडळाचा अधिकार्यांच्या बढतीवर तावा नाही. अधिकारी प्रधान मंडळास जबाबदार नसून ते गव्हर्नरला जबाबदार आहेत. गव्हर्नरलाही खास असे अधिकार दिलेले आहेत.

एकंदर सामान्य व्यवस्था हिंदुस्थानसारखीच आहे. वयांत आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीस मतदानाचा हक्क आहे. लोक राज्यकारभारांत विशेष लक्ष घालतात व याचीं कारणेही कांहीं विशेष अशीं आहेत. हिंदुस्थानांत पुनर्विवाह व प्रौढविवाह नाहीं तेव्हां ह्या सामाजिक गोष्टींत वरेंच लक्ष कांहीं लोक घालतात. सीलोनमध्ये हे प्रश्नच नसल्यामुळे कोणालाही पुनर्विवाह व प्रौढविवाह यांचा विचार करण्यांत वेळ घालवावा लागत नाही. सीलोनमध्ये ब्राह्मण नसल्यामुळे भटांचें सोवळें ओवळें व भटशाही याबद्दल विद्वत्ताप्रचुर व मार्मिक लेख लिहून वृत्तपत्रकारांनां पोट भरतां येत नाहीं किंवा या विषयावर कौन्सिलमध्ये कोणाला चटकदार भाषण करून आपला लौकिक वाढवितां येत नाहीं. यामुळे होतकरू व बुद्धिमान् मनुष्यास राजकारणांतच मन घालवें लागते.

सामान्य सिंहली मनुष्य हिंदुस्थानांतील सामान्य माणसापेक्षा जास्त ज्ञानवान् व देशांतील घडामोडींची जास्त माहीती असलेला असा आहे. एकदां तंजावर येथे कुंचे, ब्रश, वगैरे विकणाऱ्या सिंहली दुकानदाराकडे आह्मी गेलो होतो. तेव्हां त्या दुकानदारानें निरनिराळ्या वेळीं कोणकोणती कमिशनें बसली, त्यांनां राजकीय सुधारणेबद्दल काय काय रिपोर्ट्स केले, शाळाखाते कसे चालते वगैरेबद्दल आह्मांस अगदीं बारीकसारीक माहीती सांगितली. 'सिंहलद्वीप सिंहली लोकांकरितां आहे' अशी सिंहली लोकांची घोषणा आहे व त्यामुळे ते हिंदुस्थानांतील लोकांचा द्वेष करतात. अब्बिकडे तर हिंदी लोकांवर बहिष्कार घालण्याची चळवळ चालू आहे' हिंदुस्थान आणि सीलोन ही अंगण आणि ओसरी याप्रमाणें अगदीं एकास एक जोडून आहेत तथापि तेथेही हिंदूंचा द्वेष होतो.

हिंदु लोक हिंदुस्थानाबाहेरील लोकांचा व्देष करीत नाहीत याबद्दल सिंहली हिंदूस दोषही देतात. याप्रकारची एक फार मजेदार हकीकत घडली ती पुढील प्रमाणे. एके दिवशीं रात्री सुमारे ११ वाजतां मी व श्री. बाघ कोलंबो येथे वेलावटीकडून सीसाइडकडे मोटारीने जावयास निघालों. मोटारीत २४च माणसे होती, मोटार ड्रायव्हरने आम्हांस विचारलें तुम्ही गांधिजींचे लोक आहांत काय ? असा प्रश्न ठिकठिकाणी लोक आम्हांस विचारीत असत व हिंदुस्थानांतील राजकीय चळवळीबद्दल माहीती पुसत असत. आम्ही उत्तर दिलें कीं, “आम्ही गांधिजींचे अनुयायी नाहीं. आम्हांस गांधिजी माहीती आहेत. सरकारने फार कडक कायदे केल्यामुळे गांधिजींच्या चळवळीचा जोर कमी झाला आहे.” मोटार ड्रायव्हर उसळून हणाला सरकारला कांहीं करितां येणार नाहीं पण तुम्ही नेटाने काम करीत नाहीं.

हिंदुस्थान हा हिंदूकरितां आहे हें तुम्हांस कळत नाहीं. तुमच्या देशांत कोणी परकी मनुष्य आला व पैसे मिळवूं लागला तर तुम्हांस त्याबद्दल कांहींच घाटत नाहीं. आमच्या शेजारीं एक मलबारी बसला होता त्याकडे बोट करून ड्रायव्हर पुढे बोलूं लागला. मी या भलवाच्याचा व्देष करितो कां तर तो येथे काम करून पैसे मिळवितो व ते सर्व मलबारला पाठवितो. मी एथे काम करितो. पैसे मिळविल्यावर चैन केली तरी माझा पैसा एथेच राहतो व मी मेल्यावर माझा पैसा माझ्याच देशांत राहिल. तुम्ही आमच्याप्रमाणे परक्यांचा व्देष करण्यास शिका म्हणजे आम्ही सिंहली तुम्हांस मदत करूं.

या ड्रायव्हरच्या बोलण्यावरून सर्व साधारण सिंहली माणसाची विचारसरणी कोणत्या प्रकारची होत चालली आहे आणि भविष्यकाळीं सिंहलव्दीपांत हिंदी लोकांची संभावना कशी केली जाणार आहे याची कल्पना येते.

इतिहास

सीलोनचा पूर्वेतिहास दंतकथांनीं विशेषतः भरलेला आहे. अलीकडे प्राक्कालिन विषयांचा अभ्यास करणारांनीं शिलालेख, नाणीं, जुने अवशेष, सीलोनी बखरी इत्यादिकांच्या साहाय्याने पुष्कळशी ऐतिहासिक माहिती गोळा करून इतिहास लिहिला आहे. त्याला अनुसरून सामान्य वाचकाकरितां पुढील माहिती दिली आहे.

महावंश नांवाच्या जुन्या सिंहली बखरींत असे वर्णन दिलेले आहे कीं, बंगालमधील एका बंगाली कन्यकेला सिंहापासून गर्भ राहिला व पुढे जो मुलगा झाला त्याचे नांव सिंहल असे ठेविले. या सिंहलने प्रस्तुतच्या वेटांत जाऊन वसाहत केली व सिंहलच्या नांवावरून या वेटास सिंहलद्वीप असे नांव पडले.

ही गोष्ट रोमच्या इतिहासांतील राम्युल्स आणि रमिस् यांच्या गोष्टी सारखी आहे, तथापि एवढे खरे कीं ख्रिस्तशकापूर्वी कांहीं शतके येथे वसाहत झाली होती. गंगा नदीच्या खोऱ्यांतलिल विजय नांवाचा राजपुत्र ख्रिस्तपूर्व ५४३ सालीं सीलोनमध्ये गेला व तेथे त्याने राज्य स्थापिले. तद्देशीय लोकांशीं स्नेहाचे संबंध रहावेत म्हणून विजयाने सीलोनमधील एका सरदाराचे मुलीशीं लग्न केले. विजयाबरोबर सीलोनमध्ये हिंदुधर्म गेला परन्तु विजयाच्या वेळीं, बंगालच्या बाजूस ब्राम्हणीधर्म व ब्राम्हणी वाङ्मय यांचा विशेष प्रसार झालेला नसल्यामुळे सीलोनमध्ये ब्राह्मण किंवा त्यांचा धर्म प्रसार पावू शकला नाहीं.

विजयानंतर दक्षिण हिंदुस्थानांतील तामिळांनीं सीलोनवर अनेक स्वाऱ्या केल्या व सिंहली राजांना आपली राजधानी कर्मातकर्मी पांच वेळां बदलावी लागली.

बुद्धधर्माचा पुरस्कर्ता अशोक याने आपल्या लोकांस बुद्धधर्माचा

राजपुत्र विजय सीखोनमध्ये जात आहे. कि. पूर्व ५४३ (पृ. ४२)

प्रसार करण्याकरितां सीलोनमध्ये पाठविले. त्यांत अशोकाचा भाऊ महींद्र हा होता. सीलोनचा राजा तिस्स याने बुद्धधर्माचा स्वीकार केला व तेव्हां पासून बुद्धधर्म हा राष्ट्रीय धर्म झाला. महींद्र सीलोनमध्ये ख्रिस्तपूर्व २०४ सालीं दिवंगत झाला.

सिंहली राजे धर्मनिष्ठ, उदार व शूर असे असत, धर्माची अभिवृद्धि व्हावी ह्मणून कित्येक राजांनीं बुद्धभिक्षूंना आश्रय दिला, मोठमोठाले धर्ममठ स्थापन केले व प्रजेसही चांगल्या रीतीनें वागविले. अपवाद म्हणून एखादा राजा अगदीं कमी दर्जाचाही निघे. तथापि एकंदरीत सिंहली राजे चांगले होते असें ह्मणावयास हरकत नाही. या प्राचीन राजांत वलंगवाहु व दत्तगामिनी या राजांनीं फारच चांगली कीर्ति मिळवली. तथापि हे राजे परकीय स्वान्याबद्दल थोडेसे बेफिकीरच असत.

उत्तम रीतीनें अरमार वाढवून आपल्या वेटाचे संरक्षण त्यांस करितां आले नाही. इतर ठिकाणीं ज्या प्रमाणे पाश्चात्यांच्या धाडी गेल्या त्याप्रमाणे पोर्तुगीजांची १५०६ सालीं धाड येऊन त्यांनीं समुद्रा लगतचा भाग घेतला. समुद्रकांठ परकीयांच्या ताब्यांत गेला याचा सरळ अर्थ असा कीं सीलोनच्या कंठास गळफास बसला सिंहली राजे वेटाच्या मध्यमार्गी जाऊन आपला कारभार पाहू लागले. समुद्र कांठ शत्रूच्या ताब्यांत गेल्यावर पारतंत्र्याचा फास जास्त घट्ट होऊन आंतील राजे गुदमरून मरणार हें इ. स. १५०६ मध्येच निश्चित झालें.

पोर्तुगीज लोकांनी ख्रिस्तधर्माचा प्रसार करण्याकरितां हिंदुस्थानांत ज्याप्रमाणे जुलूम केला त्याप्रमाणे सीलोन मध्येही जुलूम केला. आपली लोकसंख्या वाढावी ह्मणून तद्देशीय स्त्रियांशीं लग्न केली. सीलोनी स्त्रियांशीं लग्न लावणारास नौकरांत बदती मिळणे वगैरे नाना प्रकारची आमिषे असत.

पोर्तुगीज लोकांशीं डचलोक स्पर्धा करुं लागल्यानंतर डच लोकांनीं पोर्तुगीजांस सन १६५६ मध्ये हांकून लावून सीलोनमध्ये आपली सत्ता स्थापन केली. डच लोकांनीं ख्रिस्ति धर्माचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला. परन्तु डच लोक पोर्तुगीजा इतके जुलमी नव्हते.

डच लोकांच्या अमदानींत दालचिनीची लागवड करण्याचा मक्ता सरकारडे असे सरकारी परवानगीवांचून थोडीशी जरी दालचिनी विकली, परदेशी पाठविली किंवा एखाद्या झाडास जाणून बुजून इजा केली तर त्या अपराधावद्दल मृत्यूची शिक्षा मिळत असे.

इंग्लिश लोकांनीं डच लोकांचा इ. स. १७९७ मध्ये पराभव करून तेथे आपली सत्ता स्थापिली. सन १८०२ सालीं इंग्लिश लोकांनीं कॅडीवर स्वारी केली पण तीत यश आले नाही. कॅडीचा राजा जुलमी होता त्याचे व त्याच्या प्रजेचे भांडण होऊन इंग्लिशांचा आश्रय केला व त्याने त्यास राज्य त्याग करून दक्षिण हिंदुस्थानचा आश्रय करावा लागला व सन १८१५ सालीं इंग्लिशांची सत्ता चिरस्थायी झाली.

इंग्लिश लोकांचे नशीबच उत्तम. त्यांची सत्ता वाढावयाची असली म्हणजे कोणीतरी जुलमी राजा उत्पन्न होतो व मग प्रजेच्या न्याय्य हक्काकरितां त्यांना युद्धांत पडावे लागते. १७ च्या व १८ व्या शतकांचा इतहास जर काळजीने वाचला तर इंग्लिश लोकांनीं राज्यापहार करण्याकरितां युद्धे केलीं नाहींत त्यांना केवळ लोकांच्या न्याय्य हक्कांचे रक्षण करण्याकरितांच युद्धांत पडावे लागले असे दिसून येईल. सन १८१५ पासून सीलोन ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आहे व तेथे कलोनियल गव्हर्नमेंट आहे.

इंग्लिशांच्या ताब्यांत हे बेट आल्यापासून तेथील व्यापार व उद्योग धंदे यांस चालना मिळाली. सन १८४२ मध्ये चहाच्या लागवडीस सुरवात झाली; काफीचे पीक येथे फार येत असे पण सन १८७९ मध्ये काफीवर एक प्रकारचा रोग पडून त्याचा नाश झाला व तेव्हां पासून का-

फीची पैदासच कमी झाली. रबराची लागवड होऊन सन १८८१ सालीं रबराचें पहिलें पीक आलें. सिकोनाची लागवड १८६० सालीं झाली व कोवनेल तयार होऊं लागलें.

अशा रीतीनें ब्रिटिश अमदानींत रबर, चहा, कोको, नारळ, प्रॅंगो वगैरेचा व्यापार पुष्कळच वाढला.

सीलोनच्या इतिहासांत पुढील वर्षे विशेष लक्षांत ठेवण्या सारखी आहेत.

- ख्रि. पूर्व स. ५४३ विजय सीलोनमध्ये गेला व त्यानें राज्य मिळविलें.
 ,, २५० तिस्स राजानें बुद्ध धर्माची दीक्षा घेतली.
 ,, २०४ महेंद्राचा मृत्यु.
 इ. स. १५०६ पोटुगीज लोकांनीं आपली सत्ता स्थापली.
 ,, १६५६ डच लोकांनीं पोटुगीजांस हांकून लाविलें.
 ,, १७९७ इंग्लिश लोकांनीं डचांचा पराभव केला.
 ,, १८०२ इंग्लिश लोकांनीं कॅडीवर चाल केली.
 ,, १८१५ सिंहली राजांचा शेवट.
 ,, १८४२ चहाच्या लागवडीस सुरवात.
 ,, १८६० सिकोनाची लागवड.
 ,, १८७९ काफाचा रोगानें नाश.
 ,, १८८१ रबराचें पहिलें पीक.

बुद्धधर्म

सिंहलद्वीपामध्ये बुद्धधर्मीयांचा भरणा विशेष आहे. बुद्धधर्मीयांचा धर्म गोतमबुद्धानें स्थापन केला व बुद्धानें अहिंसा मताचा पुरस्कार केला यापेक्षां बुद्धधर्माची जास्त माहिती आपल्या इकडील फारच थोड्या मुशि-श्रितांस आहे. हाणून बुद्धधर्माची थोडी माहिती दिली आहे.

गोतम नेपाळच्या दक्षिण प्रांतीं ख्रिस्तसनापूर्वी ५५७ सालीं कपिल-
वस्तु येथे जन्मला. हा तेथील शुद्धोदन नांवाच्या राजाचा मुलगा. जगाच-
वीट आल्यामुळे बायकोचा त्याग करून तो काशीस जाऊन संन्याशांच्या
सान्निध्यांत राहिला. पण त्याचे समाधान होईना. नंतर त्यानें उपोषणें
करण्यास सुरवात केली पण शांति मिळेना ह्मणून त्यानें उपवास सोडिले.
गोतमानें व्रत भंग केला ह्मणून त्याचे मित्र त्यास सोडून गेले. नंतर
निरंजना नदीचे काठीं पिंपळाचे झाडाखालीं ध्यानस्थ बसला असतां त्यास
ज्ञान प्राप्त झालें.

यानंतर त्यानें आपल्या धर्माचा प्रसार केला. तिपिटक (तीन
टोपल्या) नांवाच्या ग्रंथांत बुद्धधर्माची वाढ कशी होत गेली व त्यांतील
मुख्य तत्वे काय आहेत तें पहावयास सांपडतें.

ईश्वर आहे कीं नाहीं, तो जगाचा उत्पत्तिकर्ता आहे कीं नाहीं या-
बद्दल बुद्धानें निश्चयात्मक मत कधींच दिले नाहीं. बुद्धाच्या धर्मास
“मध्यम प्रतिपदा” मध्यम मार्ग असेंही एक नांव आहे. “आर्यांचा आष्टां-
गिक मार्ग”— मुख्य आठ तत्वांचा पुरस्कार केल्यावरून— असेंही नांव आहे.

बुद्धघोषाचार्यानें ‘विशुद्धिमार्ग’ नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे व त्यांत
बुद्धधर्माच्या सर्व तात्विक अंगांचा विचार करून “निर्वाण पद” कसें प्राप्त
करून घेतां येईल तें सांगितलें आहे.

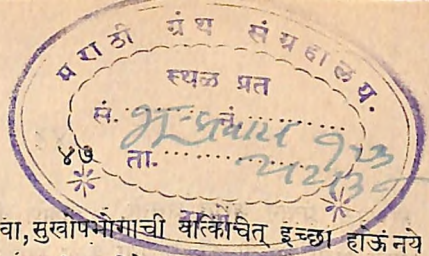
जगांत दुःख आहे. तृष्णेमुळे दुःख उत्पन्न होतें. तृष्णेवर जय
मिळविला ह्मणजे दुःखाचा नाश होतो. संपूर्ण दुःखांचा नाश झाला ह्मणजे
“निर्वाण” प्राप्त होतें हेंच बुद्धधर्माचें मुख्य बीज आहे. निर्वाणाची
कल्पना हिंदु लोकांच्या मुक्तीच्या कल्पनेप्रमाणें आहे असें ह्मणण्यास हरकता
नाहीं.

निर्वाणपद प्राप्त होण्याकरितां शील, समाधि आणि प्रज्ञा अशा त्रयींची
जरूरी असते. शील ह्मणजे तृष्णेवर जय मिळविण्याकरितां पाळावयाचे
नियम. हे नियम फारच कठीण असत.

भगवान् बुद्ध (पृ. ४६)

‘तृष्णेश्वर पूर्ण जय मिळावा, सुखोपभोगाची वेळीच इच्छा होऊ नये ह्यापुढे भिक्षु “आरण्यकशीलः” धाराही महिने अरण्यांत रहाण्याचे शील पाळित. रुक्ममूलिकंगशील पाळणारांना वृक्षाच्या आश्रयाखेरीज कोणताही आश्रय घेण्याची परवानगी नसे. भिक्षु अशक्त किंवा आजारी असला तर त्यास गुहेत राहण्याची परवानगी मिळे. ही जी अशक्त किंवा आजारी भिक्षूस परवानगी मिळे त्यामुळे निरनिराळ्या डोंगरामध्ये गुहा तयार झाल्या व अजिंठा, वेरूळ वगैरे ठिकाणच्या लेण्यांचा उगमही या आरण्यकशीलांतच आहे. भिक्षुवर नाना तऱ्हेची नियंत्रणे होती.

चित्ताची एकाग्रता कशी करावी. भौतिक जगाचा पूर्ण विसर पडण्यास काय करावे इत्यादि गोष्टींचा समाधिमध्ये विचार केलेला आहे. चित्ताची एकाग्रता व्हाची ह्यापुढे अग्नि, वायु, सूर्य इत्यादिकांवर चित्ताची एकाग्रता करावी, स्मशानांत जाऊन रक्त, मांस व अस्थि यांकडे पाहून हे सर्व शरीर नाशिवन्त आहे त्याच्या पोषणांत किंवा त्याला सुशोभित करण्यांत मानवीशक्ति खर्च करू नये इत्यादि अनेक गोष्टींचा बारिक विचार समाधिमध्ये केलेला आहे.

बुध्द आणि त्याची सत्कृत्ये यांचे चिंतन करणे याचा अन्तर्भाव अनुस्तितिमध्ये होतो. आसन आणि प्राणायाम यांचा फारसा विचार कोठेही केलेला नाही.

पान्तजल योगशास्त्र आणि बुध्दाचे समाधिशास्त्र यांचा अद्यापपवेतो तुलनात्मक अभ्यास कोणी केलेला दिसत नाही. तेव्हां कोणी अभ्यासकाने हा विषय अभ्यासास घेतल्यास फलदायक होईल.

बुध्दभिक्षु हा ईश्वराची प्रार्थना करित नाही, किंवा ईश्वराने आपणास पापाची क्षमा करावी किंवा आपल्यावर दया करावी असे कधीही ह्यापुढे नाही. त्याची कर्मावद्दल किंवा कर्मवादावद्दल दृढश्रद्धा असते. तो शील आणि ध्यान यांच्या साह्याने तृष्णा ताव्यांत ठेवण्याचा किंवा तिचा नाश

करण्याचा प्रयत्न करित असतो. ब्राह्मण, ख्रिस्ती, किंवा मुसलमान यांचा समज असा असतो कीं, प्रार्थना केली म्हणजे पापाचा नाश होतो. एका पापाचा क्षय प्रार्थनेनें झाला म्हणजे दुसरे पाप केले तर त्याचा नाशही प्रार्थनेनें करितां येईल असेही कांहीं लोक समजतात.

बुध्दधर्माच्या तत्वावर जे टीकात्मक ग्रंथ अन्यधर्मीयांनीं केलेले आहेत ते मूल ग्रंथांचें सांगोपांग अध्ययन केल्यानंतर लिहिलेले दिसत नाहीं, कांहीं ठिकाणची टीका पूर्ण तर्कशुध्द आहे असें दिसत नाहीं.

पुष्कळ लोकांचा असा समज आहे कीं, बुध्दाने अहिंसेचे तत्व प्रतिपादिलें व त्यामुळे यागीय हिंसा बंद झाली. पण हें मत खरें नाहीं. संहिताकरणकालींच ब्राह्मण धर्मांत स्थित्यंतरे घडून येऊन यागीय हिंसा बंद झालेली होती. बुध्दाच्या पूर्वीच महावीर—जैनधर्माचा स्थापनकर्ता—यानें अहिंसेचा प्रसार केला होता. बुध्दाच्या दशशिक्षांमध्ये 'पाणातिपातावेरमणि इति शिख्वापदम्' प्राण्यांचा घात करूं नये अशी आज्ञा आहे. परन्तु बुध्द स्वतः मांसाशन करित असे असें महापरिनिब्बानसुत्त— बुध्दाच्या निर्वाण कालाचें वर्णन असलेले सूक्त— यावरून दिसतें. बुध्दभिक्खूंनीं मांशासन केलेलीं किंवा त्यांस इतरांनीं मांस दिलेलीं अनेक वर्णनें बुध्दवाङ्मयांत वाचा-वयास सांपडतात.

बुध्दाने जातिभेद मोंडला हें म्हणणेंही फारसें खरें नाहीं. एक तर बुध्दाचें कालीं जातिभेद आतांच्या सारखा बुध्दमूल झालेला नव्हता. याशिवाय दुसरे असें कीं, बुध्दाच्या कुलांत इतर कुलांशीं शरीरसंबंध होऊं नये म्हणून बहीण व भाऊ यांचेही विवाह करण्यास परवानगी दिल्याचें अंबवृत्त-सुत्तावरून दिसतें.

बुध्दधर्मानें अहिंसेचा प्रसार केला व त्यामुळे हिंदुस्थानांत शस्त्रवैद्यकाचा उत्कर्ष झाला नाही असा कांहीं लोकांचा समज झालेला आहे पण तो खरा नाहीं.

जीवक नांवाचा प्रसिद्ध शस्त्रवैद्य बुद्धधर्मीय होता तसेंच अष्टांग हृदयाचा कर्ता वाग्भट हाही बुद्धधर्मीयच होता असे वाटते, कारण अष्टांग-हृदयांत अगदी पहिल्या अध्यायांतच 'अनुश्रयात् प्रतिपदं सर्व धर्मेषु मध्यमाम्' असे त्याने सांगितलेले आहे.

रावणाची राजधानी

सीलोन मधून आम्ही परत आल्यावर रावणाची राजधानी कोठे होती, तिचे अवशेष काहीं आहेत की नाहीत असा प्रश्न अनेक लोकांनी केला. आमच्या एका विद्वान् मित्राने तर एके दिवशी माझ्याशी बराच वादविवाद केला म्हणून या विषयाबद्दलची माझी मते सविस्तर एथे मांडीत आहे.

रामायणाचा काल विद्वानांच्या-मते ख्रि. पूर्व ३ रे शतक हा होय. वाल्मिकीने रामायण रचल्यावर त्या काव्याला राष्ट्रीय ग्रंथ ही योग्यता येण्यास निदान एक शतकाचा तरी काल लागला असावा. रामायण हा ग्रंथ तयार झाल्यावर त्यांतील कथा व विभूतिपूजा सीलोन मध्ये जाऊन पोहोचण्याची क्रिया हिंदुधर्माच्या उपाध्यायांमार्फत किंवा क्षत्रियांच्या मार्फतच होणे शक्य होते. अन्य-धर्मीय लोके रामाचे यश, लक्ष्मणाची त्याग-वृत्ति, सीतेचे पातिव्रत्य व हनुमानाची स्वामिनिष्ठा यांची स्तुति करतील ही गोष्टच अशक्य अशी आहे.

डॉ. गैजर यांच्यामते सिंहली भाषा ही आर्य भाषा आहे. डॉ. गैजर यांचा सिद्धान्त मान्य केल्यास आर्यांची सीलोनमध्ये वस्ति केव्हां झाली हा दुसरा प्रश्न येतो. ज्ञानकोशकार डॉ. फेतकर यांचे मत असे आहे की, श्रौतधर्माचा विकास होण्याच्या अगोदर आणि ब्राह्मणजातीचा विकास होण्याचे अगोदर आर्यांची सीलोनमध्ये वस्ति झाली होती. डॉ. केतकरांचे मत बरोबर आहे असे वाटते.

रामचंद्राचे काळीं सीलोनमध्ये यज्ञसंस्था होती हें रावण व इंद्रजित् यांनीं केल्ल्या यज्ञावरून स्पष्ट होते. शिवाय रावण हा पुलस्त्यऋषींचा पुत्र होता असें रामायणांत सांगितलेले आहे. रावण व इंद्रजित् यांनीं देवता प्रसन्न होण्याकरितां केलेले प्रयत्न व देवी जानकीचा वध केला आहे असें दाखविण्याकरितां केलेले ऐन्द्रजाल पाहिले म्हणजे अथर्ववेदाप्रमाणें अभिचारादिकमेंही तेथें होत असत असें दिसते. रावण व त्याचे राक्षस यांनीं देवांस वंदिवासांत घातले, ते आर्यांच्या यज्ञांचा विध्वंस करीत, यावरून रावणाच्या कारकीर्दींत तरी ब्राह्मण व त्यांची यज्ञसंस्था लंकेतून हांकलली जात होती असें दिसते. रावणाच्या कालापासून तो इ. स. पूर्वी सुमारे ५ व्या शतकापर्यंतचा इतिहासच उपलब्ध नाहीं यामुळे या मधल्या काळांत कोणती संस्कृति लंकेमध्ये नांदली हें समजण्यास मार्ग नाहीं.

हिंदुस्थानामध्ये रामायणाखेरीज कोणत्याही प्राचीन ग्रंथांत लंकेबद्दल उल्लेख नाहीं. लंकेतील सर्वांत जुने शिलालेख इ. स. पू. च्या शेवटच्या शतकापासून ते इ. स. च्या ५ व्या शतकांतच्या काळाचे आहेत. तसेंच द्वीपस्थ वाङ्मयांतील सर्वांत जुनाग्रंथ इ. स. ३०४ ते ३२२ च्या दरम्यानचा आहे. कोणत्याही शिलालेखांत किंवा वाङ्मयांत रामरावणाचा उल्लेखच नाहीं.

अर्थात् रावणाच्या कालापासून तो विजयाच्या स्वारीपर्यंतच्या काळांत सीलोनमध्ये रावणाचें नांवही शिल्लक राहिलेले दिसत नाहीं. ख्रि. पू. ५४३ सालीं विजय लंकेत गेला पण त्यावेळीं लंकेतील लोक कोणत्याही जोरदार अशा धर्माचें अनुयायी नव्हते व त्यामुळेच तेथें बुद्धधर्माचा रिघाव लवकर झाला व त्याची वाढही पुष्कळच झाली.

विजयाबरोबर किंवा महेन्द्राबरोबर ब्राह्मणी संस्कृति सीलोनमध्ये गेली नाहीं. ब्राह्मण धर्माचा पूर्ण द्वेष करणारी बुद्धसंस्कृति लंकेत शतकानुशतके नांदत होती. अर्थात् बुद्धलोक रामचंद्राच्या पराक्रमाचें जें स्थान (लंका)

तेथे रामचंद्राचें स्मारक ठेवतील हें अशक्य आहे.

ब्राह्मणांच्या वाङ्मयांतील नाना कथा घेऊन त्यांचें रूपांतर बुद्ध लोक करीत. पालिभाषेतील दशरथ जातकांत राम हा सीतेचा भाऊ होता असे सांगितलेले आहे. राम व सीता असे दोघेजण वनवासास गेले व परत आल्यानंतर त्यांचे लग्न झाले, सीताहरण व रामरावण संग्राम यांचा उल्लेखच त्या जातकांत नाही.

या जातकावरून कांहीं पाश्चात्य पंडितांनीं असा तर्क लढविला आहे कीं, दशरथ जातकांतील कथानक घेऊन रामाच्या अंगीं अनेक सगदुण आरोपित करून एक महावीर ब्राह्मण कवींनीं वनविला व सुंदर काव्य निर्माण करून बुद्धधर्माची पिछेहाट करण्याचा प्रयत्न केला. पाश्चात्य पंडितांनीं ब्राह्मणास नावें ठेवण्याकरितांही कदाचित् हे तर्क रचिले असण्याचा संभव आहे. असो, या मुद्यावर आजपर्यंत बरेच वाङ्मय तयार झालेले आहे. लक्षांत ठेवण्यासारख्या मुख्यतः दोनच गोष्टी आहेत.

(१) रावणाच्या कालापासून तों अर्वाचीन ऐतिहासिक कालापर्यंतच्या कालांतील ग्रंथ सीलोनमध्ये नाहीत; त्यामुळे रावणनगरीचें स्थळ निश्चित होण्यास मार्ग नाही.

(२) ब्राह्मणी संस्कृति सीलोनमध्ये केव्हांही रुझली नाही, त्यामुळे रामचंद्राच्या विजय स्थानाचें स्मारक राहिलेले नाही. विजयाबरोबर ब्राह्मणी संस्कृतीचा प्रवेश सीलोनमध्ये झाला नाही.

तथापि रावणाच्या राजधानी बदल काहीं अनुमान मात्र काढतां येण्यासारखे आहे व तें अनुमान पुढील दिलेल्या सिंहली कथा व रामायणांतील कांहीं वर्णने यांवरच मुख्यतः अधिष्ठित आहे.

(१) टिकोमालीहून अनुराधपुरास जाणाच्या रस्त्यावर ५ व्या मैलां-

पलीकडे कन्या नांवाचे उष्ण झरे आहेत. त्यांचे उष्णतामान १०० ते ११० डिग्री असते. या झऱ्यावद्दल तामीळ लोक पुढील प्रमाणे दन्तकथा सांगतात.

“कन्या नांवाची रावणाची सापत्न माता होती. ती कुमारिका होती. रावण एकदां कांहींतरी अनिष्ट गोष्ट करण्यास निघाला. त्याला आपल्या हेतूपासून परावृत्त करण्याकरितां श्री विष्णु वृद्धाचे रूप घेऊन आले व त्यांनीं रावणास कन्या मृत झाली आहे असे सांगितले. यामुळे रावणाने पुढे जाण्याचे रहित केले आणि तेथेच मातेचे उत्तरकार्य करावे असे ठरविले. विष्णु जेथे उभे होते तेथे उष्णोदकाचा झरा वाहू लागला व विष्णु अदृश्य झाले. विष्णु अदृश्य झाल्यानंतर तेथे उत्पन्न झालेल्या झऱ्याच्या कांठीं रावणाने कन्येचे उत्तरकार्य केले. यामुळे त्या उष्णोदकाच्या झऱ्यास कन्या असे नांव पडले.”

(२) नुवाराएलिया पासून ४ मैलावर सर सॅम्युअल बारकर नांवाचा जो प्रसिद्ध संशोधक होऊन गेला त्याचे स्मारक म्हणून बारकर फार्म आहे. तेथून पुढे २ मैलावर सीता एलया आहे. सीतेच्या नांवाचे किंवा सीता या नांवाचे “सीता एलिया” हे एकच ठिफाण सीलोनमध्ये आहे.

(३) हनुमानाने रावणाची नगरी जाळल्यावर खालील जमीन सोन्याची झाली अशी कथा हिंदूंच्या कांहीं पुस्तकांतून दिलेली आढळते.

वरील तीन्ही गोष्टींचा एकत्र विचार केल्यास थोडेसे अनुमान काढतां येते. सीलोनमध्ये सोन्याची जमीन म्हणजे अत्यंत मूल्यवान् जमीन रत्नपुरम् जवळ आहे. तेथे आज कित्येक शतके रत्ने सांपडत आहेत. अर्थात् जाळपोळीने जी जमीन सोन्याची झाली असे म्हणतात तो भाग रत्नपुरंचा असावा असे दिसते. सीतेला अशोक वनांत ठेविलेले होते असे रामायणांत वर्णन आहे. अशोकवन म्हणजे ज्या ठिकाणी दुःख उत्पन्न

होणार नाही, सदैव आनंदच उत्पन्न होईल असे अत्यंत रमणीय स्थल सीलोन मध्ये नुवारा एलिया खेरीज दुसरे कोणतेही नाही. रामचंद्राबरोबरचे सैनिक दक्षिण हिंदुस्थानांतून लंकेत गेले त्यांनी तेथे नुवारा एलियासारखे अत्यंत रमणीय स्थान पाहिल्यावर त्यास अशोकवन हे नांव दिले असावे असे दिसते. नुवारा एलिया जवळच सीता एलिया आहे. रावणाने सीतेस जेथे ठेविले त्या ठिकाणास सीता एलिया (सीतेचा बाग किंवा सीतावन) असे नांव द्वीपस्थ लोकत्रांनी दिले; तेच अद्यापपर्यंत चालू राहिलेले दिसते. अशोकवन हे नुवारा एलियास परकीयांनी दिलेले नांव असल्यामुळे ते द्विपस्थांत चालू राहिले नाही व यामुळेच आज अशोकवन या नांवाने कोणताच भाग सीलोनमध्ये प्रसिद्ध नाही.

कन्या नांवाच्या झऱ्यावरच रावणाने आपल्या सापत्न मातेचे उत्तर कार्य केले या वरून रावणाचे निवासस्थान टिकोमालीपासून बरेच दूर असावे असे दिसते. रावणाचे निवासस्थान जर जवळच असते तर तो उत्तर कार्यास घेई परत गेला असता. तेव्हां टिकोमालीहून बरेच दूर असलेले व जेथील भूमि सुवर्णमय म्हणजे अत्यंत मौलाची आहे असे सीलोनमधील ठिकाण रत्नपुरम् हे होय.

एवंच सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां रत्नपुरम् येथे रावणाची राजधानी असावी व रत्नपुरम् जवळच म्हणजे काहीं मैलावर असलेल्या नुवारा एलिया या अत्यंत रमणीय ठिकाणी सीतेस ठेविलेले असावे असे दिसते.

सीलोन मधील शेतकी

लागवडी खालीले क्षेत्र

या वेदांतील जमीनीचे क्षेत्र सुमारे १६। दशलक्ष एकर आहे. त्या पैकीं ३। दशलक्ष जमीन प्रत्यक्ष लागवडी खाली आहे. निरनिराळ्या पिकांचे क्षेत्र पुढील प्रमाणे आहे.

भात	८३८०००	एकर	तंबाकू	१४०००
चीना	७७०००		चहा	४७०००
नारळ	१००००००		रबर	५३४०००
सुपारी	६९०००		कोको	३४०००
पायमरा	५००००		वेलदोडे	६०००
भाजीपाला	३२०००		धान्ये	२८०००
दालचिनी	२६०००		कापूस	२४००
सिट्रोनेला	३३०००		ऊंस	१०००

यावरून सीलोनमध्ये कोणती पिके होतात व निरनिराळ्या पिकां-
खालीं किती क्षेत्र आहे हें समजून येईल. सीलोनमध्ये नारळ, दालचिनी,
सिकोना, रबर इत्यादिकांचें उत्पन्न फारच मोठें आहे म्हणून मुख्य पिकावद्दल
पुढें सविस्तरवर्णन दिलें आहे.

नारळ

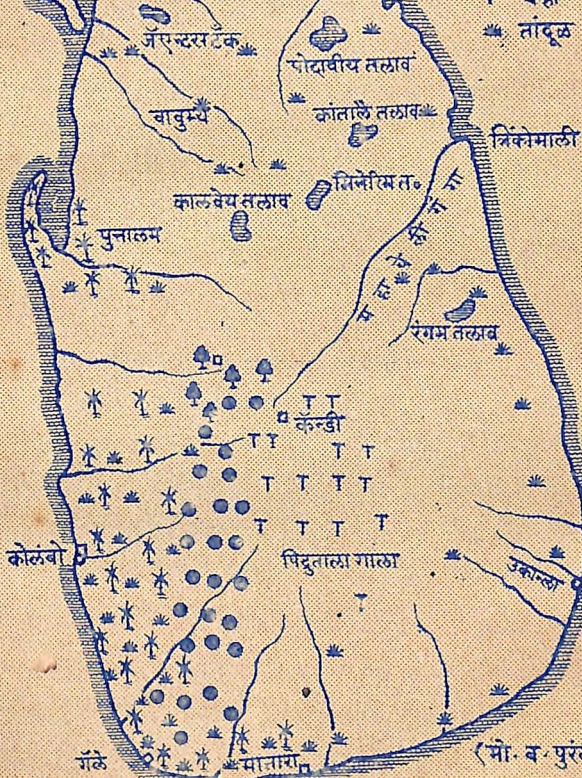
सीलोनमध्ये नारळ हें एक महत्वाचें पीक आहे. कोलंबो पासून
गॅली बंदरापर्यंत सुमारे ७० मैल लांबीच्या पट्यांत नारळाची फारच नामां-
कित अशी अखंडरायी आहे. सीलोनमध्ये जाणारा प्रवासी या सुंदर
रायीकडे पाहून आश्चर्याने चकित होऊन जातो. सर्व देशभर नारळाची
लक्षावधि झाडे आहेत. नारळाच्यापिकां खालीं एकंदर १० दशलक्ष एकर
जमीन गुंतलेली आहे. * सर्व जगांमध्ये जेवढा नारळ पिकतो त्यापैकी
४२५ भाग फिलीपाइन बेटांत, ४१० भाग डच ईस्टइंडीजमध्ये, १५५
भाग सीलोनमध्ये, १०५ भाग ब्रिटिश मलायामध्ये व बाकीचा २५५ भाग
हिंदुस्थान, लखदीव व मालदीव बेटे व झांजिवार इत्यादि भागांत होतो.

* टीप :—जगांतील नारळाची एकंदर पैदास १३५० दशलक्षटन आहे
व या आंकड्यांस अनुसरून वरील आंकडे दिलेले आहेत.

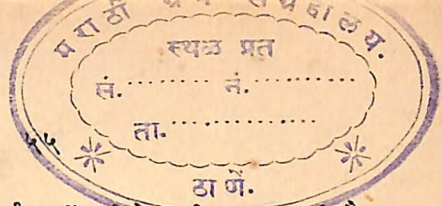

सिंहल द्वीप

- * नारळ
- रबर
- 🌳 कोकी
- T चहा
- ☀ तांदूळ

(मो. व. पुरंदरे)

जल आकड्यावरून असे दिसून येईल की, सीलोनमधील नारळाची पैदास जगांतील एकंदर पैदाशीच्या एक नवमांशा इतकी आहे. फिलिपाईन बेटांतील ठेंगण्या जातीची लागवड सीलोनमध्ये बरीच केलेली दिसते.

नारळाची मुळें जमीनींत ३ किंवा ४ फुटांपेक्षा जास्त जात नाहीत व एकेका झाडाला सुमारे सात हजार पर्यंत मुळें असतात म्हणून फिलिपाईन बेटांत नारळाच्या रायीं मधून नांगराने जमीन नांगरतात. सीलोनमध्ये नारळाच्या रायांतून नांगरण्याची चाल नाही. * खोबऱ्यामध्ये तेलाचे प्रमाण शेकडा ६५ ते ७० असते. इतर गळितांत तेलाचे प्रमाण फार कमी असते. नारळाची पैदास फार मोठी असल्यामुळे खोबरेल तयार करण्याचे सीलोनमध्ये ५०० चे वर कारखाने आहेत. खोबरे तयार करून परदेशीं पाठविणे, काथ्याची दोरखंडे व इतर पदार्थ करणे हे येथील लोकांचे दुय्यम धंदे आहेत.

सीलोन मधून खोबरे व तेल अल्पप्रमाणांत हिंदुस्थानांत येते. फ्रान्स आणि जर्मनी येथे सीलोन मधून तेल व खोबरे फार जाते. खोबऱ्याचे तेल तिकडे काडलीव्हर व सिट्रॅनेलातेल यांत मिसळतात. शिवाय त्या पासून लोणीही काढतात. हे लोणी गाईच्या किंवा म्हशीच्या लोण्यापेक्षा सरस असते कारण ते मुळींच नासत नाही. पाव व विस्किटें करण्याच्या कामीं हे लोणी पाश्चात्य देशांत वापरतात. शिवाय फ्रान्समध्ये हे लोणी सैनिकांना देण्यांत येते यामुळे त्यास चांगला भाव येतो.

हिंदुस्थानांत कोंकण, मलबार, बंगाल, मद्रास इलाख्याचा पूर्व किनारा व काठेवाड येथे नारळ होतो. गोदावरीच्या मुखाजवळील भागां-

* एरंडी ४६ ते ५० ; तीळ ४५ ते ५०, भुइमूग ४४ ते ५० करडई ३० ते ३२, सरकी १६ ते १९

तला नारळ हिंदुस्थानांत सर्वांत उत्तम समजला जातो. हिंदुस्थानांत बराच नारळ पिकतो तरी तो हिंदुस्थानास पुरेसा होत नाही. अन्दमान, सीलोन व विषुववृत्ताजवळील बेटे येथून तेल व नारळ यांची आयात होते. दरशनिवारी शनीस नारळ फोडणारांनी नारळाचा फाजील उपयोग केल्याने परदेशी मालास आपण नकळत उत्तेजन देतो हे लक्षांत ठेवावे.

चहा

महाराष्ट्रांतील अगदी खड्यापाड्यांतून चहाचा प्रसार झालेला आहे परन्तु चहा कोठे होतो, चहाचा व्यापार किती मोठा आहे, त्यांत हिंदी भांडवल व मजूर किती गुंतलेले आहेत याबद्दलची माहिती फारच थोड्यांस असते म्हणून येथे थोडीशी माहिती दिलेली आहे.

पूर्वी ईस्ट इंडिया कंपनी चिनी चहा विलायतेस नेऊन अतोनात फायदा मिळवीत असे. सन १७८७ मध्ये चिनी चहाची लागवड हिंदुस्थानांत करण्याची कल्पना निघाली पण सन १८३४ पर्यंत या कल्पनेला विशेषशी चालना मिळाली नाही. लार्ड बुइल्यम वेंटिंगने चीन मधून चहाचे बीं व तज्ञ मजूर आणण्याकरितां तीन वेळां प्रयत्न केला पण त्यांत फारसे यश न येतां पुष्कळ पैसा मात्र खर्च झाला. तथापि १८५२ सालापर्यंत हिंदुस्थानाने बरीच मजल मारून ८० लक्ष पौंड चहा परदेशीं पाठविण्यास सुरवात केली.

सन १८४० मध्ये दार्जिलिंग आणि चितगांव या जिल्ह्यांत प्रयोगादाखल प्रथमतः चहाची लागवड केली. त्यानंतर हिंदुस्थानांत चहाची लागवड एक सारखी वाढतच गेली. प्रस्तुत कालीं हिंदुस्थान व सीलोन येथे किती मळे आहेत ते पुढे दिले आहेत.

प्रांत	मळे	एकर	(पैदास पौंड)
आसाम	९९८	४३१००४	२४३२२९
बंगाल	३४६	१९९०८१	८८४८२
बिहार ओरिसा	२६	३६४२	८८६
संयुक्तप्रांत	३७	६२५४	१३६६
पंजाब	२४६४	९६९३	१९०२
मद्रास	७७३	७२३५१	२७५०८
कुर्ग	१	४१५	१७४
त्रिपारा बंगाल	४७	८५५२	१६१४
त्रावणकोर	१२५	७१८८६	२८६७३
म्हैसोर	१५	४०३४	१८७
कोचीन	४	५२१	५९

उत्तर हिंदुस्थानांत डेहराडून, अलमोरा, कुमावन, गरवाल, नेपाळ, छोटानागपूर; पंजाबांत कांग्रा नदीचे खोरे, मंडी व शिरमूर संस्थान; दक्षिण हिंदुस्थानांत वायनद, निलगिरी, अन्नामलाई व त्रावणकोर मधील पर्वतांच्या रांगा येथे चहा पिकतो.

हिंदुस्थान व सीलोन या देशांतून ६०० दशलक्ष पौंडाहून जास्त चहा तयार होतो. चहाच्या जागतिक पैदासीपैकी सुमारे १/७ ते १/८ भाग एकट्या सीलोनमध्ये होतो. हिंदुस्थानांतील बरेच मळे इंग्लंडांत स्थापन झालेल्या कंपनीचे असून तिची आफिसे लंडन, कलकत्ता लिव्हरपूल, व ग्लासगो येथे आहेत. हिंदिकंपन्यांच्या मालकीचे व वैयक्तिक मालकीचे

टीप :—जगांत एकंदर १८०० दशलक्ष पौंड चहा दरसाल पिकतो. त्यापैकी ८८० द. ल. पौंड चीनमध्ये ३९२ द. ल. पौंड हिंदुस्थानांत २२८ द. ल. पौंड सीलोनमध्ये, १४७ द. ल. पौंड डच ईस्ट इंडीजमध्ये ८१ द. ल. पौंड जपानमध्ये व ७२ द. ल. पौंड इतर देशांत होतो.

मळे फार थोडे आहेत. चहाच्या मळ्यांच्या भांडवलापैकी शेंकडा ९० भांडवल पाश्चात्य लोकांचे आहे. सीलोनमधीलही बहुतेक मळे युरोपियन लोकांच्या मालकीचेच आहेत.

कलकत्यास टी ब्रोकर्स ॲसोशियनच्या कचेरीत कलकत्ता टी ट्रेडर्स ॲसोशियन मार्फत हंगामाच्या दिवसांत (जुलै ते डिसेंबर) चहाचे लिलाव दर मंगळवारी होतात. सीलोनमध्ये चहाची देवघेव मुख्यतः कोलंबो येथे होते. लंडन येथेही चहाचे लिलाव होतात. मुंबईचा कपाशीचा भाव ज्याप्रमाणे अमेरिकेच्या न्यूयॉर्कच्या भावावर अवलंबून असतो त्या प्रमाणे कलकत्ता व कोलंबो येथील भाव लंडनच्या भावाप्रमाणे बदलत असतात.

हिंदि चहाच्या निर्गतीवर १०० पौंडास ६ आणे जकात आहे. जकात सरकार वसूल करिते व वसुलाच्या उत्पन्नाची व्यवस्था इंडियन टी सेस कमिटी कलकत्ता या संस्थेमार्फत होते. जकातीचे उत्पन्न सुमारे १३ लक्ष रु. येते व यांतील बहुतेक उत्पन्न युरोप आणि अमेरिका येथे चहाचा प्रसार वाढविण्याचे कार्मी खर्च होते. चहास लागणारी खते व जमीन आणि चहास होणारे रोग इत्यादि विषयांचे शास्त्रीय संशोधन करण्याची प्रयोगशाळा आसाम मध्ये टोकलै येथे आहे.

चहा ही मूळची आसाममध्ये सांपडणारी वनस्पति आहे. चहाला उष्ण व सर्द हवा लागते. पाऊसही भरपूर म्हणजे ७०-८० इंच असावा लागतो. झाडाची मुळे कुजू नयेत म्हणून चांगला निचरा होणारी जमीन लागते. या सर्व गोष्टींची अनुकूलता सीलोनमध्ये आहे. सुमारे ६०-७० वर्षांपूर्वी सीलोनमधील उच्च पर्वतराजीवर दाट अरण्ये होती. पाश्चात्य धनिकांनी ती अरण्ये तोडून चहाचे अनेक मळे तेथे तयार केलेले आहेत.

शंभर एकर चहाचा मळा प्रस्तुतकाळीं करावयाचा म्हटल्यास त्यास साधारणतः पुढील प्रमाणे खर्च येतो.

१ जमीन शंभर एकर :—दर एकरी हजार रु. या प्रमाणे एक लक्ष. रु.

२ जंगल सफाई, वी वियाणे, यंत्रसामुग्री } मजुराकरितां चाळी वगैरेचा प्राथमिक खर्च, साठ ते पासष्ट हजार.

पहिल्या पांच वर्षांत मळ्याचा खर्च भागत नाही. पांच वर्षानंतर उत्पन्नावर मळ्याचा खर्च भागतो. सात वर्षानंतर उत्पन्न मिळू लागते. दहा वर्षानंतर शंभर एकराच्या मळ्यावर निदान एकलक्ष रुपयांचे उत्पन्न राहते. एकदां मळा लावल्यावर त्याचे उत्पन्न अनेक वर्षे मिळत राहते. येथपर्यंत दिलेल्या हकीकती वरून चहाचा धंदा किती मोठा आहे याची कल्पना येईल. हिंदुस्थानांतील मळेवाल्यांचा वार्षिक नफा सुमारे वीस कोटींचा आहे असे म्हणतात.

पाश्चात्य भांडवलवाल्यांनी ही महत्त्वाची उत्पन्नाची बाब बहुतेक सर्वस्वी हस्तगत केलेली आहे. सीलोनमध्ये पर्वतावर जातांना सर्वत्र चहाचे मळे दिसतात. चहाची लांगवड कशी करितात हेही समजणे जरूर आहे.

चहाचे वी सुमारे मध्यम आकारांच्या सुपारी एवढे असते. प्रथमतः वी रुझत घालतात. १२ ते १८ महिन्यांत रोप सुमारे पेन्सिली इतके जाडीचे होते. नंतर ते रोप कायम जागी नेऊन लावितात. पुढे १२-१३ महिन्यांनी रोपाच्या मुख्य दांड्याची ६ इ. उंचीवर छाटणी करितात. या योगे बाजूच्या फांद्यांची फूट जोराने होते; नंतर पुन्हां १॥ वर्षांनी फूट दीड उंची राखून रोप खच्ची करितात. या शेवटच्या छाटणीनंतर ५-६ महिन्यांनी चहाची पत्ती गोळा करितां येते. चहाचे पान गुलाबाचे पानासारखे असते.

चहाचे झाड कणखर असते, त्यामुळे हवामानास दाद न देतां ते झपाट्याने वाढते. समुद्र सपाटीपासून कित्येक हजारफूट उंचीवर व विशेषतः निवाऱ्याच्या दऱ्यांतून चहाची पैदास फार चांगली होते.

लागवडीपासून ४ वर्षांनी दर एकरी १३० ते २०० पौंड चहा होतो. पुढे झाडे जशी जून होतात त्या मानाने उत्पन्न वाढते व दर एकरी

४०० ते ७०० पौंड चहा होतो.

चहाचे झाड खच्ची न केले तर ३० फुटापेक्षाही जास्त उंच होतें. परन्तु पाने खुडण्यास सोयीचे जावे म्हणून ३—४ फुटापेक्षां जास्त वाढ होऊं देत नाहीत व सुमारे १६ ते ४८ महिन्यांनीं झाडांची छाटणी करितात.

जमीनदार लोक मळ्यांतच बंगले बांधून रहातात. कामकरी वर्गाला मळ्यावर राहण्याकरितां चाळी बांधून दिलेल्या असतात. कामकऱ्यांना खाद्यपेय पदार्थ कपडा वगैरे सामान घेण्यास बाजारांत दूर जावे लागूं नये म्हणून मालक मळ्यावर दुकाने चालवितात. मजुरांना बाहेर जाण्याची बंदी असते व बाहेरील लोकांस मजुरांकडे जाऊन उगाच गप्पा मारूं देत नाहीत.

सूर्योदयाचे सुमारास व्यंगल वाजतो व आवाजाबरोबर मजुरांचे तांडेचे तांडे हजेरी देण्याकरितां येतात. या मजुरांत तामील, पुरुष, स्त्रिया व मुलें यांचाच भरणा विशेषतः जास्त असतो दुपारीं १२ वाजण्याचे सुमारास १ तास जेवण्यास सुटी मिळते नंतर पुन्हां ४-३० वाजेपर्यंत त्यांचे कडून काम करून घेण्यांत येते.

पाने नीट रीतीनें खुडतां यावीत म्हणून झाडे ३—४ फुटापेक्षां जात ऊंच वाढूं देत नाहीत. दर ८-१० दिवसांनीं पानांचा तोडा करितात. फुलांचा बहर येण्याच्या सुमारास (मार्च ते जून हा मोठा मोसम, आक्टोबर ते नोव्हेंबर हा धाकटा मोसम) पाने खुडण्याचे काम विशेष जोराने चालते. मजूर पाने व कळ्या खुडून त्यांच्या प्रति लावितात. १ पौंड पाने तोडली म्हणजे १ ते २ पै मजुरी मिळते. पूर्वी मजुरीचे प्रमाण फारच अल्प पडत असे. गेल्या ८-१० वर्षांत सीलोन कौन्सिलने मजुरीचे कर्मांत कमी प्रमाण दर महिन्यास १५ रु. असावे असे ठरविले आहे. या पगारांतून अन्नसामुग्री व कपड्याची किंमत कापून घेण्यांत येते.

कायद्याने पगाराचे किमानप्रमाण ठरविण्यापूर्वी मजुरांची फारच हलाखीची स्थिति होती. मजुरांची रहाण्याची सोय चांगली नसणें, अजारी-

पणांत औषधपाण्याची योग्य सोय न होणे वगैरे गोष्टीबद्दल पुष्कळसा गव-
गवा वर्तमान पत्रांतून होत असे. दोन कुटुंबांतील ९ माणसें एका लहा-
नशा खोर्लींत कशी कोंबण्यांत आली होती हें दाखविण्याकारितां सीलोन
टाइम्समध्ये मागे एक फोटो प्रसिद्ध करण्यांत आला होता.

चहाची पाने खुडण्याचा ज्यावेळीं मोसम जोरांत नसतो त्यावेळीं
झाडांची आळी तयार करणे, रोपे तयार करण्यास जमीन तयार करणे वगैरे
कामे मजुरांकडून करून घेण्यांत येतात.

चहाची पाने खुडून तयार झाली म्हणजे प्रथमतः तीं सुकवितात.
पानांचे पातळथर तरटावर पसरून ते हवेच्या उष्णतेनें सुमारे २४ तास सुक-
वितात. हवेतील उष्णतेनें पाने सुकली म्हणजे तीं एका यंत्रांत घालतात.
यंत्रामध्ये एक रोलर (लोखंडी रूळ) असतो त्यानें पानांतील राहिलेला
ओलावा व टॅनिन (कषायाम्ल) काढून टाकतात. या यंत्रांतून पाने
गुंडाळली जाऊन बाहेर पडतात. हे गोळे पुन्हां दुसऱ्या यंत्रांत घालून पाने
वेगळी करतात.

ही क्रिया संपल्यानंतर पाने अंबविण्याची क्रिया सुरू होते. पानांचा
पातळ थर पसरून त्यावर ओले वस्त्र पसरितात. वस्त्राच्या ओलाव्यानें व
हवेच्या उष्णतेनें पाने अंबून त्यांस काळा रंग येतो. अशा तऱ्हेनें अंब-
विलेला चहा ' काळा चहा ' म्हणून विकला जातो व न अंबविलेला चहा
हिरवा म्हणून विकला जातो.

अंबविण्याची क्रिया झाल्यावर पानांतील उरलेला ओलसरपणा का-
ढून टाकण्यास सुरुवात केली जाते. लहान लहान परळांत पाने भरून
त्यांस १८ फॅ. डिग्रीची उष्णता देतात व या उष्णतेनें २० मिनिटांत पाने
कोरडी होतात व ठिसूळ आणि काळा चहा तयार होतो. नंतर निरनिराळ्या
चाळण्यांतून चहा चाळून घेऊन चहाची प्रतवारी लाविली जाते. पूड ही

अत्यंत कमी दर्जाची असते. नंतर हा चहा डब्यांत किंवा पेथ्यांत घालून विक्रीस पाठविला जातो.

सीलोन, आसाम, ब्रह्मदेश वगैरे ठिकाणी युरोपियन मळेवाल्यांच्या हातांत चहाचे मळे आहेत. बंगालमधील पुष्कळशा तागाच्या गिरण्याही युरोपियन लोकांच्या ताब्यांत आहेत. चहा, ताग, मसाले वगैरे पदार्थांचा पौरात्य देशांना परमेश्वराने जणू कांहीं मक्ताच दिलेला आहे. परंतु नवीन प्रदेश आक्रमणकरणे किंवा स्वतःचा मुलूख राखणे या कामीं जसे हिंदी लोक परकीयांच्या पेश्यां नीरस ठरले, त्या प्रमाणे निरनिराळीं व्यापारीक्षेत्रे आपल्या ताब्यांत ठेवण्याच्या कामींही नीरस ठरले आहेत. व्यापार ताब्यांत राहण्यास राजकीय सत्तेचे पाठबळ पाहिजे हे निर्विवाद आहे पण लोकांच्या अंगीही दूरदृष्टि, धाडस, सतत उद्योग करण्याची शक्ति आणि व्यापारी सचोटी हे गुण अवश्य असावे लागतात.

१ चहाचे मळेवाल्यांना मळ्यांच्या जमीनी पुष्कळदां मोफत किंवा अत्यल्प किंमतीस मिळाल्या.

२ मळ्यावर इमारती बांधण्यास लांकूडफांटा वगैरे सामान स्वस्त दराने मिळाले.

३ एका विशिष्ट प्रकारच्या पद्धतीमुळे जरूर तितके मजूर नेहमीं काम करण्यास मिळू लागले व त्यांजकडून ठराविक वेळ (दररोज) काम करून घेतां आले.

४ मजूरीचे दर स्थिर राखतां आले व याचा फायदा मळेवाल्यांस मिळाला.

५ चहाचे मळे कांहीं थोड्या भांडवलवाल्यांच्या हातीं असल्यामुळे त्यांना आपल्या मालांच्या किमती आपल्या इच्छेनुरूप ठरवितां आल्या व त्यामुळे वाटेल तितका नफाही मिळविता आला.

हिंदुस्थानांत मोठ्या प्रमाणावर शेती करावयाची झाल्यास जरूरीच्या वेळीं पुरेसे मजूर मिळणें कठीण पडतें. मजूर मिळालेच तर त्यांनां जबर वेतन द्यावें लागतें व जबर वेतन देऊनही त्यांना वेळेवर कामास हजर राहावयास लावणें व त्यांजकडून पुरेसे काम करून घेणें तर जवळजवळ अशक्यच होते. गुन्हेगार लोकांच्या लहान लहान वसाहती करून त्यांनां एखाद्या धनिकाच्या शेतीवर कायद्यानें काम करावयास लाविले तरच मोठ्या भांडवांवर शेतीकरणे येथे किफाइटशीर होईल.

निसर्गाची व आधुनिक यंत्रसामुग्रीची अनुकूलता, मजुरांचे सांनिध्य, त्यांस द्यावें लागणारे अल्प वेतन अशा कारणसमुच्चयानें चहाचा धंदा या वेटांत फार किफाइटशीर होतो. जगांतील एकंदर चहाच्या निपजी पैकीं $\frac{1}{7}$ पेक्षां जास्त चहा एकट्या सीलोनमध्ये होतो. सीलोनमधील चहांत चिनी चहा पेक्षां टॅनिन जास्त असतें. पत्ती गोळाकरितांनां “कळी व दोहों-वाजूंचीं दोन पानें” निराळीच वेचतात व त्या पासून होणारा चहा सर्वांत उत्तम (फ्लावरी) म्हणून गणिला जातो. समुद्रसपाटी पासून चहाच्या मळ्याची उंची जितकी जास्त असेल तितका चहाला स्वाद जास्त असतो. चहाचा स्वाद नेहमीं चहांत असणारा कळीचा भाग व चहाच्या मळ्याची समुद्रसपाटीपासून उंची यांवर अवलंबून असतो.

कारखान्यांत चहा तयार झाल्यावर चहा अंबविण्याची क्रियाबरोबर झाली कीं नाहीं हें पहाण्याकरितां कारखान्याचा सेक्रेटरी प्रत्येक प्रतीच्या चहाचा थोडा चहा घेऊन तो करून पहातो व स्वाद बरोबर उतरला नसल्यास लागलीच कोणती क्रिया बिघडली तें पाहून काढतो व चूक दुरस्त करितो.

१ चहाच्या जातीः—हिरवा चहा रशियन आणि अमेरिकन लोक वापरतात.

काळ्याचहाबरोबर हा मिसळतात (१/८ हिरवा + ७/८ काळा) व त्यांस हायसन, यंगहायसन किंवा गनपावडर असे म्हणतात. हिरवा चहा पंजाबमध्ये बराच होतो.

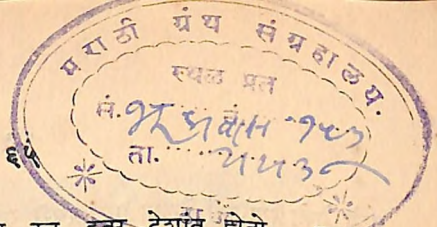
- २ फ्लावरी किंवा ब्रॉकन ऑरेंज पिको :—कळी व तिच्या जवळील कोवळी दोन पाने जमाकरून तयार केलेल्या चहास हे नांव आहे.
- ३ पहिल्या पानाच्या चहास ऑरेंज पिको म्हणतात.
- ४ दुसऱ्या पानाच्या चहास पिको म्हणतात.
- ५ जुनाट फांदीच्या पानापासून गेलेल्या चहास पीकौसूचांग म्हणतात. ऑरेंजपिको, पिकौसूचांग हे चिनी शब्द आहेत.

सन १८७३ सालीं सीलोन मधून फक्त २३ पौंड चहा बाहेर पाठविण्यांत आला होता व त्याची किंमत ५८ रु. आली. सांप्रत सुमारे ४७००००० एकरांत चहा पिकाविला जातो व एकंदर १२३० चहाचे मळे (टी इस्टेट्स्) आहेत व त्यांचे दरसालचे उत्पन्न २४,००,००,००० पौंड आहे. यावरून सीलोनमधील चहाची पैदास किती मोठी आहे ते दिसून येईल.

हिंदी चहाला इंग्लंड, फ्रान्स, कानडा व अमेरिका या देशांची मागणी फार मोठी असते. सीलोनच्या चहाला आस्ट्रेलिया व न्यूझीलंड या देशांतून फार मागणी असते. इंग्लंड व अमेरिका येथेही सीलोन मधून पुष्कळ चहा जातो.

रबर

सीलोनमध्ये सांप्रत रबराच्या लागवडीखाली सुमारे ४॥॥ लक्ष एकर जमीन गुंतलेली आहे. रबराची झाडे ठिकठिकाणी डोंगराच्या उतरणीवर, दऱ्यांमध्ये, पर्वत शिखरावर चहाच्या मळ्याच्या बाजूला वाढलेली दिसतात. जगांत दरसाल ६४० सहस्र टन रबर तयार होतो. त्यापैकी ब्रिटिश-भलायांत ३०२; डच ईस्टइंडीजमध्ये २३३; सीलोनमध्ये ५७; सहस्र टन

रबर होतो व बाकीचा ४८ सहस्र टन इतर देशांत होतो. यावरून रबराच्या उत्पत्तिमध्ये सीलोनचा जगांत तिसरा नंबर आहे असे दिसून येते.

आम्ही रबराचा कारखाना पहावयास गेलो होतो तेव्हां, त्या कारखान्यावरील युरोपियन मॅनेजर म्हणाला की "कांहीं वर्षांपूर्वी रबराचा व्यापार म्हणजे सोन्याचा प्रत्यक्ष झरा होता. पण आमच्या दुर्दैवाने आतां ते दिवस राहिले नाहीत. पूर्वी अगदी कच्चा रबरास दरपौंडी ३ किंवा ३॥ रु. आम्हांस मिळत असत." रबराचे झाड चांगले वाढले म्हणजे दरसाल ४० पौंड रबर मिळतो; म्हणजे एका झाडाचे वार्षिक उत्पन्न १२० रुपयांचे झाले. दरसाल १२० रुपये विनासायास मालकास देणारे कोणतेतरी झाड आहे कां याचा ज्याचा त्यानेच विचार करावा. रबराच्या मळेवाल्यांना याप्रमाणे पूर्वी पैसा मिळाला व ते लक्षाधिपति झाले; रबराच्या मळ्यांचे शेअर्स ज्यांनी घेतले होते त्यांना "डिव्हिडंडच्या रूपाने" पैसाही अतोनात मिळाला. तेव्हां प्रस्तुतकालीं रबर फार स्वस्त झाल्यामुळे रबराच्या मळे-वाल्यांना फार वाईट वाटत आहे. सीलोनमध्ये झाडांचा रस गोळा-करून तो घट्ट झाल्यावर यंत्रांत घालून पाणी काढून टाकितात व नंतर तो परदेशीं पाठवितात. सीलोनमध्ये रबराचे कोणतेही पदार्थ होत नाहीतसे दिसते. रबराच्या मळ्यांतून काम करणाऱ्या मजूरांत शेंकडा ९५ तामीळ आहेत. रबराची चीक गोळा करण्याची मजूरीच कायते तामीळ व सिंहली लोकांस मिळते.

रबराचे निरनिराळे पदार्थ तयार करण्याचे कारखानेच सीलोनमध्ये फारसे नसल्यामुळे औद्योगिक शिक्षण, उच्चदर्जाचे काम केल्याबद्दलची मजूरी किंवा जबाबदारीची कामे अंगावर घेतल्यामुळे येणारा अनुभव यापैकीं एकही गोष्ट सिंहली किंवा तामीळ लोकांना साध्य करून घेतां येत नाही.

अलीकडे सीलोन गव्हरमेंट व डच गव्हरमेंट यांच्यामध्ये रबराची लागवड नियमित करण्याबाबत कांहीं ठराव झाले आहेत. आम्ही सीलोन-

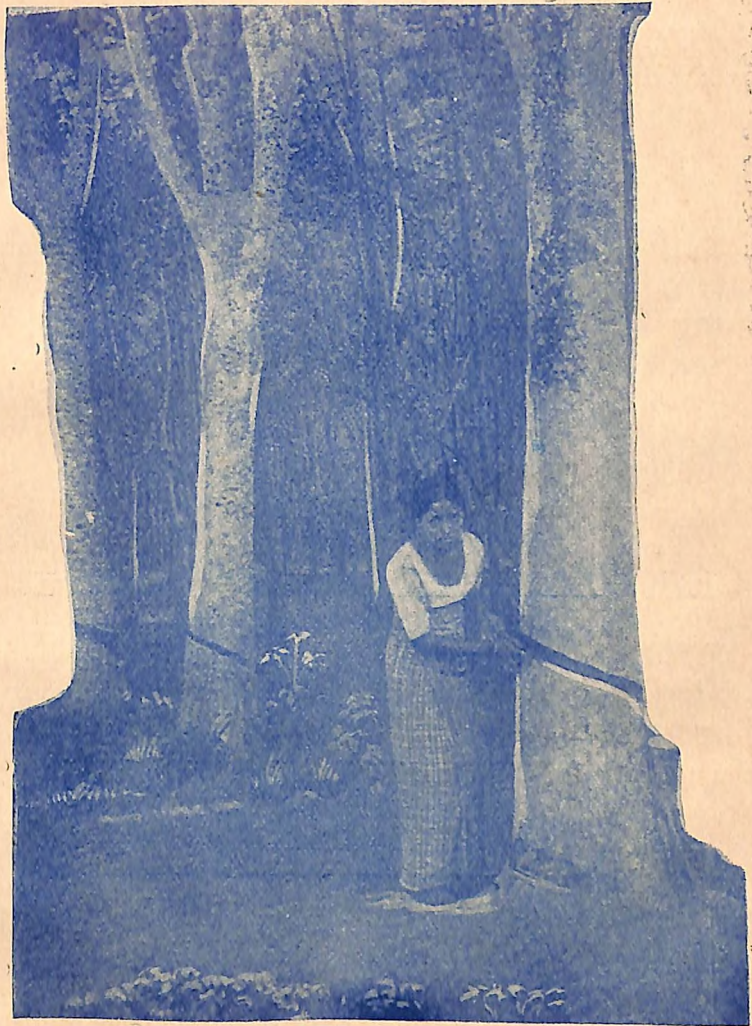
मध्यें गेलो त्यावेळीं व्रैलगाडीला रबरी चाके लावून ती चालवून दाखविण्याचा प्रयोग कोलंबो येथें करण्याचें घाटत होते. रबराचा इतिहास फारच मनोरंजक आहे म्हणून तो पुढें दिला आहे.

इतिहास:—युरोपियन प्रवासी व वसाहतवाले यांना कांगो नदीच्या खोऱ्यांत रबराच्या झाडाची माहिती झाली. झाडाचा चीक काढून त्याचा चेंडू करून खेळावे एवढाच त्यावेळीं रबराचा उपयोग होत असे. रबरावर सुधारलेल्या जगाचें जीवित अवलंबून राहिल हें त्यावेळीं कोणाच्या स्वप्नीतरी आले असेल काय ?

या झाडाच्या सुमारें ६ मुख्य जाति आहेत. त्यापैकी वकुल कुलांतील झाड एशिया खंडांत विशेष चांगले वाढते. सर्व प्रकारची रबराचीं झाडे विषुववृत्तापासून दक्षिण व उत्तर बाजूस १५ ते २० अंशापर्यंत चांगली वाढतात.

एका इंग्लिश प्रवाशानें प्रथमतः कांगोनदीच्या खोऱ्यांतून बरेंचसे व्री इंग्लंडांत नेले व तेथें नानातऱ्हेचे प्रयोगकरून रबराची लागवड सीलोन वेटांत व त्याच्या जवळील प्रदेशांत चांगली होईल असे ठरविले. लागलीच इंग्रज व्यापारी रबराचा धंदा करण्यास तयार झाले. १८७६ साली सुमारें ७००० रोपे सीलोनच्या किनाऱ्यावर उतरविली व २१ रोपे सिंगापूरकडे नेलीं. या रोपांपैकीं जीं रोपे जगलीं त्यांची संतति म्हणजेच आजच्या रबराच्या बागा होत. सन १८८१ सालीं सीलोन येथें रबर प्रथमतः तयार झालें.

रबराचें व्री एरंडीसारखें असतें, परन्तु आकारानें तें एरंडीच्या २५ पट मोठें असतें. व्री रुड्ढ घातल्यावर ६ महिन्यांत २।३ फूट उंचीचा रोपा तयार होतो. १॥ वर्षानंतर हा रोपा उपटून दुसऱ्या जागीं (कायम जागीं) लावण्यांत येतो. ३०।३५ वर्षानंतर झाडाचा बुंधा सुमारें ५।६ फूट परिघाचा होतो. झाड ५० ते ७५ फूट उंच वाढतें. झाड ५।७ वर्षांचें

मिंहली मुलगा रबर गोळा करिते (पृ. ६६)

जुनें झालें म्हणजे जमीनीपासून २।३ फूट उंचीवर खोडाचीसाल त्रिकोणाकृ-
तीत कापली जाते. कापलेल्या भागांतून रस वाहू लागतो, तो वाढ्यांत
धरून जमा करितात. प्रत्येक महिन्याला सुमारे १ इंच साल कापतात.
चांगल्या झाडापासून दरसाल ४० पौंड रबर मिळतो.

रस उष्णतेने घट्ट होऊं नये, म्हणून थंडीच्या वेळीं रस गोळा कर-
ण्याचें काम चालते. रस गोळाकेल्यानंतर त्यांत किंचित् अॅसेटिक अॅसिड
मिश्र करितात व रसांत असलेला केरकचरा व सालींचे तुकडे काढून टाकि-
तात. नंतर तो रस परळांत ओतून ते परळ पाण्यांत २४ तास ठेवितात.
असें केले म्हणजे रबर घट्ट होतो. पुढें यंत्रानें तो दाबितात व यफ योगें त्यांत
असलेलें सर्व पाणी निघून जाते. यापुढें एका खोलींत रबराच्या वड्या
शिड्यांवर ओळीनें ठेवतात व तेथें धूर सोडून सर्व दारें बंद करितात. या
क्रियेनें रबरास काळसर रंग येतो.

गंधकाच्या संयोगानें रबरास काठिन्य येतें. प्रथमतः गंधकाच्या
संयोगानें रबर कठीण करून त्याच्या 'धांवा' उपयोगांत आणित असत.
पुढें " डनलाप " नांवाच्या गृहस्थानें रबराच्या 'पोकळ धांवा' करण्याची
युक्ति काढली. एब्रोनाइट हा पदार्थ रासायनिक पद्धतीनें रबरापासूनच
तयार करितात. कार्यपरत्वे रबराच्या ठिकाणीं निरनिराळे गुण असावे
लागतात व ते गुण प्राप्त होण्यास कराव्या लागणाऱ्या क्रियाही पुष्कळच
आहेत.

रबराचे झाड हे आधुनिक जगांतील कल्पवृक्ष आहे. हा कल्पवृक्ष
पाश्चात्यधानिकांनीं मोठ्या काळजीनें वाढविलेला आहे व त्याच्या संवर्धनास
लागणारा भूपृष्ठ—विषुव वृत्तावरील प्रदेश—आपल्या ताब्यांत ठेविला आहे;
हा कल्पवृक्षही पाश्चात्यलक्ष्मीपुत्रांनां अनेक प्रकारच्या सुखांची प्राप्ति करून
देत आहे.

रबराचे नानाविध उपयोग शब्दानें वर्णन करणें अशक्य आहे.

मोटारी, व सायकली यांच्यामुळे हिंदुस्थानांतील किती तरी संपत्ति रबराचे मळेवाल्यांच्या घरीं जाऊन बसत आहे. प्रत्येक मोठ्यागांवीं टांग्याला रबराची धांव लागल्यामुळे हिंदुस्थानची संपत्ति कशी धांव घेत परदेशीं चालली आहे याचा प्रत्येकानें विचार केला पाहिजे. रबरी जोडे हातांत घेऊन विलासी श्रीमंतांचीं, आणि नौकरांतच आपले आयुष्य खर्च करणाऱ्या सुशिक्षितांची डोकीं पाश्चात्यधनिक व शास्त्रज्ञ झोडपीत आहेत. हिंदुस्थानांतील लक्ष्मी रबरीचाकांच्या रथांत बसून परदेशीं पळून जात असल्यानें कोणताच ध्वनि उत्पन्न होत नाहीं, म्हणून हिंदुस्थानांतील धनिक व सुशिक्षित जागे होत नाहीत असें दिसते.

जगांत फिरतांना महत्वाचे पदार्थ कोणते आहेत ते ओळखणे व त्यांचा आपल्या देशाकरितां उपयोग करून देण्याकरितां बुद्धिसर्वस्व चिकाटीनें खर्च करणे हे पुरुषार्थाचें एक प्रमुख लक्षण आहे.

सिंकोना.

सीलोन मध्ये सिंकोनाची लागवड बरीच आहे व सिंकोनापासून किनीन काढण्याचे कारखानेही आहेत. किनीन कसे काढतात ते पहावें असा आमचा ब्रेत ठरलेला होता. परन्तु उटकमंड येथें किनीनचा कारखाना असल्यामुळे उटकमंडला गेल्यानंतर किनीनबद्दलचा माहिती मिळवावी म्हणून आम्ही सीलोनमध्ये कारखान्यांत गेलों नाहीं. उटकमंडवरून म्हैसोरला जातांना वाटेत आम्हाला कारखाना लागला; तेव्हां सडकेच्या कडेला मोटारी उभ्या करून मी व श्री. वाघ असे दोघेजण कारखान्यांत गेलों व तेथें एका आफिसरला भेटून कारखाना दाखविण्याबद्दल विनंति केली. आफिसरनें विचारले कीं, “ किनीन कसे तयार करितात हे पहाण्यांत तुमचा काय हेतु आहे? ” मी म्हणालो “ आम्ही शास्त्रज्ञ नाहीं पण जिज्ञासु आहोंत, आम्हांस असे वाटते कीं, कारखाना पाहिल्यानें आमच्या ज्ञानांत थोडी भर पडेल. ” नंतर आफिसर पुन्हां म्हणाल

“क्विनीन काढण्याची पद्धति गुप्त राखण्यांत येत आहे तुम्हांस माहीती देतां येणार नाही”. यावर मीं चट्‌दशीं उत्तर दिले कीं, “तुम्ही पाश्चात्य लोकांनीं आम्हांस ब्राह्मणांना, व्याख्यानांतून किंवा तुम्ही लिहिलेल्या पुस्तकांतून “ब्राह्मणांनीं आपली विद्या गुप्त राखिली इतर जातींना अज्ञानांतच ठेविले” असा अनेकवार दोष दिला आहे. आम्हीं ब्राह्मणांनीं प्राचीनकाळां जी चूक केली तीच चूक आज विसाव्या शतकांत तुम्ही करित आहां. आज तर कोणतेही ज्ञान गुप्त राखूं नये असें सर्वत्र सांगण्यांत येते.” माझे उत्तर ऐकून तो आफिसर जरा गोधळला व ह्मणाला “त्यांत काय आहे? डच लोकही आपली कृति गुप्त राखित नाहीत कां? जावामध्येही डच लोक आपल्या कारखान्यांतील पद्धति कोणास कळू देत नाहीत.” मी ह्मणालों “याचा अर्थच असा कीं, ज्ञान गुप्त ठेवण्याचें जें पातक ब्राह्मणांनीं केले तेंच पातक डच लोक जावाबेटांत करितात व डच लोक जें पाप करितात तें आपण करण्यास हरकत नाही असा तुमचा समज आहे.” याप्रमाणें मी वाद घालूं लागतांच तो गृहस्थ पुन्हां गोधळला आणि त्यानें माझ्या मुद्यास पूर्णपणें बगल मारून उत्तर दिले कीं, “माझा वरिष्ठ अधिकारी जंगल पहाणीस गेलेला आहे; त्याचे परवानगीशिवाय मला कारखाना दाखवितां येत नाही.” हे उत्तर मिळाल्यावर आम्हींही मुकाट्यानें परत फिरलों.

सीलोनमध्ये सिंकोनाची लागवड केव्हांपासून झाली व क्विनीनचा प्रसार कसा झाला, क्विनीनमुळे नवीन प्रदेश आक्रमण करणें कसे सुलभ झालें इत्यादि गोष्टी माहीत असणें जरूर आहे ह्मणून सिंकोनाचा इतिहास पुढें थोडक्यांत दिला आहे.

पेरू प्रांतांतील लोकांना सिंकोनाच्या झाडाच्या सालीचें चूर्ण घेतल्यानें ताप थांबतो ही गोष्ट माहीत होती. एकदां पेरूच्या गव्हर्नराची बायको काउंटेस सिंकान ही तापाने अजारी पडली. युरोपियन डाक्टरांनीं तिला बरे करण्याचें नानाविध प्रयत्न केले परन्तु त्यांस यश आलें नाहीं. त्यावेळीं

तद्देशीय रानटी लोकांनी या झाडाच्या सालीचे चूर्ण देऊन तिला बरे केले. यावरून काउंटेस सिंकानच्या नांवाने या झाडाची 'सिंकाना' ह्मणून प्रसिद्धि झाली.

या झाडाची प्रसिद्धि झाल्याबरोबर जेसुइट पंथाच्या परित्राटांनी ही साल यूरोपमध्ये पाठविण्याचा धडाका सुरू केला. शास्त्रज्ञांनी आतांपर्यंत या झाडाच्या ३६ जाती शोधून काढिल्या आहेत त्या पैकीं सध्यां फक्त १२।१३ जातींचाच किनीनची पैदास करण्यास उपयोग केला जातो.

विषुववृत्ताजवळील १५ ते २० अंशापर्यंतच्या पर्वतश्रेणीमध्ये या झाडाची लागवड चांगली होते. समुद्र सपाटीपासून सुमारे ५ ते ८ हजार उंचीवर ही झाडे चांगली वाढतात व कांहीं झाडे ११००० फूट उंचीवर चांगली वाढतात. हे झाड ८० फूट उंच वाढते. पाने नेहमी हिरवीगार असतात. फुलांचा रंग पांढरा, किंचित् गुलाबी छटा असलेला असतो. फळ अंडाकृति असून बिया चापट असतात.

या झाडाचा शोध लागल्यावर लोक रानांत जाऊन झाडे तोडीत व साल बाजारांत विकीत. यामुळे झाडांचा निष्कारण संहार होऊं लागला. अशा तऱ्हेने झाडांचा संहार होऊं नये, अल्प किंमतीत साल मिळावी, सालीचा पुरवठा सतत करितां याचा ह्मणून १८४९ मध्ये अल्जेरियांत प्रथमतः झाडांची लागवड केली, पण तो प्रयत्न अपयशी ठरला. नंतर डच लोकांनी जावा बेटांत लागवड केली व तेथून आज जगाला लागणाऱ्या किनीनचा निम्यापेक्षां जास्त पुरवठा होतो. जावा बेटांत साखर पुष्कळ होते. तोंड कडू झाल्यास साखर खावी, साखरेने तोंडास मिठी बसल्यास किनीनची पूड तोंडांत टाकावी.

१८६० साली या झाडाची लागवड हिमालयाच्या उतरणावर व निलगिरीवर करण्यांत आली व नंतर सीलोनमध्ये लागवड केली. झाड

तोडून त्याची साल विकण्याचें बंद झाल्यावर दोन तीन वर्षांच्या जुन्या फांद्या तोडून त्यांतून किनीन काढण्यांत येऊं लागले. सांप्रत झाड थोडें जून झाल्यावर तोडतात, मग बुंधापासून नवीन धुमारे फुटतात. झाड तोडल्यावर बुंधावर एक प्रकारची शेवाळी बांधून ठेवितात, यामुळे सालीची वाढ चांगली होते व तींत औषधीचें प्रमाणही वाढते.

जावा व सीलोन येथील जाति भिन्न आहेत. दोन्हींतही शेंकडा ६ प्रमाणें अल्कली सांपडते. परन्तु जावामधील जातींत किनीनचें प्रमाण ३.५ असते तर सीलोनमधील जातींत हें प्रमाण १.५ असते. एकाच जातीच्या साली निरनिराळ्याकाळीं (भिन्न ऋतूंत), व भिन्न स्थलीं घेतल्या तर त्यांतील औषधी प्रमाण भिन्न पडते; असें आढळून आले आहे. कांहीं सालींत हें प्रमाण शेंकडा १३ सांपडते तर कांहीं सालींत औषधी गुण कांहींच असत नाही. आजपर्यंत या बाबतींत शास्त्रज्ञांनीं अनेक प्रयोग करून पाहिले आहेत. सालींतून किनीन, किनिडाइन, सिंकोनिन व सिंकोनिडीन असे चार पदार्थ सांपडतात. किनिडाइन हें किनीन पेक्षां जास्त जोरदार असें ज्वरघ्न औषध आहे. पण हें फार अल्प प्रमाणांत सांपडते. किनीन ही कडू औषधीची राणी आहे व आधुनिक पाश्चात्य वैद्यांचे हातांतील तीव्र शस्त्र आहे. डाक्टरच्या हातांतील किनीन काढून घेतलें तर त्याचा निमा धंदा बसेल असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

१८२० सालीं किनीन प्रथमतः काढण्यांत आलें व सुंबई सरकारने तें १ पौंडास १८ पौंड १० शि. ८ पेन्स या दरानें विकत घेतलें. किनीन त्यावेळीं फार महाग असे. किनीनची पैदास मोठ्या प्रमाणावर करण्याचें १८६१ सालीं ठरलें व तो प्रवृत्त १८७४ च्या सुमारास यशस्वी झाला.

सन १९२२ मध्ये कुलंपुरच्या किनीनच्या कारखान्यावरील मुख्य डॉक्टर 'फ्लेचर' यांजकडे लंडन मधील हॉवर्ड आणि कंपनीने अशी तक्रार

केली कीं, कारखान्यांतून येणारे औषध एकसाखें असत नाही व त्याचे रासायनिक घटकही अस्थिर असतात. या तक्रारी नंतर जावामधील अधिकाऱ्यांनीं किनीन अमुक एकाच तह्नेचें असले पाहिजे असें कायद्यानें ठरविले आहे.

किनीन ही एका तह्नेनें अमृतवल्ली आहे. पाश्चात्यांनां ही अमृतवल्ली प्रात्य झाल्यावर अनेक देश पादाक्रांत करितां आले व अनेक ठिकाणची व्यापारी केंद्रे हस्तगत करितां आली. आफ्रिकेच्या कांगो व नाइल नद्यांच्या खोऱ्यांत कित्येक ठिकाणीं इतके डांस असतात कीं, डासांच्या थव्यानें एक प्रकारचा काळोख पडतो असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. या डासांमुळे त्याप्रदेशांत जाऊन रहाणें अशक्य होई. परन्तु किनीनचा शोध लागल्यावर अशा प्रदेशांत जाऊन तेथील संपत्ति हस्तगत करणें व आपलें अधिराज्य स्थापन करणें हे पाश्चात्यांस सुगम झाले. किनीनच्या जोरावरच आसाममध्ये चहाची लागवड वाढवून अपार संपत्ति मिळवितां आली.

हिंदुस्थानामध्ये “ सत्पणी ” हे किनीनच्या तोडीचे ज्वरघ्न औषध आहे; परन्तु धनिकांच्या व शास्त्रज्ञांच्या सहकार्यांच्या अभावीं तें तसेंच डोंगरावर तिष्ठत राहिले आहे. शार्ड्गधारानें अमुक औषधांत १ तोळा गुळवेल घालावी असें सांगितले आहे म्हणूनच “कोकणी आणि खानदेशी” गुळवेल असा भेद करण्यास जे वैद्य लोक तयार नाहींत त्यांनीं किनीनच्या इतिहावरून योग्य तो बोध घ्यावा.

परम्याकरितां चंदनी तेल वापरण्याची पद्धति हिंदुस्थान व चीन या देशांत २००० वर्षांपासून सुरू आहे. पाश्चात्य लोक त्याचा ३०-४० वर्षांपासून उपयोग करू लागले असें असतां आज फ्रान्स मधून “ सॅडल-मिडि ” या नांवानें तें हिंदुस्थानांत कां व किती येतें याचाही प्रत्येकानें विचार करावा.

कोका

सन १८७० पासून कोकाची झाडे सीलोन मधील चहाच्या मळ्यांत लावण्यास सुरवात झाली. हे झाड मूळ पेरू देशांतले असून दक्षिण अमेरिकेत याची लागवड बरीच आहे. या झाडापासून कोकेन काढितात व कोकेनचा शोध लागल्यावर युरोपची कोकेनची मागणी येऊं लागली.

सीलोन, निलगिरीची उत्तरण, आसाम, हिमालयाच्या २००० फूट उंची पर्यंतचा कांहीं भाग व मद्रास इलाख्याचा कांहीं भाग येथे हीं झाडे वाढतात. या झाडांनां धुक्याची फार भीति असते. जमीन कसदार व ओलसर (पाऊस जास्त पडतो असा प्रदेश) या झाडाच्या वाढीस असावी लागते. खत घालणें जरूर असतें. हे झाड ६ ते ८ फूट उंच असून अमर्दी हिरवेगार असतें. झाडाला फुलांचे सुंदर झुपके येतात. झाडाचें पान खाल्लें असतां भूक कमी होऊन नवचैतन्य प्राप्त झाल्यासारखें वाटतें.

हिंदुस्थान सरकारनें या झाडाची माहिती अमेरिकेंतून आणविली. रोपे लावल्यापासून १६ महिन्यांनीं पाने तोडावयांस सुरवात करतात. झाडे सुमारे ४० वर्षे टिकतात. पाने जून होऊन कडक झाली म्हणजे तोडतात व ती निर्घात (एअर टाइट) डब्यांत भरून युरोपला पाठवितात, व तेथे त्यांतील अल्कलाइड व क्षार काढितात.

या झाडाच्या ५।६ जाती आहेत. कांहीं जातींच्या झाडापासून काढलेल्या कोकेनचें स्फटिकीभवन होतें नाहीं. कोकेनच्या उत्पात्तिवर व व्यापारावर सरकारचें नियंत्रण आहे. कोकेनच्या शोधापासून सत्सवैत्रकाला फारच मंदत झाली. सीलोनच्या पिकांपैकीं कोका हे एक महत्वाचें पिक आहे.

सुपारी

सुपारी ही फार प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहे. सोपु-धान व अरिक्-झाड या दोन कानडी शब्दापासून सुपारी हा शब्द झालेला आहे

हे झाड समुद्रापासून दूरच्या प्रदेशांत होत नाही. पिवळट तांबळ्या व खोल पण चिकण नसणाऱ्या जमीनींत हीं झाडे चांगली वाढतात.

रोपे लावल्यापासून पांचव्या वर्षी पीक येते. एका एकरांत सुमारे ८०० झाडे लावतात व दर झाडास सुमारे ३०० सुपारी येते. सुपारी पिकण्याचा हंगाम नोव्हेंबर ते जानेवारी पर्यंत असतो. सुपाऱ्या उतरल्यावर त्या पाण्यांत शिजवितात व पाणी तांबडेलाल होतें. अति जुन्या किंवा कोवळ्या सुपारीस रंग येण्याकरितां त्यांना या लाल पाण्यांत शिजवून रंग देतात. सुपारी शिजवून जो अर्क निघतो तो घट्ट केला म्हणजे सुपारीचा कात होतो. कातडे रंगविण्यास या काताचा उपयोग होतो.

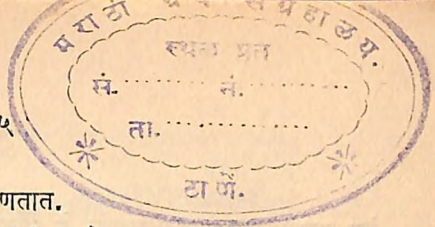
सीलोनमध्ये सुपारीची लागवड फार मोठ्या प्रमाणांत होते. लोकांच्या घराच्या आवारांतही सुपारीची झाडे आहेत. सुपारीच्या बागांमधून मिरे व नागवेल (पाने) यांचे वेल, वेलदोडे व अननस लावितात. अननस सीलोनमध्ये फार पिकतो. जुन्या जखमा भरून येण्याकरितां कोवळ्या सुपारीची पूड वापरण्याची चाल सीलोनमध्ये फार आहे.

मलबार, म्हैसूर, कारवार, गोवा, बंगाल, मद्रास इलाख्यांतील पूर्वकिनाऱ्या जवळील कांहीं भाग इत्यादि ठिकाणी सुपारी फार पिकते तथापि हिंदुस्थानांत सुपारीचा खप फारच मोठा असल्यामुळे सुमारे १ कोटि रुपयाची सुपारी चीन, मलाया, सीलोन, स्ट्रेटसेटलमेंट व सुमात्रा इत्यादि ठिकाणाहून येते.

कॉफी.

कॉफी हें सीलोनमधील एक महत्वाचें पीक होतें, परन्तु सांप्रत तेथे कॉफी थोडी पिकते. कॉफी हें झाड आफ्रिकेच्या उष्ण (विषुववृत्ताजवळील) प्रदेशांत समुद्रसपाटी पासून १।२ हजार फूट उंचीवर नैसर्गिक स्थितींत सांपडते. तेथून त्यांची लागवड अँविसीनियांत झाली. नंतर त्याचा प्रसार अरबस्थानांत झाला. १६५० च्या सुमारास बाबाबुडन नांवाच्या

फंकीरानें तें हैसोर प्रांतीं नेले असें ह्मणतात.

१६९० मध्ये डच लोकांनीं सीलोनमध्ये प्रथमतः पद्धतशीर कॉफीची लागवड केली. ज्या ठिकाणीं हवा सर्द व गरम असते व वार्षिक पर्जन्यमान सरासरी १०० इंच असते तेथे कॉफी चांगली पिकते. एका एकरांत सरासरी ४०० झाडे लागतात. अलीकडे सर्व जगभर संकर जातींचीं कॉफी लावण्याकडे प्रवृत्ति वाढत आहे. संकर जातींत रोगांची भीति कमी असते. लिबेरियन नांवाची जाती अशी आहे कीं तिच्या पासून नियमित आणि पुष्कळ उत्पन्न येते.

सांप्रत हिंदुस्थानांत २ लक्ष एकरापेक्षां जास्त क्षेत्रांत कॉफी पिकते. म्हैसोरमध्ये यापैकीं निम्मे क्षेत्र असून मद्रास इलाखांत $\frac{1}{4}$ क्षेत्र आहे. पूर्वी हिंदुस्थानांतून ४ ते ५ कोटि पौंड कॉफी परदेशी जात असे. परन्तु अलीकडे * ब्राझील देशाने बहुतेक कॉफीचा व्यापार हस्तगत केलेला आहे. इतर व्यापाराप्रमाणे काफीच्या व्यापारालाही दिवसें दिवस ओहोटी लागलेली आहे.

काफीच्या झाडावर रोग आल्यापासून म्हणजे १८८७ साला पासून सीलोनमधील काफीची लागवड बंद झाल्यासारखीच आहे. सांप्रत तेथे फारच थोडे मळे आहेत.

दालचिनी

दालचिनी ही सीलोनला ईश्वराकडून मिळलेली एक देणगी आहे. दालचिनीचें झाड मोठें असतें. सरासरी उंची २५।३० फूट असून बुंध्याचा

टीप :—जगांत दरसाल ३७५० दशलक्ष पौंड काफी पिकते, एकट्या ब्राझील देशांत २३८१ दशलक्ष पौंड काफी होते. कोलंबियामध्ये ३३६ द. लक्ष पौंड व डच ईस्टइंडीजमध्ये २४७ द. लक्ष पौंड काफीचें पीक येते बाकी राहिलेले ७८६ द. लक्ष पौंडाचें पीक जगाच्या निरनिराळ्या भागांत होतें.

घेर सुमारे ८।१० फूट असतो. हें झाड वाढण्यास व उत्तम प्रतीची दाल-
चिनी तयार होण्यास रेटाड जमीन लागते.

पाश्चात्य लोक पूर्वेकडे आल्यावर त्यांचे लक्ष्य दालचिनीकडे गेले व
दालचिनीचा व्यापार आपल्या ताब्यांत राखण्याकरितां व ज्या प्रदेशांत दाल-
चिनी पिकते तो प्रदेश ताब्यांत ठेवण्याकरितां त्यांनीं आटोकाट प्रयत्न केले
एवढेच नव्हे तर अनेक युद्धेही केली. डच लोकांनीं हा व्यापार अनेक
दिवस आपल्या ताब्यांत ठेविला व व्यापारांत मक्तेवाजी करून अचाट
संपत्ति मिळविली. जर एखाद्या माणसानें झाडाची फांदी तोडली तर त्या
माणसाचा हात तोडून टाकीत, प्रसंग विशेषीं या पेक्षांही कडक शिक्षा होई.
डच लोक झाडांची काळजी फारच घेत असत.

सीलोन खेरीज दुसऱ्या फारच थोड्या ठिकाणीं दालचिनी पिकते.
आजपर्यंत सीलोनच्या तोडीची दालचिनी पिकविण्याचा प्रयत्न झाला पण
त्यांत कारसें यश अद्याप तरी आलेले नाहीं. झाडे मोठी झाळी म्हणजे
त्यांच्या फांद्या तोडून साल काढितात. सालीवरील निरुपयोगी भाग
खरडून ती वाळवितात व बाजारांत विक्रावयास पाठवितात.

क्वासिया नांवाचे झाड दालचिनीच्या वर्गातीलच आहे व या झाडाची
साल दालचिनींत भेसळ म्हणून घालतात. क्वासियाची भेसळ केली आहे
कीं काय हें आयोडीच्या साहाय्यानें समजतें. खरोखर पाहिले तर सध्यां
जगाला जितकी दालचिनी लागते तितकी ती पिकत नाहीं परन्तु वर सांगि-
तलेल्या भेसळीमुळे पुरवठा कमी आहे ही गोष्ट सहजासहजीं समजून येत
नाहीं.

कोको

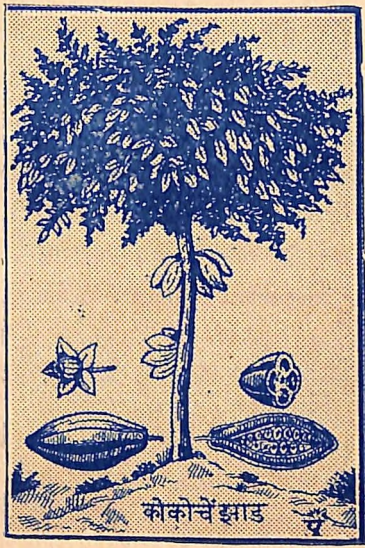
कोकोचे झाड चहाचे झाडापेक्षां जास्त सुंदर असतें. याची लाग-
वड नारळांच्या वागांमधून असते. झाड हिरवेगार दिसतें व सुमारे ७।८ फूट
वाढतें. झाड लावल्यापासून सहा सात वर्षांनीं त्याला फळे येतात व त्यांचा

पुरंदरे

चहाच्या मळ्यांत काम करणारी मुलगी (पृ. ५८)

कोकोचे झाड

(पृ. ७६)

रंग नारिंगी असतो. फळांत सुमारे ३०।३५ बिया असतात. फळें वेचल्यावर ती पानाखाली थोडी अंबवितात नंतर स्वच्छ धुवून उन्हांत वाळवितात. पुढें फळें फोडून कोकोच्या बिया इंग्लंडांत पाठवितात. बिया पासून एक प्रकारचे स्वादिष्ट तेल निघते त्यास 'कोको बटर' कोकोचें लोणी असे म्हणतात. तें तोंडांत चटकन् विरघळते. कोकोची पूड चाकोलेट करण्याकरितां उपयोगांत आणतात. मलबारांमध्ये व निलगिरीवर कोकोची लागवड केलेली आहे परंतु हिंदुस्थानांत हें झाड चांगलें वाढत नाही.

वेलदोडे

वेलदोड्याचे पीक हिंदुस्थानांतील उत्तर कारवार, मलबार, कुर्ग निलगिरीवर कुन्नुरच्या जवळील टेकड्यांतील खोरी, ह्यैसार प्रांतांत हसन तालुक्यांतील कांहीं भाग, सीलोन व ब्रह्मदेश येथें होते. या पिकास सर्दजमीन व थंड हवा पाहिजे असते. तसेंच दऱ्यांमधील निवाऱ्याची जागा पिकास चांगली मानवते.

वेलदोड्याच्या दोन जाती आहेत. मलबारी जातीचा वेलदोडा लहान असतो, म्हैसुरी जातीचा मोठा असतो. मुळांचे तुकडे लावून नवीन रोपे करितात. कधी कधी ८ फूट लांब व ४ फूट रुंद अशा वाक्यांत २ तोळे बी पेरून रोपे करितात व या वाक्यांतील रोपे १ एकरास पुरे होतात. रोपे कायम जागी लावण्यापूर्वी दोन वेळां त्यांचें स्थलांतर करावें लागते. दर एकरीं सुमारे ४०० झाडे लागतात. झाडाच्या बुंधाऱ्यां फुलें घेऊन वेलदोडे लागतात. ते एकदम सर्व तयार होत नाहींत. सर्व पीक निघण्यास सुमारे ३ महिने लागतात, एक एकरीं १५० ते २५० पौंड उत्पन्न होतें.

सीलोनमध्ये ६००० एकर जमीनींत वेलदोडे होतात व ते हिंदुस्थानांत येतात व खपतात. हिंदुस्थानांतील माल पुष्कळसा बेल्जम, फ्रान्स इंग्लंड व अमेरिका इकडे जातो. वेलदोड्यांचा खप सर्वांत जास्त फक्त

हिंदुस्थानांतच होते. सीलोन मधील चांगले मोठाले वेलदोडे आम्हीं खाऊन पाहिले पण त्यांना शिरसीच्या वेलदोड्यांसारखा स्वाद नव्हता. तेथे स्वादिष्ट वेलदोडे फारसे होत नाहीत असे आम्हांस कांहीं लोकांनी सांगितले. वेलदोड्यांचे झाड सरासरी ३।४ फूट उंच होते. पाने लांब (केतकी प्रमाणे) असतात व झाडाला पांढरी घोंसदार फुले येतात. फुलांना वास असत नाही.

हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणी वेलदोड्याची लागवड वाढविणे शक्य आहे व एखादी मोठी कंपनी काढून चीन, जपान, आफ्रिका व अमेरिका इत्यादि राष्ट्रांत खप वाढवून पुष्कळ नफा मिळविणेही शक्य आहे.

पामयरा तांड

हे ताडाच्या जातीचे झाड आहे व याची लागवड उत्तरकडील प्रदेशांत म्हणजे जाफनाकडे विशेष आहे. कांहीं झाडांना पुष्कळच पाने असतात तर कांहींना फक्त शेंड्याला पानांचा गुच्छ असतो.

पानांचा उपयोग घरे शेकारण्याकरितां होतो, तसेंच त्या पासून चट्यां टोपल्या, छऱ्या, पंखे करितात. पानांचे खतही चांगले होते. या ताडापत्रांचा लेखनाचे कामीही उपयोग होतो.

याला मोठाली व स्वादिष्ट फळे येतात. फळे पिकली म्हणजे जंगलांतून रानटी हत्ती जाफनाकडे येतात कारण हत्तींना हीं फळे फार आवडतात. फळांतील विर्याचा उपयोग कढीकरितां होतो, तसेंच त्यांचे पीठ करूनही खातां येते. फळांतील रसापासून तांडी व एक प्रकारचा गूळ करितात.

तामिल लोक याचे ८०१ प्रकारचे उपयोग आहेत असे म्हणून त्याची स्तुति करितात तर हिंदुलोक त्यास कल्पवृक्ष मानतात. याचे लाकूड फार कठीण असते व खुर्च्या, कपाटे, इत्यादि सामान करण्यास उपयोगी पडते. तामिल लोक असे म्हणतात की हे झाड लावल्यावर एक लक्ष

वर्षे टिकते व झाड तोडल्यावर लांकूड एक लक्ष वर्षे टिकते. या लौकिक समजुतीवरून हें झाड फार टिकाऊ आहे ही गोष्ट मात्र मनावर पूर्णपणे विंबते.

सिट्रोनेला

हें एक प्रकारचें गवत आहे. मातरा गांवाजवळ हें पुष्कळ पिकते लांबून याचा लिंबा (कागदी लिंबू) सारखा वास येतो. याचें तेल काढण्याच्या येथें पुष्कळ भट्या आहेत. तेल उर्ध्वपातनांने काढतात. याचा उपयोग सुगंधी तेले व अत्तरे करण्याकरितां होतो.

शेतकी

अलीकडे सीलोनमध्ये कापराच्या झाडाच्या लागवडीस सुरवात झालेली आहे. प्रस्तुतकालीं कापराची पैदास जपानच्या साम्राज्यांतच होते. सीलोनमध्ये कापूर पुष्कळ उत्पन्न होऊं शकेल व असें झालें तर त्याचा परिणाम जपानवर झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

जायफळाची झाडे ही थोडीशी आहेत. चांगले झाड असल्यास २ ते २॥ हजार जायफळे येतात. लवंगाची झाडे ही तुरळक आहेत पण यांची संख्या थोडी आहे.

अननसाची लागवड पुष्कळच आहे. हिंदुस्थानांत शेताच्या कडेला जसें घायपताचे कुंपण असते त्याप्रमाणें सीलोनमध्ये अननसाचें कुंपण असते.

भाकरीचा वृक्ष (Bread Friut Tree) एक मोठा वृक्ष आहे त्याला मोठाली फळे येतात. आम्ही सीलोनमध्ये होतो तेव्हां या झाडावर लहान लहान फळे सर्वत्र लागलेली होती.

या शिवाय थोडा कापूस व तंबाखु ही पिकेही येथे होतात. सुपारीचि उत्पन्नही मोठे आहे.

नारळ, मात, तंबाखु, कोको वगैरे पिकांच्या जमीनी सामान्यतः सिलोनी लोकांच्या ताब्यांत आहेत. रबर व चहा ही पिके सामान्यतः पाश्चात्यांच्या ताब्यांत आहेत.

तांदुळाची लागवड सामान्यतः नारळांच्या वागांच्या मधून असते. म्हणजे दोन्ही वाजूस प्रचंड वागा असून मधून एक पट्टी तांदुळाच्या लागवडी खाली असते. सीलोनमध्ये बोटकी (सामान्यतः वोटोळी) अशी तांदुळाची जात आहे. तांदूळ चवीस बरा परंतु शिजविल्यानंतर राठ होणारा असा आहे.

तंबाखूच्या जातींत सुधारणा करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत असे दिसते. सिंगापूर कडील नारळाची टेंगणी जातही अलीकडे बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत लाविलेली आहे.

आतांपर्यंत दिलेल्या माहितीवरून सीलोनच्या शेतीच्या उत्पन्नांत किती विविधता आहे, रबर, चहा, किनीन, कोकेन वगैरे पदार्थांच्या विपुलतेमुळे सीलोनचे व्यापारी दृष्टीने काय महत्त्व आहे व ब्रिटिश साम्राज्याचा एक घटक म्हणून सीलोनचे काय महत्त्व आहे हे वाचकांस सहज समजेल असे वाटते.

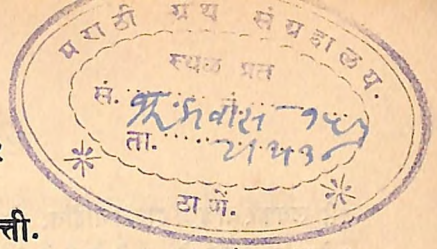
सीलोनचा निर्गत व्यापाराही फार मोठा आहे. उदाहरणार्थ एथून दरसाल २६२५००० मण चहा (४० शेरांचा); ८६३८०० मण खोबरेल; २५५४६२५ मण रबर, १६१००००० मण खोबरे परदेशी पाठविले जाते.

गहू, तांदुळ, वाजरी वगैरे धान्ये पिकविणाऱ्या शेतकऱ्यांस भयंकर चढाओढ करावी लागते कारण ही धान्ये अनेक ठिकाणी पिकतात. तसेच एखादेवर्षी पीक अवर्षणाने बुडाले म्हणजे त्या शेतकऱ्यांची आतिशय तारांबळ होते. परंतु चहा, खोबरे व रबर यांची निपजकरणारांना धंद्यांत एक प्रकारची मक्तेबाजी आहे. श्रम कमी असतात व पीक बुडण्याचे भय फारच अल्प असते.

भाताचें शेत (पृ. ८०)

हत्ती.

सीलोनच्या नैसर्गिक संपत्तिमध्ये हत्तीची गणना करावयास कांहींच हरकत नाही. प्राचीन काळी हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व राजे हत्तींचा लढायांमध्ये उपयोग करीत. अलेक्झांडरच्या स्वारीपासून झालेल्या अनेक लढायांत, हिंदू राजांच्या सैन्यांत शेंकडो हत्ती असल्याची वर्णने आहेत. हिंदुस्थानांत अनेक ठिकाणी हत्ती सांपडत तरी सीलोनमधून हत्ती व हस्तिदंत यांची मोठी आयात हिंदुस्थानांत होत असे. विजापुरचे राजे गोवं बंदरा-मार्फत सीलोनशी व्यापार करीत व तेथून एका गलबतांत १४ ते १६ हत्ती आणीत असत. विजापुरचे महंमदशहानें सीलोन मधून 'प्रभावती' नांवाच्या एका बाईस आणून तिला रक्षा म्हणून ठेविले होते, महंमदशहाचे वेळीं विजापुरी शेंकडो हत्ती असत. तेथील दरबारचें वर्णन श्री. सरदेसाई यांनी पुढीलप्रमाणें दिलें आहे. "ह्याच्यापुढें (सुलतान महमद) नवरत्न-खचित शिरपेंच लटकलेलें हजारो मानकरी आणि बडे लोक लीनतेने उभे असत. रत्नभूषणांनीं शृंगारिलेले शेंकडो हत्ती सज्ज असत. हा नुसता शहरांत फिरावयास गेला तरी ह्याजवर लोक सोन्यारुप्यांचीं फुले उधळीत. ह्याच्या जिलिवीच्या हजारों घोड्यांच्या जिनांस हिरे, मोत्ये, पांच, माणके वगैरे लटकलेलीं असत." विजयनगरच्या साम्राज्याचीही अशाच वर्णने वाचावयास सांपडतात.

प्रस्तुतकाळीं कण्हेरीची फुलेंसुद्धां दुर्मीळ झालेली आहेत त्यामुळे प्राचीन काळची वर्णने अतिशयोक्तीची असावीत असें पुष्कळांस वाटते. पण दक्षिणहिंदुस्थानांत पूर्वी हत्ती अतिशय असत, तसेंच सोन्याच्या व रत्नांच्या खाणीही पुष्कळ असत. शिवाय सीलोनमधून अनेक हत्तींची व रत्नांची आयात हिंदुस्थानांत होत असे.

असो, आजही सीलोनमध्ये शंभर शंभर हत्तींचे कळप अरण्यांत फिरतात. आगगाडीच्या रुळावर कित्येक वेळां हे येतात व गाडीजवळ आली

तरी लवकर ब्राजूला हालत नाहीत. कोलंबोहून कॅडीस जातानां आम्हांस वार्टेंट अनेक हत्ती दिसले. हे हत्ती तेथील लोकांनीं कामाकरितां पाळलेले होते. महाराष्ट्रांत बैल सर्वत्र आहे. तेव्हां “ बैलाचा गाडा ” किंवा “ लांकडी बैल ” हे लहान मुलांचे सर्व सामान्य खेळणें झाले आहे. त्याप्रमाणें लांकडी हत्ती हे सीलोन मधील लहान मुलांचे खेळणें आहे. कोलंबो येथे अनेक दुकानांतून लहान मोठे हत्ती विक्रीस ठेविलेले आढळतात.

व्हेलखेरीज इतर सर्व प्राण्यांपेक्षां हत्ती मोठा असतो. पूर्ण वाढ झालेल्या हत्तीचें वजन ६॥ टन म्हणजे १८२ मण असतें. सीलोन मधील हत्ती १० फूट उंच असतो. आफ्रिकन हत्ती १४ फूट उंच असतो. सीलोनमध्ये नराला मात्र सुळे असतात. आफ्रिकेत नर आणि मादी या दोहोंसही सुळे असतात. सुळ्यांसच हस्तिदंत म्हणतात. हत्तीचे इतर दांत किंवा हाडे यांचा हस्तिदंतांत समावेश होत नाही. सीलोनमधील हस्तिदंत जुना झाला म्हणजे पिवळा होतो, आफ्रिकन हस्तिदंताचा रंग वापराने बदलत नाही. अद्यापही सीलोनधून हस्तिदंताची बरीच निर्गत होते परन्तु त्याला पूर्वी इतका भाव येत नाही. याचें कारण असे कीं, प्रस्तुत-काळीं, सैबेरियांतून हस्तिदंताचा फार मोठा पुरवठा होतो. प्राचीनकाळीं सैबेरियांत फार मोठाली अरण्ये होती व त्यांत मोठाले हत्तीचे व हत्तीच्या जातींच्या प्राण्यांचे कळप होते. पुढे जेव्हां भूपृष्ठांत भूकंपादिकांनीं बदल झाला त्यावेळीं अरण्ये व त्यांतील हत्तींचे कळपही जमीनींत गाडले गेले-सध्यां या गाडलेल्या हत्तींचे दांत उकरून काढून बाजारांत विक्रीस पाठविले जातात. हस्तिदंताचा खपही फारच मोठा आहे. शेफील्ड येथील चाकू कार्याच्या एका कारखान्यांत दरसाल ४६००० हजार हस्तिदंताच्या जोड्या शस्त्रांच्या मुठी करितां खपतात. चांगल्या जोडीचें वजन सुमारे १४० पौंड म्हणजे ७० शेर भरते. १८७४ सालीं १८८ पौंडाचा एकच दांत लंडन येथे विकला होता.

हत्तीला उन्हाचा ताप सहन होत नाही म्हणून थंड वेळींच हत्तींचे कळप अरण्यांतून भटकतात. हत्तीला गोडफळे व गूळ फार आवडतो. पायमारा ताडाची फळे पिकलीं म्हणजे जाफनाकडे हत्तींचे कळप जातात हे मागे सांगितलेच आहे. हत्तीला पोहोण्याची आवड फार; त्यामुळे सीलोनमध्ये तलावांत किंवा नद्यांत रानटी हत्ती पोहोण्यास आलेले दृष्टीस पडतात. हत्ती पाण्यांत तासचे तास पोहतो. सन १९०५ सालीं बंक्रिया नांवाचा बडोद्याचा हत्ती एका तळ्यांत ३६ तास पोहोत होता. रानटी हत्तीमध्ये भयंकर युद्ध होतात, व त्यावेळीं ते सोंडेनें एकमेकांस जोराने रडे मारतात, कित्येकदां हे युद्ध दोन दोन दिवस चालते व त्यांत त्यांचे सुळे मोडून पडतात. हत्ती बलाढ्य असून भित्रा आहे, कित्येकदा रानडुकरांना सुद्धां भिऊन पळून जातो. हत्तीचे घ्राणेंद्रिय इतके तीक्ष्ण असते कीं, ३ मैलावरून त्यास आपल्या शत्रूचा वास येतो. हत्तीण २४ महिन्यांनीं विते. हत्तीची आयुर्मर्यादा १२५ ते १५० वर्षांची आहे.

सीलोनमध्ये हत्ती चाललेले असतांना शिकारीलोक मागून मोठाले दोंर त्यांच्या मागील पायांत टाकून त्यांना अडकवितात व पकडतात. पाळीव हत्तीचाही रानटी हत्ती पकडण्याच्याकामीं उपयोग करितात. कित्येकदां अरण्यांत मोठाले खड्डे करून ते पानपाचोळ्यांनीं झांकून टाकतात व त्यावरून जातांना हत्ती आंत पडले म्हणजे त्यांना पकडतात.

बडोद्यास पहिल्या प्रतीच्या हत्तीस पुढील प्रमाणें खाणें देतात.

गव्हाचे पीठ	५० पौंड	मीठ	॥० पौंड
तूप	३॥' ,,	मसाला	१ ,,
गूळ	३॥' ,,	गवत	३०० ,,

यावरून हत्तीला दररोज ५ मणापेक्षां जास्त खावयास लागते असे दिसून येईल. जंगलांत रानटी हत्तींचे कळप फिरतांना, दररोज प्रत्येक हत्ती ७।८ मण वजनाचे गवत खाऊन फस्त करतो व पायाखालीं किती तुडवितो व वाटेंत किती झाडे सोंडेंत धरून मोडून टाकतो याची तर गणतीच

नाहीं. तेव्हां सीलोनमध्ये ज्या भागांत शंभर शंभर हत्तींचे कळप फिरतात तेथील अरण्ये किती दाट असतील याची कल्पना हत्तीच्या आहारावरून सहज येईल.

मोती.

सीलोनच्या वायव्य दिशेस किनाऱ्यांपासून सुमारे २० मैलांवर मोती सांपडतात. या ठिकाणी अगदी प्रथमतः मोती केव्हां काढण्यांत आले ते इतिहासाभावी सांगणे कठीण आहे. उत्तरहिंदुस्थानांतून राजपुत्र विजय इ. सनापूर्वी ५४३ साली सीलोनमध्ये गेला. सीलोनमध्ये गेल्या-नंतर त्याने आपल्या सासऱ्यास सुमारे दोन लक्ष किंमतीचे मोती व शंख पाठविले होते असा उल्लेख आहे. यावरून इ. स. पूर्वी कित्येक वर्षांपासून सीलोन हे मोत्याकरिता प्रसिद्ध होते असे दिसते. सन १९०६ साली लंडन मधील एका कंपनीला सीलोनमध्ये मोती काढण्याचा मक्ता मिळाला. पण पुढे कित्येक वर्षेपर्यंत मोत्यांच्या कालवांनी मोती तयारच केले नाहीत. सन १९०६ पासून १९२४ पर्यंत मोती करणारे कालव कोठे गेले होते की काय कोण जाणे. सन १९२४ नंतर पुन्हां मोती काढण्याचे काम सुरू झाले. सध्या मोती काढण्याचे ठिकाण (फिशरी) डॉ. पिअरसन “डिरेक्टर आफ कोलंबो म्युझियम अँड मराइन बॉयालाजिस्ट” यांच्या ताब्यांत आहे. किनाऱ्या-जवळ मोत्याच्या व्यापारामुळे ‘मरिचचुकडी’ नांवाचे मोठे गांवच वसले आहे.

प्राचीन काळी सीलोन व इराणचे आखात येथूनच मुख्यतः सर्व जगास मोत्यांचा पुरवठा होत असे. रोमन आणि ग्रीक साम्राज्याचे भरभराटीत अनेक पाश्चात्य व्यापारी मोत्यांकरिता हिंदुस्थानांत येत व मोती घेऊन जात. टालेमीची बायको, प्रख्यात विलासी राणी “क्लिओपाट्रा” एका सुंदर जहाजांत बसून अँटनीला भेटावयास सिसिली येथे गेली होती, त्यावेळी तिच्या कर्णभूषणांत अत्यंत मौल्यवान् व तेजस्वी अशी मोती होती ती

हिंदुस्थनांतूनच नेलेली होती.

सीलोनमध्ये खलाशी लोक बरीच रात्र असतांना आपल्या होड्या घेऊन निघतात व सूर्योदयाचे वेळी, समुद्रांत बुड्या मारून शिंपले गोळा करू लागतात. पानबुडे नाकांत पाणी जाऊ नये म्हणून नाकाला कांहीं तरी पदार्थ बांधतात, तळाशी लवकर जावे म्हणून एखादा दगडही बरोबर घेतात. समुद्राच्या तळाशी गेल्यावर जेवढे शिंपले गोळा करवतील तेवढे गोळा केल्यानंतर दम निघेनासा झाला म्हणजे आपल्या कमरेस असलेल्या दोरास हिसका देतात व ही खूण मिळतांच बोटीवरील लोक पाणबुड्यास वर काढून घेतात. याप्रमाणे दुपार पर्यंत काम चालते. नंतर बोटी किनाऱ्यास येतात व शिंपल्यांची निवड करून ते शिंपले मोती काढण्याकरितां कारागिराकडे दिले जातात. शिंपल्यांतून मोती काढण्यास फार कुशलता लागते. जरा धक्का लागला की, मोती विघडते. मोती बाहेर काढल्यानंतर आकारमान व तेज यावरून मोत्यांचे वर्गीकरण करितात. सीलोनमध्ये मोती काढण्याच्या कामास मार्च महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यांत सुरवात होते व हे काम सुमारे दडि महिना चालते. या दडि दोन महिन्यांच्या अवधीत अनेक व्यापारी सीलोनमध्ये जातात व मोत्यांचा व्यापार करितात.

मोती तयार करणाऱ्या प्राण्यांना कालव असे म्हणतात. या प्राण्यांच्या शरिरांतून एक प्रकारचा रस बाहेर पडतो किंवा त्यांना तो रस बाहेर टाकतां येतो. कालव शिंपल्यांत असतांना जर एखादा प्राणी त्यांत शिरला किंवा एखादा वाळूचा बारीक कण आंत आला तर त्या प्राण्यावर किंवा कणावर आपल्या अंगांतून निघणाऱ्या रसाचा लेप देण्यास कालव सुरवात करितो व एकामागून एक दिलेल्या लेपांना घट्टपणा आला म्हणजे मोती तयार होते. कांद्यांत जसे एकावर एक पापुद्रे असतात तसे खऱ्या मोत्यांत एकावर एक असे पातळ थर असतात. कलचर्ड मोती एकाच

दाट थराचें बनलेंलें असतें. शिंपल्यांतून मोतीं बाहेर काढल्यावर बारीक सामत्याने त्यास भोक पाडतात. सीलोनच्या किनाऱ्याजवळ असें आढळून आलें आहे कीं, मोतीं करणारे कालव आपलें स्थान सोडून जातात. डच लोकांच्या ताब्यांत हें बेट असतांना एकदां २७ वर्षे पर्यंत तेथील कालव नाहीसे झाले होते. कालव सरासरी पांच वर्षांचा झाला म्हणजे मोतीं तयार करितो.

हिंदुस्थानांत कराची जवळही थोडी मोतीं सांपडतात. इराणचें आखात, आफ्रिकेचा किनारा, कॅलिफोर्नियाचें आखात, पनामाचा उपसागर, आस्ट्रेलियाचा किनारा इत्यादि अनेक ठिकाणीं मोतीं सांपडते. चीनमध्ये कांहीं नद्यांतही मोतीं सांपडते. अर्वाचीन काळीं, शास्त्रीय शोधामुळे समुद्र तळाशीं गेल्यावर तेथे बराच वेळ काम करितां यावें व जलचर प्राण्यांमुळे त्रास होऊं नये याकरितां लागणाऱ्या अनेक साधनांची जोड पानबुड्यास देतां येते.

कालव पाळून त्याच्याकडून मोतीं तयार करवून घेण्याचें काम चिनी-लोक १३ व्या शतकांत करीत असत व हें काम मोठाल्या नद्यांतून चाले. चिनीलोक बुद्धाची लहानशी प्रतिमा शिंपल्यांत घालीत व पुढें या प्रतिमेवर मौक्तिक रसाचे थर बसले म्हणजे “बुद्धाची मूर्ति आंत असलेले मोती” तयार होई. अशा मोत्याला किंमतही फार येई. जेक्विन् नांवाच्या युरोपियन गृहस्थानें १६८० च्या सुमारास अशीच मोती प्रथमतः युरोपमध्ये बनविली होती. इताली व जर्मनी येथे हा व्यापार कमी अधिक प्रमाणानें चाले. अलीकडे जपानीं शास्त्रज्ञांनीं या कलेचा उत्तम अभ्यास करून अतीशय मोठ्या प्रमाणावर मोत्यांची पैदास केली आहे व हिंदुस्थानच्या सर्व लहान मोठ्या शहरांतून तीं मोती “कलचर्ड पर्स” म्हणून विकलीं जातात. व अशा तऱ्हेनें दरसाल कोट्यवधि रुपये हिंदुस्थानांतून परदेशीं जातात.

वेस्ट इंडीज जवळ कांहीं शंखांत गुलाबी रंगाची मोतीं सांपडतात.

पॅराडेनिया बागेंतील एक दृश्य (पृ. ११८)

मोतीं काढणें (पृ. ८७)

कृष्णवर्णाचीही मोती क्वचित् सांपडतात. जगांत सर्वांत मोठे मोती ३ औंस म्हणजे ७॥ तोळे वजनाचे आहेत. त्याचा परीघ ४॥ इंच आहे. ते प्रस्तुत कार्ळी अलबर्ट म्यूझियममध्ये आहेत.

वाजारांत मोत्यांची किंमत चवावर सांगतात पण पुष्कळांस चव कसे काढितात ते माहीत नसते.

मोत्यांचे चव ठरविण्याकरितां प्रथम मोती वजन करितात. वजन करितांना रति (१ रति=३ ग्रेन) हें माप घेतात. मोती किती रति आहेत हें समजले म्हणजे पुढील रीतीने चव काढितात.

$\frac{\text{रति}^2 \times ५५}{९६ \times \text{मोत्यांची संख्या}} = \text{घेतलेल्या मोत्यांचे चव. उदाहरणार्थ ६}$
मोत्यांचे १० रति वजन भरले तर

$\frac{१०^2 \times ५५}{९६ \times ६} = १३ \frac{७५}{१४४}$ चव होतात. एका चवाचे १०० दोकडे व एका दोकड्याचे १६ बदाम असे मानतात. चवांचा हिशेब लवकर करितां यावा ह्मणून चव दाखविणारे पुस्तकच व्यापारी लोकांजवळ असते.

ब्राह्मण हे विद्यादेवीचे उपाक समजले जातात. त्यांच्या धर्मग्रंथांत म्हणजे वेदांत “सर्वाः समृद्धयः सुवर्णेऽस्मिन् समाश्रिताः” सर्व प्रकारच्या सिद्धि सुवर्णांत आहेत ह्मणून सुवर्णधारण व संचय कर असे सांगितलेले असतांना ब्राह्मणांनी धनार्जनाकरितां दीर्घ परिश्रम केले किंवा कराविले असे दिसत नाही. स्वाति नक्षत्राच्या पावसाच्या पाण्याचे थेंब शिंपल्यांत पडले ह्मणजे मोती होते अशी समजूत अगदी थोड्या वर्षांपूर्वी कितीतरी ब्राह्मणांची होती. ब्राह्मणांची विज्ञानशास्त्रांत एवढी प्रगति मग इतर जातीबद्दल तर बोलावयासच नको. आय. सी. एस. ची परीक्षा पास होणे हें संपत्ति मिळविण्याचे प्रमुख साधन आहे व सार्यकार्ळी ६ वाजतां लांडा पंचा नेसणे, दिव्याच्या वाती

बारीक करणें, स्नानास ऊनपाणी थोडे घेणें हे धन संचयाचे मार्ग आहेत या दृढ समजुतीनें वागणारे ब्राह्मण आजही थोडे थोडे आहेत असें नाहीं. यामुळे सीलोन सारख्या लहान वेटांत अक्षय्य वहाणारे संपत्तिचे झरे किती मोठाले आहेत व त्यांचा उपभोग इतरलोक कसा घेत आहेत याची कल्पनाही भारतीयांस येत नाहीं.

मोत्याचे शिपले गुंड्याकरितां, शोभेकरितां व हिंदुस्थानांत शौक्तिक भस्माकरितां तर यूरोपमध्ये कल्केरियाकार्ब या औषधांकरितां सीलोनहून निर्गत होतात. सीलोनच्या किनाऱ्या जवळ नाना प्रकारचे शंख सांपडतात. हिंदुस्थानांत शंखाची कोणत्याही तऱ्हेनें वाण नसतांना या देशांत शंखांची आयात होते. शंख कलकत्याकडून साफसूफ हांऊन पुन्हां विक्री करितां रामेश्वरी येतात. रामेश्वराचे देवळांत शंख व कवड्या विक्रेत्या मुसलमानांची अनेक दुकाने आहेत. कुंकू हिंदूस्त्रियांनीं लावावे, व तें मुसलमानांनीं विकवे तद्वत् शंखाची पूजा हिंदूंनीं करावी व शंखाचा व्यापार करून मुसलमानांनीं नफा मिळवावा ही गोष्ट रामेश्वरीं स्पष्टपणें कळते. उत्तम शंखास किंमतही पुष्कळच पडते, चांगल्या दक्षिणावर्त शंखास चारशें ते पांचशें रुपये पडतात.

रत्नें

प्राचीन काळीं दक्षिणाहिंदुस्थानांत रत्नांच्या खाणी पुष्कळच होत्या व तेथूनच हिऱ्यांचा पुरवठा सर्व जगास होई. या खाणींचा मक्ता दिलेला असे व २५ कॅरटपेक्षां जास्त वजनाचे हिरे राजास द्यावे लागत. चंद्रगिरीच्या राजाजवळ १६१४ च्या सुमारास हिऱ्यांनीं भरलेल्या तीन मोठाल्या पेट्या होत्या.

पृथ्वीचा जो भाग अत्यंत प्राचीन असेल त्याठिकाणीं रत्नांच्या खाणी असतात व ज्या ठिकाणीं भूकंपानें नवीन पर्वत उत्पन्न झाले असतील त्या ठिकाणीं तेल आणि कोळसा सांपडतो असा भूगर्भशास्त्राचा नियम आहे.

आफ्रिकेचा दक्षिण भाग व हिंदुस्थान आणि हिंदुस्थान व आस्ट्रेलिया ही एकमेकांस जोडलेली होती; त्यांमध्ये समुद्र नव्हता असा शास्त्रज्ञांचा तर्क आहे.

सन १६५० च्या सुमारास हैदराबाद (निजाम) हे हिरेमाण-कांच्या व्यापाराचे आदिस्थान होते. सर्व पृथ्वीवर एवढा रत्नांचा व्यापार कोठेही नव्हता. मीरजुम्ला नांवाचा एक सामान्य मुसलमान गृहस्थ १६३० मध्ये हिंदुस्थानांत आला आणि रत्नांचा व्यापार करू लागला. या व्यापारांत त्याला अतोनात नफा झाला. पुढे त्याला गोवळकोंड्याच्या बाद-शहाने आपला प्रधान नेमिले. त्यानंतर मिरजुम्लाने अनेक मोठमोठी देवा-लये लुटून रत्ने व सुवर्ण यांचा संचय केला. शिवाय हिऱ्याच्या व सोन्याच्या नवीन खाणी शोधून व जुन्यांमध्ये नवीन काम करवून त्याने अपरंपार संपत्ति मिळविली. गोवळकोंड्याच्या खाणी म्हणून ज्या खाणी होत्या त्या कृष्णा नदीच्या काठीं कर्नूल व अनंतपूर या प्रांतांत होत्या व मुख्यतः व-ज्रकरूर येथे त्या विशेष चांगल्या होत्या. रामरायाच्या (विजयनगरचा राजा) खास घोड्याचा तुरा हिरे व मोत्ये यांचा होता व त्यांत कोंवडीच्या अंड्या-एवढा एक हिरा होता. कोहिनूर १६५६ सालीं कृष्णेच्या काठीं कोलूर येथे सांपडला. त्यावेळीं त्याचे वजन ७५६ कॅरट होते. हिरे, मोत्ये, पांचू, माणके वगैरे दक्षिणहिंदुस्थानांत अतोनात असत. विजयनगरच्या साम्राज्यांत जे जे प्रवासी येऊन गेले ते ते ही संपत्ति पाहून आश्चर्यचकित झाले व त्यांनीं लिहून ठेविलेल्या हकीकतींत रत्नांचीं पुष्कळ वर्णने आली आहेत.

१००८-१००९ मध्ये महमदाने नगरकोट येथील स्वारींत २० मण वजनाचे मोत्ये व हिरे नेले व १३१० मध्ये अल्लाउदीन याने रामे-श्वरावर स्वारी करून ६१२ हत्ती २०००० घोडे ९६००० मण सोने व हजारो मोत्ये व हिरे नेले. विजयनगरच्या लुटींत तर सोने व रत्ने किती परकीयांच्या हातीं पडलीं असतील याची गणतीच नाही. या शहराची

लूट ५ महिने चालली होती. दक्षिण हिंदुस्थान हा रत्नांनी, मोत्यांनी व सुवर्णांनी खचून भरलेला मुख्य पण तेथील अनेक लोकांना केवळ सारभाता करितां मळेवाल्यांची गुलामगिरी पत्करावी लागली आहे, व याचें कारण एकच कीं या लोकांनीं बलोपासना केली नाहीं.

असो दक्षिण हिंदुस्थानाप्रमाणेंच सीलोन हें अत्यंत प्राचीन असल्या-मुळे या बेटांत रत्नपुरंच्या जवळ शेंकडो लहान मोठ्या खाणी आहेत; त्यांत हिरे, माणकें, पांच, गोमेद इत्यादि नाना तऱ्हेचीं रत्ने सांपडतात. सॅफायर नांवाचें रत्न विशेषतः फार सांपडतें. याचा रंग शुभ्र, पिवळा, हिरवा व गुलाबी असतो. पिवळ्या खड्याच्या किमती सामान्य माणसाला परवडण्या-इतक्या कमी असतात. माणिक अगदीं रक्तासारखें लाल असतें. अली-कडे सीलोनमध्ये माणिक कमी सापडूं लागलें असून गेल्या ५१६ वर्षांत पूर्वी पेशां जास्त सुंदर आणि किंमतवान असें सॅफायर फार सांपडतें. स्टार सॅफायर म्हणून जी जात आहे त्या जातीच्या खड्यावर ताऱ्याची आकृति दिसते. १९०७ सालीं जगांतील अत्यंत मोठा असा ४६६ कॅरट वजनाचा सॅफायर (कापून पैलू पाडल्यानंतरचें वजन) सांपडला. नीळ नांवाचें सीलोनी रत्न फारच सुंदर असतें व त्याला अमेरिकेंतून फार मागणी येते.

कृष्णानदीच्या मुखाजवळील प्रदेश व सीलोन येथूनच पूर्वी सर्व जगास हिरे पुरविले जात असत. परंतु १७२५ मध्ये ब्राझील देशांत रत्नांच्या खाणी सांपडल्या आणि सांप्रत ड्युटोइट्स पान, डी. बेअर्स, किंबलें, व्हेसल्टन, न्यू प्रिमियर या खार्णांतून हिरे काढण्याचें काम चालूं आहे. लंडन सिंडिकेट नांवाच्या संस्थेनें सर्वजगांतील खार्णांत सापडणारे हिरे खरेदी करण्याचा मक्ताच घेतला आहे. यामुळे वाटेलत्या व्यापाऱ्याला हिऱ्याच्या खरेदीविक्रींत लुडबुड करितां येत नाहीं.

हिरे खाणींतून काढल्यावर त्यांना तेज असे फारच कमी असते. रत्नांना पैलू पाडून साफ केले ह्याज्ये प्रकाशाचे वक्रीभवनाने हिऱ्याचे तेज वाढते. हिरा कापणे व पैलू पाडणे हे अत्यंत कुशलतेचे काम आहे. अँटवर्प व अँमस्टर्डॅम या ठिकाणी उत्तम पैलू पाडणारे कुशल कारागिर आहेत व त्यांचे * मोठाले कारखाने आहेत. हे कारखानदार लोकही हिऱ्यांच्या निगतीवर नियंत्रण ठेवितात.

अलीकडे “परफेक्ट कट” ह्याणून ज्या पद्धतीस नांव दिले आहे त्या पद्धतीने हिरा कापला ह्याज्ये त्याला वरच्या बाजूस ३३ व खाली २५ असे एकंदर ५८ पृष्ठभाग (Facets) असतात. रत्नाच्या मध्यास कॅव्हरम् म्हणतात. रत्नाची उंची, पृष्ठभाग वगैरेचे एकमेकांशी असणारे प्रमाण ठरलेले असते.

सीलोनमध्ये गेल्यावर ज्याला रत्नाची पारख नाही अशा माणसाने रत्ने खरेदी करून नयेत कारण अनेक लोक खोटे खडे विकित असतात. रत्ने घ्यावयाचीच झाल्यास चांगल्या कंपनीकडे तरी जावे. एन्. गोपाळदास अँड कौ. नांवाच्या कंपनीची दुकाने त्रिचनापालि, तंजावर वगैरे ठिकाणी आहेत, तेथे चांगला माल मिळतो. तसेच कोलंबो येथे कॉटेज इंडस्ट्रीज सोसायटी लिमिटेड, मकन मार्कर वगैरे प्रसिद्ध दुकाने आहेत. सीलोन-मधून हिंदुस्थानांत रत्ने आणावयाची झाल्यास शेंकडा ३० जकात पडते.

* हिंदुस्थानांत दरसाल एक दशलक्ष पौंड किंमतीचीं आफ्रिकन रत्ने येतात. आफ्रिकेतून हीं रत्ने अँटवर्पला जातात व तेथून हिंदुस्थानांत येतात. या द्राविडी व्यापारी पद्धतीने जकात, व्याज व इन्शुरन्स यापार्यां हिंदुस्थानचे वरचे मोठे नुकसान होते. शिवाय पैलू पाडण्याची कारागिरी शिकण्याचा तरुणांचा मार्गही बंद झाला आहे.

सध्यां उत्तम आफ्रिकन हिऱ्याचा भाव २५० ते ३०० रु. कॅरट असा आहे*

अमेरिकेंत न्यूयार्क शहरां म्यूझियम मध्ये ४००० निरनिराळ्या जातींचीं रत्नें एकत्र ठेविलेलीं आहेत. त्यापैकीं एका रत्नावर कुराणांतील २००० शब्द असलेला एक सुरा लिहिलेला आहे. या समूहांत हिंदतारा (Star of India) नांवाचें सीलोनी रत्न ५४३ कॅरट (९ तोळे) वजनाचें आहे. दुसरें एक सीलोनमधील रत्न आहे त्याचें वजन ६१५ कॅरट आहे. आजपर्यंत जीं रत्नें पृथ्वीच्या उदरांतून मनुष्याच्या हातीं लागलीं, त्यापैकीं आफ्रिकेंतील न्यू प्रिमियर खाणींत सांपडलेलें क्युलियन रत्न सर्वांत मोठें होतें. हें रत्न खाणींत सांपडलें त्यावेळीं त्याचें वजन ३०२५.७५ कॅरट ह्मणजे ५० तोळे होतें. तें रत्न ट्रान्सवाल सरकारनें १० लाख डालर्सला विकत घेऊन १९०७ सालीं मरहूम सातवे एडवर्ड बादशाह यांस नजर केलें.

ढेकणाच्या रत्नानें हिरा भंगत नाहीं. हिरकणी हें विष नाहीं. हिरकणी खाऊन आत्महत्या केली, अशा ज्या गोष्टी आपण वाचतो त्यावर विश्वास ठेवूं नये. एखाद्या खड्याला तीव्र धार असली तर तो आतड्यांतून

* अलीकडे विशेषतः जर्मनींतून कृत्रिम रत्नें फार येतात. त्यांची परीक्षा करितांनां हुषार जव्हेरीही फसण्याचा संभव आहे. हिरा पारखण्याच्या मुख्य रीति पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत. (१) खऱ्या हिऱ्यास कानशीनें घासल्यास त्यावर खांच पडत नाहीं. (२) तोंडानें फुंकर घातल्यास आलेला ओलसरपणा खोट्या हिऱ्यावरील लवकर नाहींसा होत नाहीं, खऱ्या हिऱ्यावरील ओलावा ताबडतोब नाहींसा होतो. (३) एका वर्षींत पाणी घेऊन खरा हिरा आंत टाकिला तर त्याचें तेज कमी होत नाहीं. खोट्या हिऱ्याचें तेज कमी होतें. (४) खऱ्या हिऱ्यावर पाण्याचा लहान बिंदु टाकून त्याला सुईनें स्पर्श केला तर त्या बिंदूचा वर्तुळाकार मोडत नाहीं परंतु खोट्या किंवा कृत्रिम हिऱ्यावरील जलबिंदु पसरतो.

जातांना इजा करील एवढेंच. हिंदुस्थानांतून निरनिराळ्या वेळीं इतकी रत्ने व मोत्ये हिंदुस्थानांतून परक्या लोकांनीं लुटून नेलीं आहेत कीं त्यांचा इतिहास अत्यंत मवाळ अशा हिंदी तरुणास संतप्त करील असा आहे.

ग्रेफाइट किंवा प्लंबॅगो.

परमेश्वरानें सीलोनला ज्या अत्यंत मूल्यवान् देणग्या दिल्या आहेत त्यापैकीं प्लंबॅगो धातू ही होय. प्लंबॅगोपासून शिस्पेन्सिली करतात. प्लंबॅगो व शिसें यांचा अर्थाअर्थीं कांहींएक संबंध नाही. सीलोनमध्ये १५० पेक्षां जास्त प्लंबॅगोच्या खाणी आहेत. सीलोनमधील ग्रेफाइट इतकें उत्तम व शुद्ध ग्रेफाइट जगांत कोठेंच सांपडत नाही.

इलीझाबेद राणीच्या वेळीं यूरोपमध्ये प्रथमतः ग्रेफाइट उपयोगांत आलें आणि ग्रेफाइटची पहिली खाण कंबरलंड येथे सांपडली; व १६६३ च्या सुमारास या धातूपासून पेन्सिली होऊं लागल्या. यंत्राचे निरनिराळें भाग अत्यंत मऊ राखून त्यांमधील यांत्रिक घर्षण (Mechanical Friction.) कमी करणे या धातूनें सुलभ झाल्यामुळे यंत्रशास्त्रांत एक प्रकारची क्रांति झाली आहे.

हिंदुस्थानांत ब्रावणकोर, तिनेवेल्ली, विजगापट्टम्, कृष्णा व गोदावरी यांच्या कांठचा प्रदेश येथे ग्रेफाइट सांपडते. ज्या घद्यांत ग्रेफाइटचा उपयोग होतो त्या घद्याबद्दल हिंदुस्थानांत अज्ञान असल्यामुळे हिंदुस्थानाला या संपत्तीचा उपयोग करून घेतां आला नाही. कोरियामध्ये ग्रेफाइट सांपडते, परन्तु तें अशुद्ध असतें; यामुळे जपानची फार मोठी मागणी सीलोनला पुरवावी लागत असे. परन्तु अलीकडे जगांतील भिन्न भिन्न भागां नव्या खाणी खणण्याचें काम चालूं आहे, शिवाय कृत्रिम ग्रेफाइटही तयार होऊं लागलें आहे.

कोलंबो येथील म्यूझियममध्ये ग्रेफाइटचे नमुने ठेविले आहेत. आम्ही

सीलोनमध्ये गेलों, त्यावेळीं ५६ खाणी वंद झाल्याबद्दल व जपानची मागणी कमी झाल्याबद्दल तेथील वर्तमानपत्रांतून चर्चा चाललेली होती. ष्ट्रॅंगोच्या खाणी पहावयाच्या असल्यास “मिरिगामाकडे” जावें. कोलंबो ते गॅलीमधील दक्षिण पट्यांतही बऱ्याच खाणी आहेत. कॅडी व मस्केलिया भागांतही खाणी आहेत. खडकांमधून ६ ते १२ फूट रुंदीच्या शिरा गेलेल्या सांपडतात. खाणीची खोली ५०० फूटापेक्षां जास्त असत नाहीं. अद्यापपर्यंत जुन्या पद्धतीने हातांत दिवा घेऊन दोराच्या साह्याने खाली उतरून ही धातू काढितात.

शिकार.

सीलोनमध्ये डोंगराळ व जंगलाने व्यापलेला भाग बराच असल्यामुळे शिकारीची सोय चांगली आहे. नोव्हेंबर ते जूनचे आरंभापर्यंत शोकी लोक शिकारीकरितां येथे जात असतात.

सीलोनमध्ये बंदरावर पाय ठेवतांच जवळ असलेलीं हत्यारे व दारु-गोळा कस्टम अधिकाऱ्यांस दाखवावा लागतो, व बंदुक वापरण्याबद्दलची फी भरावी लागते. फीचा आकार बंदुकीची जात व आकार यावरून ठरविलेला आहे. शिकारिच्या परवानगीस परकीयांस ३०० रुपये पडतात. हत्तीची शिकार करण्यास स्पेशल परवाना लागतो.

सीलोनमध्ये रानटी रेडे फार आहेत व ते कधी कधी रेल्वे लाइनवरही जाऊन बसतात. गाडी आली तरी दूर न जाण्याइतका उद्दामपणा करून प्राणास मुकतात. तथापि रेड्याची शिकार करण्यास परवानगी मिळत नाहीं. रानडुकर सर्वत्र आहे. तसेंच निरनिराळ्या तऱ्हेचे हरीण व पक्षी हेही पुष्कळच आहेत. शिकारि लोकांचे असे मत आहे कीं, जगांत शिकारीकरितां अत्युत्तम असे जे प्रदेश आहेत त्यांत सीलोन हा एक आहे.

सीलोनमध्ये वाघही आहेत. चांगला वाघ ७ फूट लांबीचा सांपडतो.

व याची वस्ति बहुतेक सर्व पर्वतावर आहे. नद्यांमधून वीस वीस फूट लांबीच्या सुसरी आहेत. मोठे सांपडतात तेथील समुद्रभागांत शार्क मासे बरेच आहेत.

दाट जंगलामध्ये हत्तींचे कळप राहातात. कधीकधी एका कळपांत १०० चे वरही हत्ती असतात. कधीकधी हे एखाद्या खेड्याजवळ येऊन शेतीचे भयंकर नुकसान करितात. अशावेळीं या कळपांचे मागे लागून कित्येक हत्ती पकडण्यांत येतात. हा हत्ती पकडण्याचा प्रसंग इतका बहारीचा असतो व त्यावेळीं ही गम्मत पहणारांचीही इतकी गर्दी होते की, ज्याने हा रोमांचकारी प्रसंग प्रत्यक्ष डोळ्याने पाहिला असेल त्याच्या अंतःचक्षूपुढून तो जन्मभर जाणार नाही. हत्तींना पकडण्याचा प्रसंग पहाण्यास परवानगी काढावी लागते.

मजुरांची स्थिति.

पाश्चात्य लोकांनीं आफ्रिका, अमेरिका व भूमध्यसमुद्रांतील बेटे या ठिकाणीं वसाहत करावयास सुरवात केल्यानंतर त्यांना मजुरांची वाण पडू लागली. मजूर असल्याशिवाय फॉरेस्ट तोडून जमीनी तयार करणे व शेती करणे अशक्यच होते.

कांहीं ठिकाणीं हीं कामे प्रथमतः गुलामाकडून करून घेत असत. नंतर हिंदुस्थानसारख्या देशांतून कांहीं मुदतीने मजूर परदेशीं जाऊं लागले व विशेषतः मॉरिशस, नाताळ, फिजी, कॅनडा इकडे हजारो मजूर दरसाल कामाकरितां बाहेर जातात. या मुदतबांदी पद्धतींत पुढील गोष्टींचा मुख्यतः समावेश होई.

(अ) मुदत संपेपर्यंत मजुराला स्वतंत्रपणे रहातां येत नसे.

(ब) मजूर ही मालकाची मालमत्ता समजली जाई व मालकाची नौकरी करण्यास मजूर बांधलेला असे व त्याचे मजुरांचे दरही ठरलेले असत.

सध्यां उत्तम आफ्रिकन हिऱ्याचा भाव २५० ते ३०० रु. कॅरट असा आहे*

अमेरिकेंत न्यूयार्क शहरां म्युझियम मध्ये ४००० निरनिराळ्या जातींचीं रत्ने एकत्र ठेविलेलीं आहेत. त्यापैकीं एका रत्नावर कुराणांतील २००० शब्द असलेला एक सुरा लिहिलेला आहे. या समूहांत हिंदतारा (Star of India) नांवाचें सीलोननी रत्न ५४३ कॅरट (९ तोळे) वजनाचें आहे. दुसरें एक सीलोनमधील रत्न आहे त्याचें वजन ६१५ कॅरट आहे. आजपर्यंत जीं रत्ने पृथ्वीच्या उदरांतून मनुष्याच्या हातीं लागलीं, त्यापैकीं आफ्रिकेंतील न्यू प्रिमियर खाणींत सांपडलेलें क्युलियन रत्न सर्वांत मोठें होतें. हें रत्न खाणींत सांपडलें त्यावेळीं त्याचें वजन ३०२५.७५ कॅरट ह्मणजे ५० तोळे होतें. तें रत्न ट्रान्सवाल सरकारनें १० लाख डालर्सला विकत घेऊन १९०७ सालीं मरहूम सातवे एडवर्ड बादशाह यांस नजर केलें.

ढेकणाच्या रत्नानें हिरा भंगत नाही. हिरकणी हें विष नाही. हिरकणी खाऊन आत्महत्या केली, अशा ज्या गोष्टी आपण वाचतो त्यावर विश्वास ठेवूं नये. एखाद्या खड्याला तीव्र धार असली तर तो आतड्यांतून

* अलीकडे विशेषतः जर्मनींतून कृत्रिम रत्ने फार येतात. त्यांची परीक्षा करितांनां हुषार जव्हेरीही फसण्याचा संभव आहे. हिरा पारखण्याच्या मुख्य रीति पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत. (१) खऱ्या हिऱ्यास कानशीनें घासल्यास त्यावर खांच पडत नाही. (२) तोंडानें फुंकर घातल्यास आलेला ओलसरपणा खोट्या हिऱ्यावरील लवकर नाहीसा होत नाही, खऱ्या हिऱ्यावरील ओलावा ताबडतोब नाहीसा होतो. (३) एका वशींत पाणी घेऊन खरा हिरा आंत टाकिला तर त्याचें तेज कमी होत नाही. खोट्या हिऱ्याचें तेज कमी होतें. (४) खऱ्या हिऱ्यावर पाण्याचा लहान बिंदु टाकून त्याला सुईनें स्पर्श केला तर त्या बिंदूचा वर्तुळाकार मोडत नाही परंतु खोट्या किंवा कृत्रिम हिऱ्यावरील जलबिंदु पसरतो.

जातांना इजा करील एवढेच. हिंदुस्थानांतून निरनिराळ्या वेळीं इतकी रत्ने व मोत्ये हिंदुस्थानांतून परक्या लोकांनीं छुटून नेलीं आहेत कीं त्यांचा इतिहास अत्यंत मवाळ अशा हिंदी तरुणास संतत करील असा आहे.

ग्रेफाइट किंवा लुंबगो.

परमेश्वराने सीलोनला ज्या अत्यंत मूल्यवान् देणग्या दिल्या आहेत त्यापैकीं लुंबगो धातू ही होय. लुंबगोपासून शिस्पेन्सिली करतात. लुंबगो व शिसें यांचा अर्थाअर्थी कांहींएक संबंध नाही. सीलोनमध्ये १५० पेक्षां जास्त लुंबगोच्या खाणी आहेत. सीलोनमधील ग्रेफाइट इतके उत्तम व शुद्ध ग्रेफाइट जगांत कोठेच सांपडत नाही.

इलीझाबेद राणीच्या वेळीं युरोपमध्ये प्रथमतः ग्रेफाइट उपयोगांत आले आणि ग्रेफाइटची पहिली खाण कंबरलंड येथे सांपडली; व १६६३ च्या सुमारास या धातूपासून पेन्सिली होऊं लागल्या. यंत्राचे निरनिराळें भाग अत्यंत मऊ राखून त्यांमधील यांत्रिक घर्षण (Mechanical Friction.) कमी करणे या धातूने सुलभ झाल्यामुळे यंत्रशास्त्रांत एक प्रकारची क्रांति झाली आहे.

हिंदुस्थानांत वावणकोर, तिनेवेल्ली, विजगापट्टम्, कृष्णा व गोदावरी यांच्या कांठचा प्रदेश येथे ग्रेफाइट सांपडते. ज्या घट्यांत ग्रेफाइटचा उपयोग होतो त्या घट्याबद्दल हिंदुस्थानांत अज्ञान असल्यामुळे हिंदुस्थानाला या संपत्तीचा उपयोग करून घेतां आला नाही. कोरियामध्ये ग्रेफाइट सांपडते, परन्तु ते अशुद्ध असते; यामुळे जपानची फार मोठी मागणी सीलोनला पुरवावी लागत असे. परन्तु अलीकडे जगांतील भिन्न भिन्न भागांनीं नव्या खाणी खणण्याचें काम चालू आहे, शिवाय कृत्रिम ग्रेफाइटही तयार होऊं लागले आहे.

कोलंबो येथील म्यूसियममध्ये ग्रेफाइटचे नमुने ठेविले आहेत. आम्ही

सीलोनमध्ये गेलों, त्यावेळीं ५६ खाणी बंद झाल्यावद्दल व जपानची भागणी कमी झाल्यावद्दल तेथील वर्तमानपत्रांतून चर्चा चाललेली होती. प्लॅव्गोच्या खाणी पहावयाच्या असल्यास “मिरिगामाकडे” जावें. कोलंबो ते गॅलीमधील दक्षिण पट्यांतही बऱ्याच खाणी आहेत. कॅडी व मस्केलिया भागांतही खाणी आहेत. खडकांमधून ६ ते १२ फूट रुंदीच्या शिरा गेलेल्या सांपडतात. खाणीची खोली ५०० फूटापेक्षां जास्त असत नाही. अद्यापपर्यंत जुन्या पद्धतीने हातांत दिवा घेऊन दोराच्या साह्याने खाली उतरून ही धातू काढितात.

शिकार.

सीलोनमध्ये डोंगराळ व जंगलाने व्यापलेला भाग बराच असल्यामुळे शिकारीची सोय चांगली आहे. नोव्हेंबर ते जूनचे आरंभापर्यंत शोकी लोक शिकारीकरितां येथे जात असतात.

सीलोनमध्ये बंदरावर पाय ठेवतांच जवळ असलेलीं हत्यारें व दारु-गोळा कस्टम अधिकाऱ्यांस दाखवावा लागतो, व बंदुक वापरण्यावद्दलची फी भरावी लागते. फीचा आकार बंदुकीची जात व आकार यावरून ठरविलेला आहे. शिकारिच्या परवानगीस परकीयांस ३०० रुपये पडतात. हत्तीची शिकार करण्यास स्पेशल परवाना लागतो.

सीलोनमध्ये रानटी रेडे फार आहेत व ते कधी कधी रेल्वे लाइनवरही जाऊन बसतात. गाडी आली तरी दूर न जाण्याइतका उद्दामपणा करून प्राणास मुक्ततात. तथापि रेड्याची शिकार करण्यास परवानगी मिळत नाही. रानडुकर सर्वत्र आहे. तसेंच निरनिराळ्या तऱ्हेचे हरीण व पक्षी हेही पुष्कळच आहेत. शिकारि लोकांचें असें मत आहे कीं, जगांत शिकारीकरितां अत्युत्तम असे जे प्रदेश आहेत त्यांत सीलोन हा एक आहे.

सीलोनमध्ये वाघही आहेत. चांगला वाघ ७ फूट लांबीचा सांपडतो.

व याची वस्ति बहुतेक सर्व पर्वतावर आहे. नद्यांमधून वीस वीस फूट लांबीच्या सुसरी आहेत. मोल्ये सांपडतात तेथील समुद्रभागांत शार्क मासे बरेच आहेत.

दाट जंगलामध्ये हत्तींचे कळप राहातात. कर्धीकर्धी एका कळपांत १०० चे वरही हत्ती असतात. कर्धीकर्धी हे एखाद्या खेड्याजवळ येऊन शेतीचे भयंकर नुकसान करितात. अशावेळीं या कळपांचे मार्गे लागून कित्येक हत्ती पकडण्यांत येतात. हा हत्ती पकडण्याचा प्रसंग इतका बहारीचा असतो व त्यावेळीं ही गम्मत पहणारांचीही इतकी गर्दी होते कीं, ज्यानें हा रोमांचकारी प्रसंग प्रत्यक्ष डोळ्याने पाहिला असेल त्याच्या अंतःचक्षूपुढून तो जन्मभर जाणार नाही. हत्तींना पकडण्याचा प्रसंग पहाण्यास परवानगी काढावी लागते.

मजुरांची स्थिति.

पाश्चात्य लोकांनीं आफ्रिका, अमेरिका व भूमध्यसमुद्रांतील बेटे या ठिकाणीं वसाहत करावयास सुरवात केल्यानंतर त्यांना मजुरांची वाण पडू लागली. मजूर असल्याशिवाय फॉरेस्ट तोडून जमीनी तयार करणे व शेती करणे अशक्यच होते.

कांहीं ठिकाणीं हीं कामें प्रथमतः गुलामाकडून करून घेत असत. नंतर हिंदुस्थानसारख्या देशांतून कांहीं मुदतीनें मजूर परदेशीं जाऊं लागले व विशेषतः मॉरिशस, नाताळ, फिजी, कॅनडा इकडे हजारो मजूर दरसाल कामाकरितां बाहेर जातात. या मुदतबांदी पद्धतींत पुढील गोष्टींचा मुख्यतः समावेश होई.

(अ) मुदत संपेपर्यंत मजुराला स्वतंत्रपणे रहातां येत नसे.

(ब) मजूर ही मालकाची मालमत्ता समजली जाई व मालकाची नौकरी करण्यास मजूर बांधलेला असे व त्याचे मजूरीचे दरही ठरलेले असत.

सीलोनमध्ये गेलों, त्यावेळीं ५६ खाणी बंद झाल्याबद्दल व जपानची मागणी कमी झाल्याबद्दल तेथील वर्तमानपत्रांतून चर्चा चाललेली होती. हॅव्हेगोच्या खाणी पहावयाच्या असल्यास “मिरिगामाकडे” जावें. कोलंबो ते गॅलीमधील दक्षिण पट्यांतही बऱ्याच खाणी आहेत. कॅंडी व मस्केलिया भागांतही खाणी आहेत. खडकांमधून ६ ते १२ फूट रुंदीच्या शिरा गेलेल्या सांपडतात. खाणीची खोली ५०० फूटापेक्षां जास्त असत नाही. अद्यापपर्यंत जुन्या पद्धतीने हातांत दिवा घेऊन दोराच्या साह्याने खाली उतरून ही धातू काढितात.

शिकार.

सीलोनमध्ये डोंगराळ व जंगलाने व्यापलेला भाग बराच असल्यामुळे शिकारीची सोय चांगली आहे. नोव्हेंबर ते जूनचे आरंभापर्यंत शोकी लोक शिकारीकरितां येथें जात असतात.

सीलोनमध्ये बंदरावर पाय ठेवतांच जवळ असलेलीं हत्यारे व दारु-गोळा कस्टम अधिकाऱ्यांस दाखवावा लागतो, व बंदुक वापरण्याबद्दलची फी भरावी लागते. फीचा आकार बंदुकीची जात व आकार यावरून ठरविलेला आहे. शिकारिच्या परवानगीस परकीयांस ३०० रुपये पडतात. हत्तीची शिकार करण्यास स्पेशल परवाना लागतो.

सीलोनमध्ये रानटी रेडे फार आहेत व ते कधीं कधीं रेल्वे लाइन-वरही जाऊन बसतात. गाडी आली तरी दूर न जाण्याइतका उद्दामपणा करून प्राणास मुक्ततात. तथापि रेड्याची शिकार करण्यास परवानगी मिळत नाही. रानडुकर सर्वत्र आहे. तसेंच निरनिराळ्या तऱ्हेचे हरीण व पक्षी हेही पुष्कळच आहेत. शिकारि लोकांचें असे मत आहे कीं, जगांत शिकारीकरितां अत्युत्तम असे जे प्रदेश आहेत त्यांत सीलोन हा एक आहे.

सीलोनमध्ये वाघही आहेत. चांगला वाघ ७ फूट लांबीचा सांपडतो.

व याची वस्ति बहुतेक सर्व पर्वतावर आहे. नद्यांमधून वीस वीस फूट लांबीच्या सुसरी आहेत. मोल्ये सांपडतात तेथील समुद्रभागांत शार्क मासे बरेच आहेत.

दाट जंगलामध्ये हत्तींचे कळप राहातात. कधीकधी एका कळपांत १.०० चे वरही हत्ती असतात. कधीकधी हे एखाद्या खेड्याजवळ येऊन शेतीचे भयंकर नुकसान करितात. अशावेळीं या कळपांचे मार्गे लागून कित्येक हत्ती पकडण्यांत येतात. हा हत्ती पकडण्याचा प्रसंग इतका बहारीचा असतो व त्यावेळीं ही गम्मत पहणारांचीही इतकी गर्दी होते की, ज्याने हा रोमांचकारी प्रसंग प्रत्यक्ष डोळ्याने पाहिला असेल त्याच्या अंतःचक्षुपुढून तो जन्मभर जाणार नाही. हत्तींना पकडण्याचा प्रसंग पहाण्यास परवानगी काढावी लागते.

मजुरांची स्थिति.

पाश्चात्य लोकांनीं आफ्रिका, अमेरिका व भूमध्यसमुद्रांतील बेटे या ठिकाणीं वसाहत करावयास सुरवात केल्यानंतर त्यांना मजुरांची वाण पडू लागली. मजूर असल्याशिवाय फॉरेस्ट तोडून जमीनी तयार करणे व शेती करणे अशक्यच होते.

काहीं ठिकाणीं हीं कामें प्रथमतः गुलामाकडून करून घेत असत. नंतर हिंदुस्थानसारख्या देशांतून काहीं मुदतीने मजूर परदेशीं जाऊं लागले व विशेषतः मॉरिशस, नाताळ, फिजी, कॅनडा इकडे हजारो मजूर दरसाल कामाकरितां बाहेर जातात. या मुदतबांदी पद्धतींत पुढील गोष्टींचा मुख्यतः समावेश होई.

(अ) मुदत संपेपर्यंत मजुराला स्वतंत्रपणे रहातां येत नसे.

(ब) मजूर ही मालकाची मालमत्ता समजली जाई व मालकाची नौकरी करण्यास मजूर बांधलेला असे व त्याचे मजूरीचे दरही ठरलेले असत.

या दोन गोष्टीमुळे गुलामगिरी आणि मुदतबंदी यांमध्ये एक प्रकारचे साम्य उत्पन्न झाले आहे. गुलामगिरीचे अनिष्ट परिणाम मुदतबंदी पद्धतीत उत्पन्न होऊं नयेत ह्यापून सरकारने वेळोवेळीं कायदे केले व अनेक वेळां कमिशनही बसविली, तथापि भूतदयेचा पूर्ण अभाव असणारे कित्येक मालक व बेइमानी दलाल यांच्या कारस्थानामुळे अनेक चांगले कायदे पुस्तकांतले पुस्तकांतच राहून मजुरांवर फारच अन्याय होऊं लागला ह्यापून १९१० मध्ये ना. गोखले यांनीं ही पद्धति निदान नाताळपुरती तरी बंद करावी असा ठराव आणिला आणि तो हिंदुस्थानसरकारने मान्यही केला. त्यानंतर १९१९ मध्येही पूर्वीची मुदतबंदी पद्धतिबद्दल निराळीच पद्धति उत्पन्न करण्याकरितां लंडनमध्ये एक कमिटी बसून तिचाही एक रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला व तिच्या रिपोर्टांतील कित्येक सूचना मान्य होऊन त्याप्रमाणे मजुरांच्या निर्गतीवर नियंत्रण ठेवण्यांत येऊं लागले तथापि परदेशांतील मजुरांची स्थिति अद्याप बरीच असमाधानकारक आहे. वर्तमानपत्रांतून कित्येकदां मजुरांच्या हीन परिस्थितीची वर्णनें येतात, व त्यासुळे सीलोनमध्ये मजुरांची स्थिति कशी आहे, याबद्दल बऱ्याच लोकांनीं मला प्रश्न विचारिले. तेव्हां सीलोनमधील मजुरांबद्दल मला थोडीसी माहिती देणे जरूरच आहे.

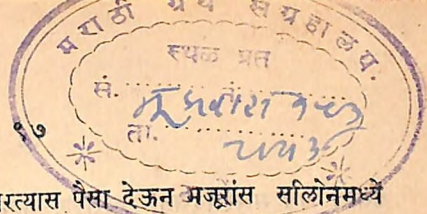
हिंदी मजूर आणि त्यांचें परदेशगमन आणि वास्तव्य याबद्दल पुष्कळशा सुशिक्षितांस फारच थोडी माहिती आहे. त्यांनीं मुदतबंदी व विनमुदतबंदी मजूर परदेशांत कां व कसे जातात व परदेशीं त्यांनां कसे वागविण्यांत येते याबद्दल माहिती जरूर मिळवावी कारण मजुरांचा प्रश्न सध्यांचा राजकारणांत विशेष महत्व पावलेला आहे.

सीलोनमध्ये मद्रास इलाख्यांतूनच विशेषतः मजूर जातात. ते तेथें मुदतबंदी पद्धतीने जात नाहींत. या मजुरांची लोकसंख्या सुमारे ५.६ लाख असते. मजुरांची भरती करणारे कित्येक लोक मद्रास इलाख्यांत फिरतात व ते नानाप्रकारच्या गोष्टी मजुरांच्या मनांत मरवून त्यांना मळ्यांवर घेऊन

चहाच्या मळ्यांतील काम करणारी मद्रासी स्त्री (पृ. ९६)

जातात. प्रत्येक मजुरामागे मजूरभरत्यास पैसा देऊन मजुरांस सीलोनमध्ये पाठाविण्यास मदत केली जाते असे दिसते. मजूरभरत्यांच्या मलत्या थापांना भुलून कित्येकदां सुशिक्षित लोकही मजुरांमध्ये सांपडतात. सन १९१३ मध्ये एका महाराष्ट्रीय गृहस्थाचे पत्र केसरीत प्रसिद्ध झाले होते व त्याबद्दल नामदार परांजपे यांनी मुंबई सरकारास प्रश्नही विचारले होते.

मजुरांच्या सुखसोयीकरितां सीलोन सरकारने अनेक कायदे केले आहेत. उदाहरणार्थ किमान मजुरीचे दर ठरविले आहेत, मजुरांच्या चाळी कशा असाव्यात याचे नियम ठरविलेले आहेत, मुलांचे शिक्षण, स्त्रियांची प्रसूति, वैद्यकीय मदत, इत्यादि बाबीबद्दल कायदे आहेत परंतु बहुतेक कायदे पुस्तकांतच रहातात आणि मजुरांना अनेक प्रकारे त्रास भोगावा लागतो.

आजारीपणांत औषध मिळत नाही. पुरेशी मजुरी पदरांत पडत नाही. एवढेच नव्हे तर कर्ज वाढतच जाते आणि या कर्जामुळे स्वदेशीं परत येता येत नाही व मळ्यांतलिल जीवन अत्यंत कष्टमय होते. मजुरांच्या स्थितीबद्दलची प्रत्यक्ष पहाणी करून अनेक लोकांनी वरीलप्रमाणे वस्तुस्थितीचे चित्र रेखाटलेले आहे.

आम्ही सीलोनमध्ये गेल्यानंतर प्रत्यक्ष मजुरांच्या चाळींत जाऊन प्रत्यक्ष स्थिति अवलोकन करणे व ८१० वर्षांपूर्वी मजुरांची जी स्थिति होती तिच्यांत कांही बदल झाला आहे कीं नाही हे पहाणे आम्हांस शक्य नव्हते; म्हणून जे जे हिंदी व सीलोनी सुविद्य असे लोक भेटले त्यांचेजवळ मजुरांच्या स्थितीबद्दल आम्ही चौकशी केली. चौकशी करितांना बहुतेकांनीं अलीकडे थोडी सुधारणा झाली आहे असे सांगितले.

सांप्रत व्यापारधंद्यांत थोडी पिछेहाट झाल्यामुळे सीलोन मधून बरेच मजूर स्वदेशीं परत जात आहेत. आम्हांस दररोज सीलोन मधून परत जाणारे मजुरांची गाडी दिसे. त्या गाडींत विवस्त्र, कृश आणि सर्वप्रकारे

कैंगाल असें मजूर दिसत! मजुरांच्या जवळ संसाराचें सामानही फारच अल्प असे. त्यांच्या बरोबर असणारी मुलें खुजी व रोगट दिसत. सध्यां व्यापार मंदीमुळें सर्व ठिकाणाहून मजूर स्वदेशीं परत येत आहेत व त्यांची स्थिति फारच हलाखीची झालेली दिसते.

भौतिक शिक्षण—प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार सीलोनमध्ये चांगलाच झालेला आहे. सीलोनमध्ये बुद्धधर्म प्रचलित असल्यामुळे इंग्लिश अमदानीपूर्वी तेथे बुद्धविहारांची संख्या फारच मोठी होती व त्या विहारांतून बुद्धभिक्षु प्राथमिक शिक्षणाचें कार्य करीत, यामुळें सीलोनमध्ये साक्षरतेचा प्रसार बराच झालेला होता. ज्या ज्या देशांत बुद्धधर्म प्रचलित होता किंवा आहे तेथे तेथे साक्षरतेचा प्रसार जास्त आहे. इंग्लिश अमदानीनंतर हिंदुस्थानांतील शाळा खात्यासारखे शाळाखाते तेथेही सुरू झाले व त्यामुळेही साक्षरता वाढली. सीलोनचा वाढता व्यापार हाही साक्षरतेच्या प्रसाराला एकप्रकारें उपकारक झाला. पुरुषांमध्ये शेकडा ७० लोक साक्षर आहेत. स्त्रियांमध्येही साक्षरतेचें प्रमाण बरेंच मोठें आहे. प्राथमिक शाळांच्या इमारती बहुतेक ठिकाणीं चांगल्या आहेत. सुमारे शंभर ते हजार विद्यार्थ्यांस शिक्षण देतां येईल एवढ्या शाळांच्या इमारती आहेत. प्राथमिक शाळांत शिक्षणोपयोगी साहित्य पुष्कळ असतें. प्रत्येक शाळेला वाग बहुधा आहेच. प्राथमिक शाळांतून इंग्रजी शिकविण्याची सोय असते. मुलगा तिसऱ्या इयत्तेत गेला कीं, त्यास इंग्रजी शिकावें लागतें. मद्रास इलाख्यांतही इंग्रजी शिक्षणाची सुरुवात प्राथमिक शाळांतच होते. यामुळे बहुतेक शिक्षित लोकांस थोडेफार इंग्रजी समजते. नऊ दहा वर्षांचीं मुलें इंग्रजी कितपत जाणतात हें पहाण्याकरितां मी अनेक मुलांबरोबर संभाषण केलें, व त्यावरून सिंहली मुलांना इंग्रजी भाषेचें ज्ञान चांगल्या तऱ्हेनें प्राप्त झालेलें असतें असें माझे मत झालें. सिंहलद्वीपांत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें आहे. माध्यमिक शिक्षणाकरितां मिडलस्कूलस् व हायस्कूल्स्ही बरींच आहेत.

हिंदुस्थानांत माध्यमिक शिक्षणाकरितां जितकी फी द्यावी लागते तिच्या तिप्पट फी सिलोनमध्ये द्यावी लागते. औद्योगिक शिक्षणाची उत्तम सोय कोठेही नाही. या द्विपांत युनिव्हर्सिटी सुरू होण्यापूर्वी विद्यार्थी 'केंब्रिज स्कूल - सर्टिफिकेट एक्झॅमिनेशन,' 'लंडन मॅट्रिक्युलेशन' व 'इंटर-मिजिएट एक्झॅमिनेशन' या परीक्षांना वसत. लंडन बी. ए. किंवा बी. एस्. सी. च्या परीक्षेकरितांही कांहीं विद्यार्थी खासगी तऱ्हेने तयारी करीत. १९३० च्या सुमारास सिलोन मध्ये युनिव्हर्सिटी स्थापन झालेली आहे. गेल्या दोन तीन वर्षांत सिलोनमध्ये सुशिक्षित तरुणांत बेकारी माजलेली आहे व बेकारीच्या प्रश्नाकडे तेथील जनतेचे व सरकारचे लक्ष्य गेलेले आहे.

धार्मिक शिक्षण:—बुद्ध धर्माचा प्रसार या द्वीपांत फार प्राचीन-काळीं झाला पण पोर्तुगीजांची सत्ता स्थापन झाल्यावर त्यांनीं बुद्धधर्माचा पाडाव करण्याकरितां नाना प्रयत्न केले. पोर्तुगीजांनीं एक कायदा असा केला होता कीं, ज्यांचीं लग्ने क्यथोलिक धर्माप्रमाणे झालीं नसतील त्यांच्या संततीस त्यांचे कायदेशीर वारस समजण्यांत येऊं नये. यामुळे अनेक गृहस्थ जरी बौद्ध धर्मास मानित तरी वारसहक्काकरितां ते आपला लग्नविधि पाद्यांकडून करवीत व तो चर्चमध्ये नोंदवीत. याचा साहजिक परिणाम असा झाला कीं, कोलंबोसारख्या पोर्तुगीज वस्तीच्या ठिकाणीं बौद्धभिक्षूंचे दर्शनही मिळणे कठीण झाले.

इंग्लिशांच्या अमदानींत बौद्ध धर्माला कोणत्याही प्रकारें त्रास झाला नाही; एवढेच नव्हे तर बौद्ध विहारांना पूर्वीच्या राजांनीं दिलेलीं इनामे कायम झालीं व इंग्लिश अधिकाऱ्यांनीं बुद्धधर्मीय उत्सवादिकांस व्यत्यय येऊं दिला नाही. पुष्कळशा इंग्रज विद्वानांनीं बुद्धधर्मावर इंग्रजींत पुस्तके लिहिलीं व पालीटेक्स्ट बुककमिटीने तिपिटक [बुद्धधर्मग्रंथांचे नांव] रोमन लिपींत छापून प्रसिद्ध केले. या सर्व गोष्टीमुळे बुद्धधर्माच्या अध्ययनास चालना मिळाली व कोलंबो येथे "विद्योदय विद्यालय" नांवाचा मठ स्थापन झाला व तेथे पाली व संस्कृत भाषांचे अध्ययन करण्याची सोय

करण्यांत आली. या विद्यालयामुळे सिंहलद्वीपांतल भिक्षुवर्गांत धर्मज्ञानाचा चांगलाच प्रसार झाला आहे. बुद्धधर्माचा अभ्यास करण्याकरतां, येथे हिंदुस्थान, जपान व यूरोप आणि अमेरिका येथून अभ्यासक येतात. सयामच्या राजाचे वंधु येथे भिक्षु होऊन राहिले होते.

येथपर्यंतच्या माहितीवरून या द्वीपांत भौतिक व धार्मिक शिक्षणाबद्दल काय स्थिति आहे याची वाचकांस सामान्य कल्पना येईल असे वाटते. चहाच्या मळ्यांत जाणाऱ्या मजुरांच्या मुलांचे शिक्षण हा एक शिक्षणांतील महत्वाचा भाग असल्यामुळे त्याबद्दलचीही थोडी माहिती पुढे दिली आहे.

मजुरांच्या मुलांचे शिक्षण:—चहाचे व रबराचे मळ्यांवर जी मजुरांची मुले असतात त्यांचे शिक्षणाबाबत १९२० च्या आर्डिनन्स नंबर १ प्रमाणे काम चालते. या आर्डिनन्सची बजावणी १९२४ नंतर विशेष होऊ लागली.

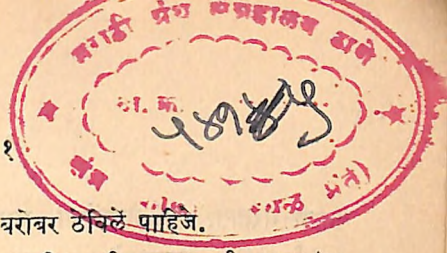
या आर्डिनन्सने मळेवाले व मजूर यांजवर पुढील प्रमाणे नियंत्रणे घातली आहेत.

१) ज्या इस्टेटीवर २५ किंवा त्याहून जास्त मुले ६ ते १० वर्षांच्या वयाची आहेत तेथे सुपरिटेंडंटने

- [अ] मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय केली पाहिजे
- [ब] योग्य शिक्षक नेमिले पाहिजेत
- [क] शाळागृह बांधून दिले पाहिजे किंवा योग्य इमारत दिली पाहिजे.
- [ड] शाळेत येणाऱ्या लायक मुलांचे रजिष्टर ठेवण्यास शिक्षकांस मदत दिली पाहिजे.

२) (अ) शिक्षकाने दर माहिण्याच्या १० व्या तारखेच्या आंत शाळेत येण्यास लायक अशा मुलांचे रजिष्टर दुस्त करून वरोवर केले पाहिजे.

- (ब) दररोजचे हजेरी पत्रक बरोबर ठविले पाहिजे.
 (३) मुले दररोज शाळेत पाठविण्याची जबाबदारी पालकांवर असते.

ज्या ठिकाणी २५ मुले नाहीत अशा मळ्यांतील मुलांनी शेजारच्या गांवच्या शाळेत जावे, किंवा दोन मळेवाल्यांनी डायरेक्टरची मंजूरी घेऊन समाईक शाळा चालवावी. मुलांना कित्येकदां २ ते ३ मैल पर्यंतही शाळेकरितां जावे लागते.

कायद्याची अंमलबजावणी बरोबर व्हावी म्हणून पुढील प्रमाणे शिक्षाही ठरविल्या आहेत.

- (१) पालकांनी मुले पाठविलीं नाहीत तर त्यांना दंड होतो.
 (२) रजिष्टर बरोबर राखिलीं नाहीत तर शिक्षक व सुपरिंटेंडंट हे दंडास किंवा शिक्षेस पात्र होतात. दंड २० रु., शिक्षा १ महिना.
 (३) सुपरिंटेंडंटने शाळागृह बांधून देण्याची टाळाटाळ केली तर गव्हरनरला कोणीतरी अधिकारी नेमून शाळागृह बांधवून घेतां येते व झालेला खर्च मळेवाल्यांच्या मालावर जसि नेऊन वसूल करितां येतो.

सामानः—

(१) शाळेत येणाऱ्या प्रत्येक मुलाकरितां डेस्क व बेंच असलेच पाहिजे असा नियम आहे. या नियमाची बजावणी इन्फंट क्लासाबाबत मात्र सक्तीने केली जात नाही.

(२) पुस्तके, नकाशे वगैरे शाळेला सुपरिंटेंडंटने पुरवावीत असा नियम आहे.

शाळांची वेळः—दहा वर्षांच्या आंतील मुलाला मळ्यावर कोणतेही कामास लावण्याची मनाई आहे. म्हणून सुमारे ८ ते १ पर्यंत (५ तास)

शाळा भरतात. ५ तासांपेक्षा जास्त शाळा चालविण्यास डायरेक्टरची मनाई नाही. वेळापत्रके, अभ्यासक्रम इत्यादि वाबतीत सुपरिटेण्डंटला शाळखाते सल्ला देते. १० वर्षांच्या आंतील मुलांना दुपारी ४ नंतर शाळेत ठेवतां कामा नये असा नियम आहे. दुवक्त पद्धतीनेही शाळा भरविल्या जातात.

या मळ्यावरील शाळांना सरासरी हजेरीवर प्रत्येक मुलास ७ रु. प्रमाणे सरकारी ग्रॅंट मिळते. शाळेच्या परीक्षांच्या निकालावरही ग्रॅंट मिळते.

सिंहली शिक्षकांची सातवी यत्ता तरी पास झालेली असावी लागते. हिंदुस्थानांतून मद्रासा शिक्षकही सीलोनमध्ये पुष्कळ जातात. अनपास शिक्षकास वार्षिक पगार २४० रु. मिळतो, ट्रेड शिक्षकास ४८० पर्यंत पगार मिळतो. दुवक्त पद्धतीने शिक्षकांच्या शिक्षकास जास्त पगार मिळतो.

इस्टेटीवरील शाळांत पांच यत्ता पर्यंत शिक्षण मिळते. ज्या ठिकाणी शाळा नसल्यामुळे किंवा शाळा फार दूर असल्यामुळे मुलांस शाळेत पाठवितां येत नाहीं तेथे मुलांची शिक्षणाची सोय 'खासगी पद्धतीने केली आहे' अशी पालकास डायरेक्टरची खात्री पटवावी लागते. एवंच कोणतेही मूल निरक्षर राहूं नये याबद्दल सीलोन सरकार काळजी घेते असे दिसते.

सिंहलद्वीपांतील प्रसिद्ध शहरे व प्रेक्षणीय स्थळे

येथपर्यंत सीलोनची शेतकी, त्यांत होणारी नानाप्रकारची पिके, खनिज संपत्ति इत्यादि विषयांची माहिती दिल्यानंतर या पुढे प्रेक्षणीय शहरे व स्थळे यांचे वर्णन दिलेले आहे. या वर्णनावरून मुख्य मुख्य शहरांबद्दल वाचकांस माहिती मिळेल.

कोलंबो:—हे सीलोनमधील मुख्य शहर आहे. तेथील लोकसंख्या २॥ लाखावर आहे. रस्ते मोठाले असून डामरी आहेत. लहान गल्या मात्र आपल्याकडील रस्त्याप्रमाणे खडीच्या आहेत. शहराच्या जुन्या भागांत

वस्ति थोडी दाट आहे पण असा भाग थोडा आहे. रस्त्यांच्या कडेला नानाप्रकारचीं झाडे आहेत त्यामुळे पुष्कळशा रस्त्यांवरून सावलींतून जातां येते. पुष्कळशा घराभोवतीं मोकळी जागा असून त्यांत पोफळी, केळीं, नारळी वगैरेचीं झाडे आहेत.

या ठिकाणीं नाना धर्मांचे लोक आहेत. कोलंबो हे मोठे बंदर असल्यामुळे नानादेशचे लोक येथे प्रत्यहीं येत असतात. शहर अगदीं पाश्चात्य पद्धतीचे दिसते. समुद्राच्या पूर्वे किनाऱ्यास गॅलफेस हॉटेल नांवाचे प्रसिद्ध हॉटेल आहे. सीलोनचे सेक्रेटेरियेट विल्डींगही तेथे जवळच आहे. बंदराच्या पश्चिम बाजूस 'सी-रोड'(एका भागाचे नांव) आहे तेथे केवळ शाकाहारी लोकांची रहाण्याची व जेवणाची सोय असणारी हाटेले आहेत.

बंदर दक्षिण बाजूस आहे व बंदराचे दक्षिणेस डच लोकांनीं बांधलेला किल्ला होता. कोलंबो येथे अरमार आणि फौज आहे. बंदरापासून उत्तरेकडे जाणाऱ्या मोठ्या रस्त्यावर नानातऱ्हेचीं दुकाने आहेत. काहीं दुकानांतून सीलोनमध्ये सांपडणाऱ्या रत्नांचें निरनिराळे दागिने व सुटी रत्ने विक्रीकरितां ठेविलेली दिसतात. रस्त्यांतून रत्नांची विक्री करणारेही फिरत असतात. रत्नांची परीक्षा नसणारे परकी लोक आपला खिसा रिता करून परत जाणारे व नंतर पश्चात्ताप पावणारे मधून मधून दिसतात.

शहराचा विस्तार सुमारे ८।१० मैल लांबीचा आहे. स्टेशनपासून सुमारे ७ मैलांवर 'विलावटि' हणून एक भाग आहे तेथे कापडाची एक गिरणी आहे. प्रत्येक वाण्याच्या दुकानांत किंवा धान्याच्या दुकानांत सुकी मासळी विक्रीकरितां असतेच. त्यामुळे शाकाहारी माणसास जरा कसेसेच वाटते. सिंहली लोक विडा खाणारे वस्ताद आहेत पण त्यांचा विडा काता शिवाय तयार केलेला असतो व सुपारी बहुधा ओली असते. लहान लहान दुकानांतून मोठमोठाले केळीचे घड विक्रीकरितां टांगून ठेविलेले दिसतात. कोलंबो येथे एक म्यूझियम आहे. हे रोज सकाळीं १०

ते सायंकाळीं ६ पर्यंत खुलें असतें. रविवारीं मात्र दुपारीं ३ ते ६ पर्यंतच खुलें असतें. त्यांत निरनिराळ्या काळच्या बुद्धाच्या मूर्ति, सिंहली लोकांचे अलंकार, रुप्याचे व हत्तिदंति काम, वगैरे नानाविध पदार्थ आहेत. तसेंच एक प्राणि संग्रहालय आहे तेथे बरेच प्राणी आहेत, मुंबई व मद्रास येथील संग्रहांचें मानानें हें फारच कमी दर्जाचें आहे. येथे सीलोन-मध्ये सापडणारा 'बोवा' नांवाचा एक सर्प आहे, त्याचें वजन १८७ पौंड असून लांबी २७ फूट आहे.

कोलंबो येथे मोटार सर्व्हिसनें एका भागांतून दुसऱ्या भागांत जाता येते. मोटारीचे दर सरकारनें आंखून दिलेले आहेत. दिवसापेक्षां रात्री १० नंतर भाडे अधिक पडते. पुणे, मुंबई शहरासारखे येथे टांगे नाहींत. जपानमधील रिक्षा मात्र शहरभर मिळतात. रिक्षेत एका माणसासच बसतां येतें. शिवाय हें वाहन माणसाने ओढिले जाणारें असल्यामुळे २।३ मैलाच्या प्रवासास थोडेसें निरुपयोगीच पडतें.

वैलगाड्या फारच मोठ्या असतात. त्यांच्या वरच्या तऱ्यावर बहुधा माडाचीं पाने असतात, पाण्याचे तुषार गाडींत येऊं नयेत ह्मणून पुढील आणि मागील बाजूस तऱ्याचे टोक वरेंच पुढे आणिलेले असतें.

कोलंबो येथे गोड्या पाण्याचे मोठे तळे आहे. त्याचें क्षेत्रफळ ४१६ एकर आहे. तळ्याच्या कांठाला निरनिराळ्या प्रकारची ताडांची व माडांची झाडे आहेत. या तळ्यांत मध्यभागीं एक लहानसें बेट आहे. डच लोक 'कैद्यांनीं पळून जाऊं नये' म्हणून त्यांस रात्रीं येथे ठेवीत असत व यावरून त्या बेटास गुलामां बेट असें ह्मणतात. सध्यां तें बेट लहानसा पूल बांधून जमीनीस जोडले आहे.

केलनी नदीच्या कांठीं बुद्धाचे प्राचीन असे "केलनी" नांवाचे मंदीर आहे या देवळाचा जीर्णोद्धार १३०१ मध्ये झाला. कोलंबोपासून हें देऊळ अगदीं जवळ आहे. तेथे रेल्वेनें किंवा मोटारनें जातां येते.

पौर्णिमेच्या दिवशी (बुद्धलांक पौर्णिमेस गेया म्हणतात) हजारो लोक हातांत फळें व फुलें घेऊन या देवळाकडे जातांना दिसतात. या देवळांत बुद्धाची प्रचंडमूर्ति (आडवी) आहे.

कोलंबो पासून सुमारे ९ मैलावर “माऊंट लॅव्हिनिया” नांवाची समुद्र-कांठीं एक सुंदर टेकडी आहे. तेथून समुद्राचा व एकंदर सृष्टिसौंदर्याचा फारच नामी देखावा दिसतो. कोलंबोस येणारे प्रवासी बहुधा येथे गेल्या-शिवाय राहात नाहीत.

गॅलफेस हाटेल जवळील पटांगण ह्याजें मुंबईची ‘चौपाटी’ आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. रमजान सारख्या सणाचे वेळीं या ठिकाणीं अफगाण व पठाण लोकांचे नाच होतात. तसेंच एप्रिल तेरालाही (सिंहली लोकांचें नवीन वर्ष या दिवशीं सुरू होतें) हें पटांगण उत्सवानें खुलून गेलेलें दिसतें.

ग्रँट ओरिएंटल हाटेलच्या शेजारीं “ मकन मार्कर ” च्या इमारतींत खालचा एक संबंध मजला रत्नांकरितां राखून ठेविलेला आहे. व त्यांत नानातऱ्हेचीं रत्ने व रत्नांचे दागिने ठेविलेले आहेत. तेथील रत्ने व दागिने कोलंबोला गेल्यानंतर पाहिल्या शिषाय राहूं नये. हा रत्नांचा संग्रह विक्रीकरितां नाही.

ग्रँट ओरिएंटल हाटेलजवळ ‘ अबदुल गफूर जव्हेरी ’ यांची एक इमारत आहे. या इमारतींतही नानाप्रकारचीं रत्ने व मोत्यें आहेत. हा संग्रह फुकट पहाण्यास मिळतो. या ठिकाणीं मालाची विक्रीही करितात.

कोट्टेज इंडस्ट्रीज सोसायटीचें एक दुकान आहे तेथे सीलोनी पद्धतीच्या नानाप्रकारच्या वस्तु मिळतात. हें दुकान हाटेलमध्येच आहे.

कॅडी

समुद्र सपाटीपासून १७६० फूट उंचीवर एका रम्य अशा दरींत सुमारे ३५ हजार वस्तीचें हें गांव वसलेलें आहे. भोवतालीं सर्वत्र उत्तम

वनश्री आहे. कॅडीच्या शेवटच्या राजाने गांवाजवळील एका दरीचे तळे बनविले, सांप्रत या तळ्याचे शेजारीच बुद्धाभिधूंचा मठ आहे. तळ्याचे दक्षिण अंगास बुद्धाचा दांत असलेले प्रसिद्ध देवालय व क्रीकेटचे क्रीडांगण आहे. या तळ्यांतही एक बेट होते व त्या बेटावर राणीने कांहीं अपराध केला ह्मणजे राजा तिला कोंडून ठेवीत असे.

सन १८१५ साली कॅडी इंग्लिशांच्या ताब्यांत आले. त्यावेळी कॅडीच्या सरदारांस इंग्लिशांकडून कांहीं जहागिर देण्यांत आली. सीलोनच्या गव्हरनरांच्या हस्ते त्यांना पदके मिळालेली आहेत. हीं पदके सरदार लोक कांहीं विशिष्ट प्रसंगी धारण करितात. कॅडीच्या सरदारांचा दरवारी पोषाख फारच थाटामाटाचा असतो. सुमारे ३० ते ४० वार लांबीचे जरीकांठीं शालू ते कमरेस बांधतात. डोक्यावरील पागोटें किंवा शिरोभूषणही मोठें विचित्र असतें. भडक रंगाचे सुंदर जाकीट ते अंगांत घालतात. या सरदारांच्या अंगावर नानातऱ्हेची रत्ने असतात, ते आपले शरीर रत्नांनीं मढवून काढितात असे ह्मणण्यास हरकत नाही. या सरदारांच्या तरवारींच्या मुठीही रत्नखचित अशा आहेत.

कॅडीच्या भोवतालीं उंच टेकड्या असल्यामुळे बशींत पडलेल्या माशीप्रमाणे हे शहर आहे असे वर्णन एका लेखकाने केले आहे. कोलंबोहून कॅडीस मोटारने जाण्यास उत्तम डामरी सडक आहे. यूरोपियन प्रवाशाकरितां उत्तम हाटेल आहे. केवळ वनस्पत्याहारी लोकांकरितां ब्राह्मणाची खाणावळ आहे. रस्ते फारच चांगले असून इमारती सुंदर आहेत. येथे व्यापारही बराच मोठा चालतो.

कॅडी:— दलद मल्लिगव - [दलद-दन्तावशेष, मल्लिगव - देऊळ]

जगांतिल अत्यंत प्राचीन असे जे ऐतित्य अवशेष आहेत त्यापैकी भगवान् बुद्धाचा दांत हा एक आहे. कीर्तिश्री मेघवर्ण राजाचे फार कीर्तीत ३०४ ते ३२४ च्या सुमारास कलिंग देशाहून हा दांत सीलोनमध्ये

विक्रमराजसिंहाने बांधलेला कॅडी येथील तलाव (पृ. १०६)

भाणिला असे म्हणतात. हा दांत उजव्या बाजूचा सुळा आहे असे म्हणतात. त्याची लांबी २॥ इंच आहे, यावरून हा दांत माणसाचा नसावा असे अनेकांचे मत आहे. 'हा दांत' एका रत्नजडित पेटांत ठेविलेला आहे, व तो लोकांना क्वचितच दाखविण्यांत येतो.

ही पेट्टी ज्या खोलीत ठेविली आहे ती फक्त सकाळी व सायंकाळी आराधनेच्या वेळी उघडली जाते. दरवर्षी आगस्ट महिन्यांत मोठा उत्सव होऊन या पेट्टीची मिरवणूक निघते. या उत्सवास 'पेरहारा' असे म्हणतात. उत्सव १० दिवस (पंचमीपासून पौर्णिमेपर्यंत) असतो. त्यावेळी कॅंडीचे सरदार सर्व लव्याजम्यानिशी हजर असतात. ही मिरवणूक रात्री निघते व त्यावेळी फारच उत्तम शोभा दिसते. बुध्दधर्मीयांचा या दांताबद्दल फारच मोठा आदर आहे त्यामुळे लक्षावधि लोक या दांताच्या दर्शनास येतात. या उत्सवास चीन, जपान, ब्रह्मदेश येथूनही कांहीं लोक येतात. वाद्ये व त्यामुळे होणारे दंगे—बुध्दलोक आणि मुसलमान यांचे—येथेही होतात त्यामुळे ज्या दिवशी ही मिरवणूक निघते त्या दिवशी पोलिसास कामही जास्त असते.

ज्या देवळांत हा दांत ठेवलेला आहे त्यास "दलद मल्लिख" असे म्हणतात. देवळाचा कांहीं भाग तेराव्या शतकांतला आहे. दांत एकांत-एक बसणाऱ्या सात पेट्यांत आहे. पेट्या सोनेरी असून सर्व रत्नखचित आहेत. दांत सोनेरी कमळाला सोन्याच्या सांखळीने गुंतविलेला आहे. उत्सवाचेवेळी दांत देवळांत असतो, फक्त पेट्टीचीच मिरवणूक हत्तीवरून सोन्याच्या पालखीतून काढितात.

देवळाला जोडून "ओरिएंटल लायब्ररी" आहे या ग्रंथसंग्रहालयांत पुष्कळ जुने ग्रंथ व ताडपत्रावरील पोथ्या आहेत.

देवळाच्या शेजारीच "कॅडियन आर्ट सोसायटी" नांवाची निमसरकारी संस्था आहे. तेथे अगदी जुन्या पध्दतीने व जुन्या तऱ्हेचे काम केले

जाते, कारागिरांची वस्त्रे विणण्याची व दागिने करण्याची हत्यारे सुधदां (ज्या वेळीं कॅडीचे राजे येथे राज्य करित होते त्यावेळची म्हणजे सुमारे ७१८ शतकांतलीं) पूर्वीच्या पध्दतीचीं आहेत. यामुळे पूर्वीची कारागिरी कशी होती, काम कसे केले जात असे ते येथे प्रत्यक्ष पहावयास सांपडते व जुन्या सीलोनी पध्दतीचे पदार्थही खरेदी करितां येतात.

सध्यांच्या सरकारी कचेरी समोर पूर्वीचा सभामंडप आहे. कॅडीच्या प्राचीन शिल्पशास्त्राचा नमुना म्हणून ही इमारत प्रसिध्द आहे. कॅडीच्या जुन्या राजवाड्यांत सांप्रत सरकारी आफिस आहे. सध्यां जेथे कॅडीच्या न्यायाधिशाची बसण्याची जागा आहे तिच्या समोरच्या बाजूस पूर्वी राजाचे सिंहासन होतं.

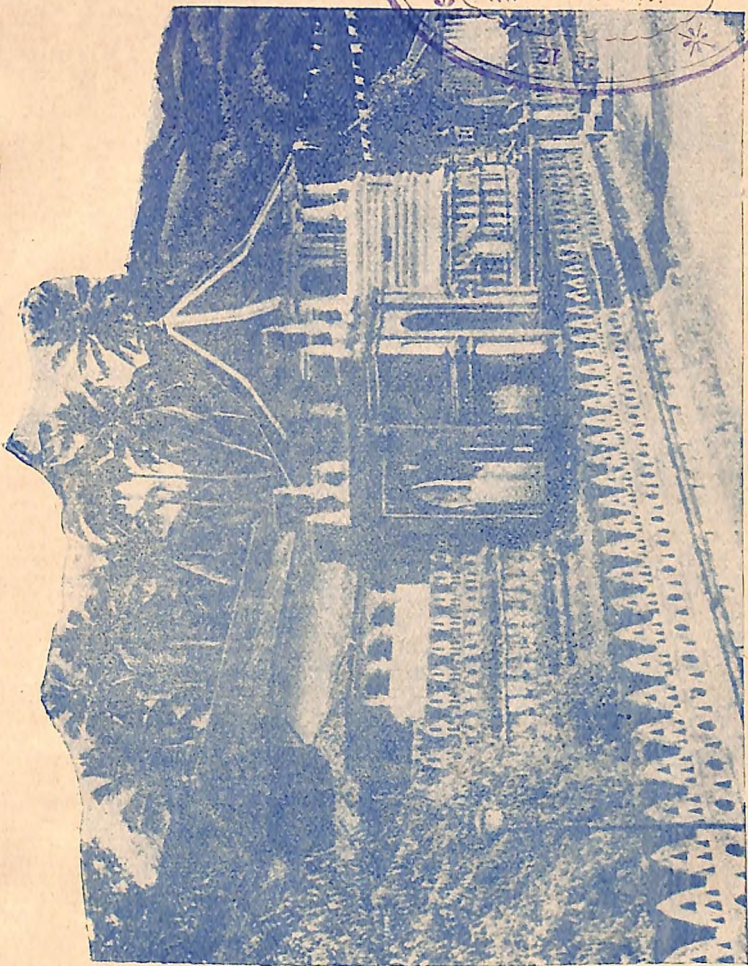
कॅडीच्या भोवतालची देवळे.

कॅडीपासून जवळच तेथील राण्यांनीं बांधलेलीं ' नटदेवळ ' ' महा-देवळ ' ' कटरागमदेवळ ' व " पटनी देवळ " या नांवांची प्रसिध्द देवळे आहेत. ही द्राविडी पध्दतीची असून तेथील नक्षीकाम पहाण्यासारखे आहे. कांहीं कांहीं मूर्तिमध्ये अनेक रत्ने आहेत.

तेथील देवळांत एक सोन्याचे पिंपळाचे झाड बनविलेले आहे व त्याचीं पाने खऱ्या पांचूची बनविलेलीं आहेत. हा पिंपळाचा वृक्ष पाहिल्यावर प्राचीन काळीं हिंदुस्थानांतील देवळांतून किती संपत्ति असेल याची कल्पना येते. देवळांतून ही जी संपत्ति असे ती नेण्याकरितांच प्रथमतः हिंदुस्थानावर परकीयांच्या स्वाऱ्या येऊं लागल्या.

असागिरिया नांवाचे फार प्राचीन असे एक देवालय आहे व त्यांत बुध्दाची प्रचंड मूर्ति आहे. तेराव्या शतकांतील गदलदेन्या आणि लंका-तिलक नांवाची सुंदर मंदिरे कॅडीपासून ९ मैलावर आहेत. आणि तिकडे जाणारी सडक " पेराडेनिया " नांवाच्या बागेजवळून जाते. लंकातिलक देऊळ उंच टेकडीवर आहे व तेथून अप्रतिम सृष्टिसौन्दर्य दिसते. या

मराठी मंडळ प्रहालय
 स्थळ प्रत
 मं. .... नं. ....
 ता. ....

दलदमलिगव (बुद्धाच्या दांताचे देऊळ) कॅडी (पृ. १०८)

देवळांकडे जाण्यास मोटारी व वाटाडे मिळतात.

कोलंबोहून कॅडीस जातांना बहुधा हत्ती दृष्टीस पडतात. हे हत्ती लोकांनीं शेतावरील कामाकरितां बाळगिलेले असतात. कॅडीजवळील नदीत 'कट्टुगस्तोला' येथे सायंकाळीं ३ ते ५ चे दरम्यान पुष्कळसे हत्तीस स्नानाकरितां आणितात. त्यावेळीं या प्रचंड प्राण्यांची जलक्रीडा पहाण्यासारखी असते.

कॅडी येथील रविवारचा बाजार, तसेंच येथील ट्रिनिटि कॉलेज व बुध्द भिक्षूंचे विहार पहाण्यासारखे आहेत. कॅडी येथे मुक्काम ठेऊन रबर, कोको, चहा यांचे मळे, नारळाच्या वागा व तेल काढण्याचे कारखाने बघतां येतात. कॅडी हा सिंहली शब्द आहे या शब्दाचा अर्थ टेकडी असा आहे. अर्थात् कॅडी-हणजे टेकडी जवळील गांव, कॅडियन लोक हणजे डोंगरी लोक.

शिगिरी

एका टेकडीवर अगदीं सरळ ४०० फूट उंचीचा असा हा एक खडक आहे. वरच्या वाजूला सुमारे एक एकर अगदीं सपाट जागा आहे. या खडकाच्या सर्व वाजू अगदीं बरोबर कापल्या सारख्या आहेत. फक्त पूर्वेच्या वाजूने चढण्यास अत्यंत कठीण अशी एकच वाट आहे.

दत्तसेन राजाचा त्याच्या मुलाने खून केला व नंतर तो 'पहिला काश्यप' असे नांव धारण करून (दत्तसेनाचा मुलगा) राज्य करूं लागला. प्रजेने या पितृघातकी राजाविरुद्ध बंड केले व त्यास राज्यत्याग करावयास भाग पाडले. नंतर या काश्यपाने शिगिर येथे किल्ला बांधून इ.स. ४९५ पर्यंत राज्य करण्याचा प्रयत्न केला. पुढे काश्यपाचा भाऊ मोगलान हा हिंदुस्थानांत आपले हद्दपारीचे दिवस घालवीत होता तो परत सिंहलद्वीपांत आला व त्याने काश्यपास पदच्युत करून राज्य मिळविले.

या शिखरावर दगडाचे एक सिंहासन आहे. या शिवाय विस्तीर्ण असे हौद आहेत, व अजिंक्याप्रमाणे येथे उत्तम लेणी

आहेत. येथील लेण्यांतील रंगित काम अद्याप पर्यंत नव्यासारखे दिसत आहे.

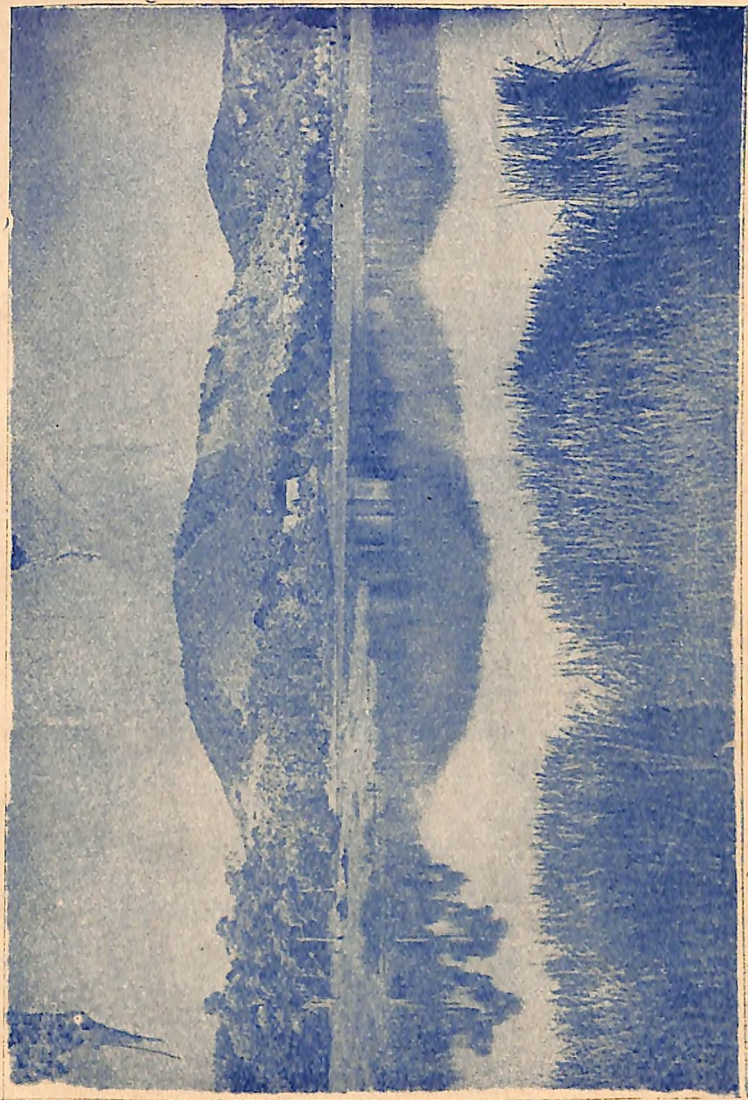
नुवारा एलिया

हे 'ट्री इस्टेटोचे' * केंद्र आहे व याची उंची ६२४० फूट उंच आहे. सर्वत्र उंच गिरिशिखरे, गिरिशिखरावर सर्व बाजूस चहाचे पसरलेले हिरवेगार मळे व नानाप्रकारच्या वृक्षांनी आच्छादिलेले दऱ्याखोऱ्यांचे कांठ यामुळे हे ठिकाण फारच रम्य आहे. नानाप्रकारच्या फळझाडांची व फुलझाडांची अनुपम शोभा सर्वत्र दिसते. स्वच्छ पाण्याचे वाहणारे झुळझुळ प्रवाह सर्वत्र आहेत.

या भागांत युरोपियन मळेवाल्यांची बरीच मोठी वस्ति असल्यामुळे क्रिकेटची क्रीडागणे, टेनिसकोर्टे, गोल्फग्राउंडस् यांची कमतरता कोठेच नाही. येथील हवा इंग्लंडच्या हवेपेक्षांही चांगली आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. इंग्लिश लोकांना पाहिजे इतका हवेचा थंडपणा आहे पण बर्फाचा वास नाही. पर्जन्य बाराही महिने आहे पण पावसाची चिकचिक नाही. इंग्लंडमधील सर्व प्रकारची फळे व पुष्पे उत्तम रीतीने वाढण्यास अनुकूल अशी परिस्थिति आहे. शिवाय उष्ण प्रदेशांतील फळे व फुलेही येथे मिळू शकतात. शिकारीची सोयही या ठिकाणी चांगली आहे.

असा हा निसर्गरमणीय प्रदेश युरोपियन लोकांनी आधुनिक शास्त्राच्या साहाय्याने नंदनवन बनविलेला आहे. सीलोन मधील निरनिराळ्या भागांतील लोक येथे चैनी करितां व हवा पालट करण्याकरितां येत असतात. हिंदुस्थानांतील उटकमंड, महाबलेश्वर इत्यादि ठिकाणापेक्षां हे ठिकाण फारच रम्य आहे. प्रत्येक नूतन परिणित जोडण्यास या भागांत हनिमून करितां जावेंसे वाटते. बोअर युद्धाचेवेळीं येथे शेकडो बोअर कैद्यांस ठेवण्यांत आले होते. हिंदुस्थानांतील अनेक युरोपियन आफिसर्स व व्यापारीही तेथे नेहमीं जात असतात. * चहांचे मळे

‘ सुवारा पलिया ’ येथील एक तळें (पृ. ११०)

कोलंबो पासून हें ठिकाण १३५ मैल आहे. रेल्वे उंच उंच गिरिशिखरे चढत जातांना मनांत आनंद आणि भीति यांचे तरंग एकसारखे उठत असतात. येथे मोटारीनेही जातां येते. मोटारीने प्रवास करितांना जेव्हां मोटार रांबोडो घाटाजवळ येते त्यावेळीं तेथील अवर्णनीय वनश्रीपाहून प्रवासी तल्लीन होऊन जातो.

हार्टन प्लेन नांवाचे मैदान नुवारा एलिया पासून १६ मैल आहे व त्याची उंची नुवारापेक्षां ८५० फुटांनीं जास्त आहे. येथे शिकार चांगली भिळते असें ह्मणतात. कॅंडी जवळील परॅडेनिया वागेची 'हकगल' नांवाची शाखा नुवारा पासून ६ मैलावर आहे.

नुवारा एलिया येथे थंडी बरीच असते. रात्री घरांत शेंगडी असल्याशिवाय सुखाने झोप घेतां येत नाहीं. सकाळीं धुकेंही दाट पडलेले असते. विषुववृत्ताच्या अगदीं जवळ असलेल्या प्रदेशांत असें शीत स्थल असल्यामुळे मनाला एक प्रकारचा अचंबा वाटतो.

नुवाराला जाण्याकरितां कोलंबोहून रोज दोन गाड्या सुटतात. एक सकाळीं निघते व एक रात्री निघते. कोलंबोहून नुवारास जातांना वाटेत "डेव्हन" नांवाचा अत्यंत प्रेक्षणीय असा धबधबा आहे.

श्रीपाद

मध्य डोंगरांतील पश्चिम बाजूस ७२६० फूट उंचीच्या पर्वत शिखरावर श्रीपाद नांवाचे सीलोन मधील प्रसिद्ध क्षेत्र आहे. पूर्वी ४ फूट लांब व दोन इंच खोल अशी या ठिकाणीं खांच होती. पुढे टांकीने या ठिकाणीं मनुष्याच्या पावलाचा बरोबर आकार तयार केला आहे.

या ठिकाणास पावित्र्य केव्हां आले व येथे यात्रेकरू कधींपासून जाऊ लागले हें समजण्यास मार्ग नाहीं. तथापि हें ठिकाण बलंगबाहु राजा हरणार्चा शिकार करण्यास गेला असतां या स्थळीं ख्रिस्तपूर्व ९० सालीं येथे गेला व हें ठिकाण त्यानें पाहिलें होतें असें ह्मणतात.

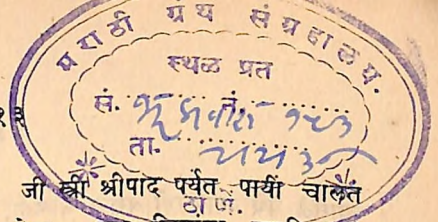

श्रीपाद येथे जाण्यास दोन मार्ग आहेत. एक रस्ता खालील नोच प्रदेशाकडून गेलेला आहे, परन्तु रस्ता अत्यंत अरुंद व चढाचा आहे. यात्रेकरू वर चढत असतांना पडून नयेत म्हणून जागजागीं रस्त्याच्या बाजूने लोखंडी सांखळ्या लाविलेल्या आहेत, दुसरा रस्ता हॅटनच्या बाजूने आहे. रस्ता चांगला आहे व हॅटनपासून अगदीं श्रीपादजवळ जाईपर्यंत त्याची लांबी १४ मैल आहे.

शिखरावर पावलाच्या खुणेवर लहानसें देऊळ बांधलेलें आहे. श्रीपाद हे एकच ठिकाण असें आहे कीं, जेथे भिन्नभिन्न धर्मांचे लोक एकाच उपास्याच्या उपासनेकरितां एकत्र जमतात. हिंदु लोकांची अशी कल्पना आहे कीं, श्रीपाद ही शिवाच्या पायाची खूण आहे. ख्रिस्ति लोक असें म्हणतात कीं, 'थामस' नांवाचा साधु प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानांत आला असतांना त्याच्या पावलाची खूण येथे उमटली आहे. मुसलमान लोक असें म्हणतात कीं, अॅडम यांस स्वर्गांतून बाहेर घालविल्यानंतर तो या ठिकाणीं एका पायावर उमा राहून तपश्चर्या करित होता, त्याच्या पायाची ही खूण आहे. बुद्धधर्मीयांचे मते हे बुद्धाचें पाऊल आहे.

अशा भिन्नभिन्न समजुतीमुळे हिंदु, बुद्ध, मुसलमान ख्रिस्ति अशा चारी धर्मांचे लोक श्रीपादाच्या दर्शनाकरितां मोठ्या भक्तीनें जात असतात. ७२६० फूट उंचीवर जाण्याचें काम सामान्य नव्हे. इतक्या उंचीवर थंडी फारच जोराची असते. कित्येकदां मध्येच पाऊसही येतो. यामुळे दुर्बल किंवा वृद्ध यात्रेकरू या प्रवासांतच प्राण सोडतात. अलीकडे हा प्रवास सुखकर करण्याकरितां पुष्कळच सोयी करण्यांत आलेल्या आहेत.

हे देऊळ बुद्ध भिक्षूंच्या ताब्यांत आहे व तेथील व्यवस्था भिक्षूंच पहातात. अशा प्रकारच्या पायाच्या खुणा पेगु, आवा व आराकान येथे आहेत सयाम येथे सुवर्णपर्वत (सुवर्णपर्वत) नांवाच्या पर्वतावर प्रसिद्ध असें श्रीपादस्थान आहे.

बुद्ध लोक असे ह्मणतात कीं, जी श्रीपाद पर्यंत पर्यंत चालत जाईल ती मरणोत्तर पुरुषाचा जन्म पावेल. ज्या खिऱ्यांना प्रसूतिसमयी यातना होत असतील त्यांनीं स्त्रीचा जन्म पुन्हां मिळूं नये म्हणून वाटल्यास श्रीपादची यात्रा करून पहावी.

श्रीपाद येथे जावयाचे झाल्यास रात्री मुक्कामास जावे म्हणजे शांतता येथे कशी नांदते याचा अनुभव येतो व सूर्योदयाचा अप्रतिम देखावाही दृष्टीस पडतो. सूर्योदयानंतर पश्चिमेस या शिखराची गर्दनिळी अशी छाया पडते. तो रंग प्रत्यक्ष पाहिल्यास नेत्रांचें पारणें फिटल्यासारखेंच वाटते. श्रीपादच्या पर्वत शिखरास इंग्लिश लोक अँडॅम्सपीक असें म्हणतात.

अनुराधपुरम्

ही सीलोनची अत्यंत प्राचीन राजधानी होय. इ. स. पूर्वी ४०० सालीं पडुकभय नांवाच्या राजाने हें शहर स्थापिलें असें म्हणतात. पुढें १४०० वर्षे हें राजधानीचें शहर होतें. रोम शहराच्या भरभराटीच्या अगोदर किंवा रोमच्या उदयापूर्वी हें शहर भरभराटींत होतें. या शहराचें प्राचीन वैभव नष्ट झाल्यावर कित्येक शतके पर्यंत या ठिकाणीं एकसारखें अरण्य वाढत गेलें व कित्येक वर्षे या ठिकाणीं शहर होते हेंही लोक विसरून गेले. सुमारे ५० वर्षापूर्वी या ठिकाणीं उत्खननाचे कार्य झालें व त्यावेळीं निरनिराळीं चित्रे, शिलालेख, डागोबा व इतर अनेक अवशेष या ठिकाणीं सापडले. येथील शिलालेखांवरून सीलोनच्या प्राचीन इतिहासावर बराच प्रकाश पडला आहे.

अनुराधपुरास कोलंबोहून जाण्यास रेल्वे आहे. तसाच उत्तम मोटारचा रस्ता आहे. रस्त्यांत दाट अरण्य आहे त्यामुळें रस्त्यावर कदाचित् रानटी हत्ती येण्याचा संभव असतो. गावांत उतरण्यास धर्मशाळा व हॉटेले आहेत सर्वत्र चांगल्या सडका असून गांवाभोंवतालीं पाटाचें पाण्याखालीं निरनिराळीं पिकें होतात. बुद्ध लोकांच्या यात्रेचें हें ठिकाण अस-

ल्यामुळे येथे व्यापारही बराच चालतो. शाकाहारी लोकांकरितां मात्र येथें कांहींच सोय नाही.

ज्यावेळीं येथे उत्खनन झाले त्यावेळीं २० फूट लांबीच्या दगडी डोणी सांपडल्या आहेत. यांचा उपयोग काय करित असत ते समजणें कठीण आहे. कांहीं लोक म्हणतात कीं, राजांच्या हत्तीला खाणें घालण्याकरितां त्यांचा उपयोग करित असत; कोणी म्हणतात कीं, यांत भिक्षूलोक आपले कपडे रंगवीत असत; कांहीं लोक असें म्हणतात कीं भिक्षूंना भात वाढण्याकरितां यांचा उपयोग करित असत. अशाच तऱ्हेची एक मोठी डोण विजयानगर येथें आहे.

या ठिकाणीं प्राचीन स्नानगृहे आहेत. तीं पाहून सांप्रत कोणास कांहींच आश्चर्य वाटणार नाहीं परन्तु प्राचीनकाळीं संस्कृति किती पुढें गेली होती ते या स्नानगृहावरून दिसते. बुद्धांच्या विनयपिटक ग्रंथांत यांचें वर्णन आढळते. प्राचीन विषयाच्या अभ्यासकाला ईजिप्तमधील प्राचीन स्नानगृहाशीं यांची तुलना करितां येण्यासारखी आहे.

अनुराधपुरास गेल्यावर धूपाराम, अभयगिरिडागोबा, धोलुविय विहार, वगैरे प्राचीन अवशेष पहावेत.

रुनवेळी पॅगोडा

अनुराधपुरांतील बुद्ध मंदिराच्या सुमारे १ फर्लागावर पश्चिमेस हा पॅगोडा आहे. ही इमारत टेकडीप्रमाणें वर्तुळाकार आहे व वरती एक कळस आहे. ही विटांनीं बांधलेली इमारत आहे. तिचा घेर एक हजार फूट असून उंची २७० फूट आहे. भोवतालची भिंत सध्यां पडलेली आहे. ही इमारत सांपडल्यापासून तिच्यांत पुष्कळच फेरबदल करण्यांत आलेले आहेत. या इमारतीच्या उत्तर बाजूस देऊळ वजा एक खोली आहे. तेथे दत्तुगामिनी राजाचा एक पुतळा असून तीन बुद्धांचे पुतळे आहेत. या ठिकाणीं अनेक लोक येऊन उपासना करतात. दत्तुगामिनीने

हा पॅगोडा बांधावयास सुरवात केली पण बांधकाम पुरे होण्याच्या आतच तो आजारी पडला. पुढे दत्तुगामिनीच्या भावाने (तिस्स राजाने) तो पुरा केला. हे काम ख्रिस्तसनापूर्वी दुसऱ्या शतकांत झाले.

ब्रेझन पॅलेस

तामील राजा एलया याने झैसोरकडून येऊन सिंहलद्वीपावर स्वारी केली त्याचा पराभव दत्तुगामिनी राजाने केला व या विजयाचे स्मारक झणून ख्रि. पूर्व दुसऱ्या शतकांत त्याने हा राजवाडा बांधला. हा राजवाडा नऊ मजली होता नंतर त्याचा उपयोग भिक्षु लोकांना राहण्याकरितां होऊं लागला व तेथे एक हजार भिक्षु राहात असत.

या राजवाड्यास वज्रतुंडी दगडाचे १६०० खांबे होते. प्रत्येक खांब्यामध्ये ६ फुटांचे अंतर राखून ४०।४० खांब्यांची एकएक रांग होती. सध्यां जे अवशिष्ट खांबे आहेत त्यांची उंची १२ फूट आहे. खांब्यांना ब्राँझ धातूच्या व तांब्याच्या पत्र्यांनी मढवून काढिलेले होते. या ठिकाणी एकंदर १००० खोल्या होत्या.

खालचा मजला जास्त उंच, त्याच्या वरचा कमी उंच अशी या राजवाड्याची रचना होती. वरच्या बाजूस भोवताली गच्ची असून वरील छपरावर ब्राँझ धातूचे पत्रे घातले होते. या राजवाड्यांत एक मुख्य दिवाण-खाना होता तेथे दरबार भरत असे. त्याच्या खांब्यावर सोन्याचे पत्रे बसविले होते व छतही सोनेरी होती. येथील सिंहासन हस्तिदन्ति असून त्याचे पाय सिंहाच्या पायासारखे व सोनेरी होते.

इ. स. च्या चौथ्या शतकांत या इमारतीचे दोन मजले कमी होऊन ती सात मजली झाली. महासेन राजा बुद्धधर्मद्वेषा असल्यामुळे या इमारतीचा त्याने नाश केला. या राजाने पुढे बुद्धधर्माचा स्वीकार केल्यावर पुन्हां पांच मजले बांधले. तत्कालिन बौद्धविहारारूपी हा विहार सर्वांत मोठा होता. अनुराधपुराहून राजधानी दुसरीकडे गेल्यावर या मठाचे महत्व

दिवसोंदिवस कमी होऊं लागले आणि शेवटीं हा राजवाडा दाट अरण्यामध्ये पूर्णपणे बुडून गेला होता.

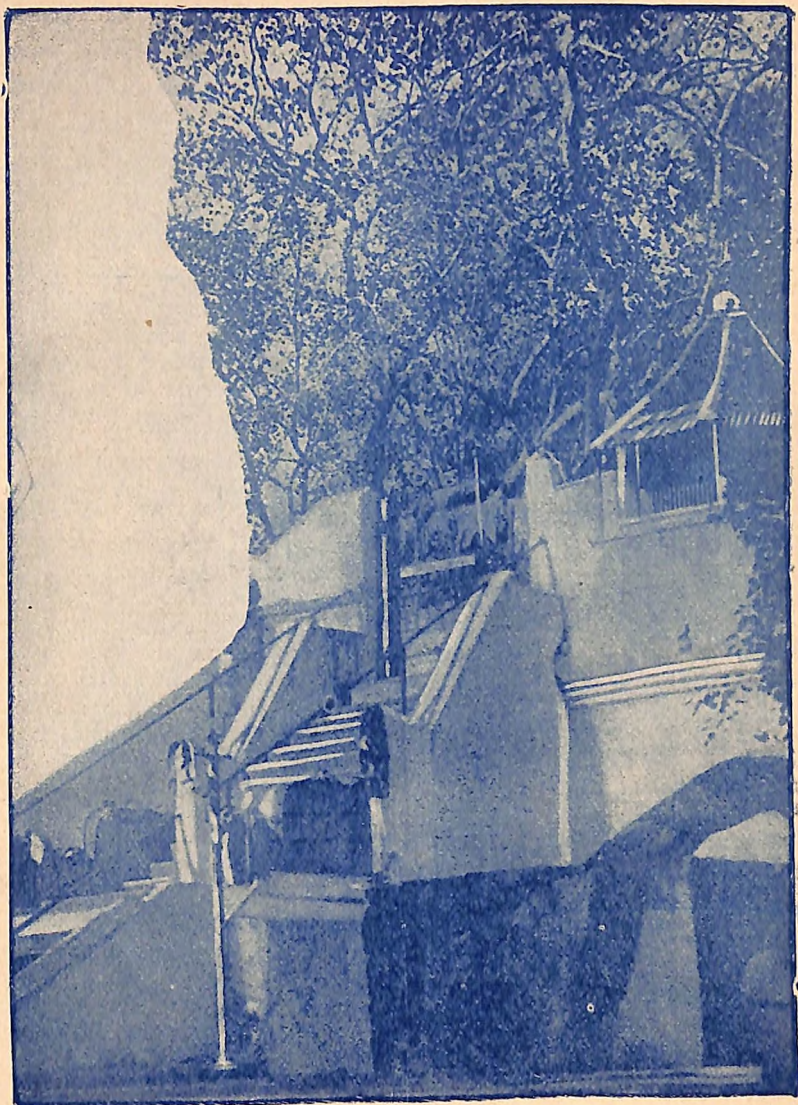
पवित्र पिंपळ

अनुराधपुरांत शिरतांच पश्चिमाभिमुख बुद्धदेवालय आहे. आंत गेल्यावर मोठें पटांगण लागतें. त्या पटांगणांत पूर्वाभिमुखी भागांत बुद्धाची मूर्ति आहे व उत्तरेच्या बाजूस एका मोठ्या ओठ्यावर लहानसा पार आहे. पारावर पिंपळाचें झाड आहे. झाडाची जाडी अगदीं वेताची हणजे फार तर १२ फुटाची आहे. पाराकडे चढून जाण्यास पायऱ्या आहेत व पाराभोवतीं गजांचें कुंपण असून दारास कुलूप असते. भक्त लोक समोर उभे राहून त्या पवित्र वृक्षाचें दर्शन घेतात. हा पिंपळ २२५० वर्षांपेक्षां जास्त जुना आहे असें हणतात.

सम्यक्ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचे नाना उपाय केल्यानंतर भगवान् बुद्ध निरंजना नदीचें तीरीं पिंपळाचें झाडाखालीं ध्यानस्थ बसला व तेथें त्यानें आपलें ध्यान चालविलें. बुद्ध ध्यान करीत बसला असतांना मारानें (ख्रिस्त धर्मांत ज्याप्रमाणें सैतान आहे त्याप्रमाणें बुद्ध धर्मांत मार आहे) त्यास ध्यानभ्रष्ट करण्याकरितां अनेक प्रकारें मोह पाडण्याचा प्रयत्न केला. पण बुद्ध विजयी झाला व त्यास सम्यक्ज्ञान प्राप्त होऊन त्यास बुद्धपण प्राप्त झालें.

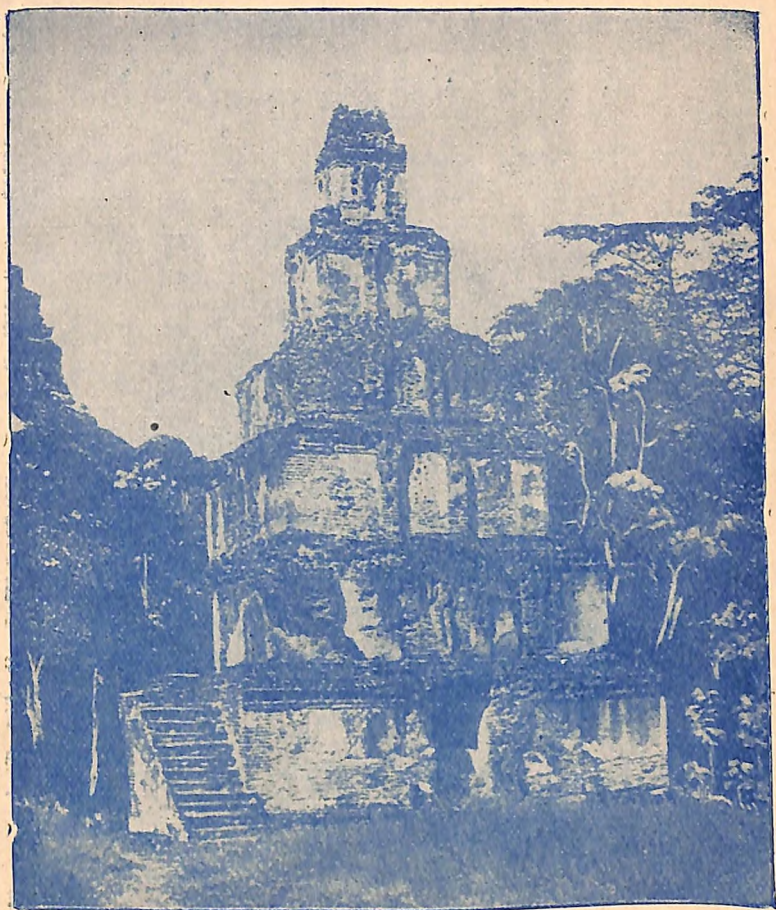
यामुळें बुद्धलोक पिंपळाच्या झाडास फार पवित्र मानतात. ज्या झाडाच्याखालीं बुद्धास सम्यक्ज्ञान प्राप्त झालें त्या झाडाची खांदी संघ-मित्रानें ख्रिस्त पूर्वं २८८ सालीं सीलोनमध्ये नेऊन लाविली. या झाडाच्या दर्शनाकरितां लक्षावधि लोक जातात. यात्रेकरू या झाडाचें पान मोठ्या श्रद्धेनें प्रसाद हणून नेतात व हें पान मिळणेंही मोठ्या वशिल्याचें काम होऊन वसतें.

या देवळांत पूर्व बाजूच्या भिंतीजवळ एक झाड आहे त्या झाडाला पत्र्यानें मढविलेले असून त्याची पानेही पत्र्याचीच आहेत.

पवित्र पिंपळ-अनुराधापुरम् (पृ. ११६)

पोलोन्नरुवा येथील 'सत् महाल' (पृ. ११७)

देवळाच्या पूर्वेस देवळाच्या आवारांतच “ ओरिएंटल लायब्ररी ” अशी पाटी असून एका इमारतींत कांहीं ग्रंथ आहेत. ही लायब्ररी ११२ कपाटांचीच आहे.

अनुराधपुर येथील पिंपळाचें झाड जगांतील ऐतिह्य वृक्षांपैकी अत्यंत जुनें असें आहे.

पोलोन्नरुवा

अनुराधपुरापासून ४० मैलावर नैऋत्येस हें शहर आहे. अनुराधपुर येथून सीलोनची राजधानी हालल्यानंतर ती या ठिकाणी नेण्यांत आली होती. या शहराचें वैभवाचा अस्त झाल्यानंतर अनुराधपुराप्रमाणे हेंही गांव निबिड अरण्यांत बुडाले होतें.

सुमारे ५० वर्षांपूर्वी येथे उत्खनन करून अनेक प्राचीन अवशेष बाहेर काढिलेले आहेत. या अवशेषांत नानातऱ्हेच्या मूर्ति व खोदीव काम आहे.

भगवान् बुद्धाची निद्रित अशी ४५ फूट लांबीची एक मूर्ति येथे आहे. या मूर्तीच्या शेजारी बुद्धाचा प्रिय शिष्य आनंद याची उभी असलेली मूर्ति आहे. अजिंठा येथे अशीच बुद्धाची २५ फूट लांबीची मूर्ति २६ व्या लेण्यांत आहे. पोलोन्नरुवा येथे उत्खननाचेवेळीं मोठाले डागोबा, देवळे व राजवाडे सांपडलेले आहेत व यावरून प्राचीन काळी, शिल्प, स्थापत्य वगैरे शास्त्रांत सिंहली लोकांनीं किती प्रगति केली होती तें दिसून येतें. बुद्ध लोकांचें हें यावेचें ठिकाण आहे व हजारो बुद्धधर्मीय लोक दर्शनाकरितां येत असतात. पोलोन्नरुवा येथे शिरतांच पूर्वीच्या राजांचे दरवारगृह लागतें जवळ प्राचीन असें शंकराचें दगडी मंदीर आहे. वटगडे नांवाची इमारत फार प्राचीन असून सुंदर आहे. गलपांत (दगडी पोथी) नांवाचा २५ टनाचा मोठा शिलाखंड आहे व त्यावर शिलालेख आहेत. जेतवनाराम नांवाचें फार मोठें बुद्धाचें देऊळ आहे व त्यांत बुद्धाच्या अनेक मूर्ति आहेत.

शुद्धीपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२	९	नाक	नक्की
२	२२ व २३	दोन हजार	एक हजार
४	शेवटची	यवस्था	व्यवस्था
५	११	तिकिटेही	तिकिटे
"	१५	तपासणीस	तपासणीत
"	२०	गोळे	गोळा
"	२४	रोज	रोग
"	२५	येर्यल	येईल
७	२१	भागची	मागची
८	१४	स्पेन्सर आणि आणि कंपनी	स्पेन्सर आणि कंपनी
१३	१४	हार्ती	हार्ती
१५	१९	आही	आम्ही
१६	१६	थियेटर	थिएटर
१८	२	जाजोजाग	जागोजाग
"	७	ओळखतां येणे पडत असें	ओळखतां येणे कठीण पडत असें
१९	१०	आलि	आली
"	१४	माठे	मोठे
"	२४	मिळण्याचे	मिळविण्याचे
२०	१	ठऊन	ठेऊन
"	१४	अपरिञ्चांत	अपरिञ्जातं
२७	२	नरेत्ये	नैऋत्ये
२९	१६	भाजा	भाज्या
३२	१८	अनुष्याचा	मनुष्याच्या
"	२४	हिंदुस्थानातून	हिंदुस्थानांतून
३३	११	लाका	लोकां

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३६	शेवटची	समति	संमति
३८	५	महापनिब्बान	महापरिनिब्बान
४१	११	नाहीं	नाहीं
"	१६	मलमान्याचा	मलवान्याचा
"	"	डायव्हर	डायव्हर
४३	१२	आरमार	आरमार
४५	१२	पोटुगीजास	पोटुर्गीजास
४६	२२	हरकता	हरकत
५१	८	सद्गुण	सद्गुण
"	९	कवीर्नी	कवीर्नी
५४	३	नारळ	नारळ
५७	१	एकर	एकर
५८	६	सीलोनधध्दे	सीलोनमध्ये
५९	१९	फूट दीड उंची	फूट दीड फूट उंची
६८	शेवटची	हणाल	हणालें
७२	१७	शार्डगधरानें	शार्ड्धरानें
"	१९	इतिहावरून	इतिहासावरून
"	२२	सँडल	सँडल
७५	१	हैसोर	हैसोर
७६	१२	पिकविण्याचा	पिकविण्याचा
"	१८	आयोडीच्या	आयोडीनच्या
७७	११	ब्रह्मदेश	ब्रह्मदेश
७८	१	होते	होतो
७९	१३	परिणाम	परिणाम
८०	१६	व्यापाराही	व्यापारही
८२	६	निक्रीस	विक्रीस
८३	१४	चाललेले	चालले
८५	१	हिंदुस्थानांतून	हिंदुस्थानांतून

(३)

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
८७	६	बजन	वजन
८८	२३	प्राचानि	प्राचीन
९१	६	निगतीवर	निर्गतीवर
९२	५	OS	of
९४	१५	शिकारीच्या	शिकारीच्या
१०४	२१	गुलामा	गुलामांचें
१०५	३	प्रचंड	प्रचंड
१०७	२२	ओरिएटल	ओरिएटल
१११	२४	सालीं येथें गेला	सालीं गेला

REFBK-0005415

REFBK-0005415

